

№4 (32) 2024

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО
ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN UNIVERSITY OF
INNOVATION AND TECHNOLOGY**

SCIENTIFIC JOURNAL

ISSN 2706-6266

ISSN 3007-1062

ISSN 3007-1070

ISSN 2706-6266

ISSN 3007-1062

ISSN 3007-1070

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-
ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО
ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN
INNOVATIVE AND TECHNOLOGICAL
UNIVERSITY**

Scientific journal

№4 (32) 2024

**Тарих ғылымдары
Филология ғылымдары
Техника ғылымдары**

2018 жылдан бастап шығады
Мерзімділігі:
жылына 4 рет
Орал, 2024

**Исторические науки
Филологические науки
Технические науки**

Издается с 2018 года
Периодичность:
4 раза в год
Уральск, 2024

**Historical sciences
Philological sciences
Technical sciences**

Founded in 2018
Frequency:
4 times a year
Uralsk, 2024

РЕДАКЦИЯ

РЕДАКТОРЛАР

Шакешев Бекбулат Темержанович – бас редактор, техника ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің ректоры (Орал, Қазақстан);

Жубантаев Изимгали Нурымович – бас редактордың орынбасары – шығарушы редактор, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің Ғылыми жұмыс және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор (Орал, Қазақстан);

Тасмағанбетов Асет Сембаевич – жауапты редактор (Тарих ғылымдары), тарих ғылымдарының докторы, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы – жауапты редактор (Филология ғылымдары), филология ғылымдарының докторы Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

Билашев Бауыржан Акимжанович – жауапты редактор (Техника ғылымдары), техника ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

Нурлан Кенжеахмет – PhD, профессор, Гарвард университетінің Хэрбэнк зерттеу орталығының қызметкері (Кембридж, АҚШ);

Tsagaan Turbat (Цагаан Турбат) – тарих ғылымдарының кандидаты, Моңғолия Ғылым академиясының Археология институтының қола дәуірі және ерте темір дәуірі бөлімінің меңгерушісі (Ұлан-Батор, Моңғолия);

Құрманалин Самат Бахытжанович – тарих ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

Максудов Фарход Алижонович – PhD, Өзбекстан Ғылым академиясының ұлттық археология орталығының директоры (Ташкент, Өзбекстан);

Калменов Мурат Дабылович – PhD, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);

Ercan Alkaia (Ержан Алкая) – филология ғылымдарының докторы, Түркияның Фырат университетінің профессоры (Элязыг, Түркия);

Самситова Луиза Хамзиновна – филология ғылымдарының докторы, профессор. Башқұртстан Республикасы Стратегиялық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Уфа, Башқұртстан Республикасы, РФ);

Буранкулова Эльмира Темирбаевна – PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті (Ақтөбе, Қазақстан);

Ажғалиев Марат Қайыржанович – педагогика ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);

Тихомирова Елена Ивановна – биология ғылымдарының докторы, Ю.А. Гагарин атындағы Саратов мемлекеттік техникалық университетінің профессоры (Саратов, Ресей);

Ширванов Рашид Булатович – техника ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

Громов Юрий Юрьевич – техника ғылымдарының докторы, профессор, Тамбов мемлекеттік техникалық университетінің автоматика және ақпараттық технологиялар институтының директоры (Тамбов, Ресей);

Кажиақпарова Жадыра Сериковна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);

Артюхов Иван Иванович – техника ғылымдарының докторы, профессор, Ю.А. Гагарин атындағы Саратов мемлекеттік техникалық университетінің "Электротехнология мәселелері" ғылыми-техникалық журналының бас редакторы (Саратов, Ресей);

Тулегенов Кубайдолла Калимоллаевич – техника ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);

Ведищев Сергей Михайлович – техника ғылымдарының докторы, профессор, Тамбов мемлекеттік техникалық университетінің агроинженерия кафедрасының меңгерушісі (Томбов, Ресей);

Бақыт Ғабит Бақытұлы – PhD, Көлік логистикасы Академиясының қауымдастырылған профессоры (Алматы, Қазақстан);

Монастырев Павел Владиславович – техника ғылымдарының докторы, профессор, Ресей сәулет және құрылыс ғылымдары академиясының корреспондент-мүшесі, Тамбов мемлекеттік техникалық университетінің сәулет, құрылыс және көлік институтының директоры (Томбов, Ресей);

Монтаев Сарсенбек Алякбарович – ҚР Ұлттық Инженерлік академиясының корреспондент-мүшесі, техника ғылымдарының докторы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

Осипова Наталия Николаевна – техника ғылымдарының докторы, Ю.А. Гагарин атындағы Саратов мемлекеттік техникалық университетінің доценті; (Саратов, Ресей);

Сулейменова Райхан Таупиховна – PhD, С. Өтебаева атындағы Атырау Мұнай және газ университеті (Атырау, Қазақстан);

Джуланов Мардан Нурмуханбетович – ветеринария ғылымдарының докторы, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан).

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕДАКТОРЛАР

Мұхтар Зинур Ғафурұлы – педагогика ғылымдарының магистрі, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің БжМИ Цифрландыру және инновация департаментінің басшысы (Орал, Қазақстан);

Серікбай Елнур Байғабылұлы – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің СТИ ақпараттық қамтамасыз ету бөлімінің маманы (Орал, Қазақстан).

РЕДАКЦИЯ

РЕДАКТОРЫ

Шакешев Бекбулат Темержанович – главный редактор, кандидат технических наук, ассоциированный профессор, ректор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Жубантаев Изимгали Нурымович – заместитель главного редактора – выпускающий редактор, кандидат сельскохозяйственных наук, ассоциированный профессор, проректор по научной работе и международным связям Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Тасмаганбетов Асет Сембаевич – ответственный редактор (Исторические науки), доктор исторических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Сабыр Мурат Букенбаевич – ответственный редактор (Филологические науки), доктор филологических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Билашев Бауыржан Акимжанович – ответственный редактор (Технические науки), кандидат технических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан).

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Нурлан Кенжехмет – PhD, профессор, сотрудник исследовательского центра Хэрбэнка Гарвардского университета (Кембридж, США);

Tsagaan Turbat (Цагаан Турбат) – кандидат исторических наук, заведующий отделом бронзового века и раннего железного века Института археологии Монгольской академии наук (Улан-Батор, Монголия);

Құрманалин Самат Бахытжанович – кандидат исторических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Максудов Фарход Алижонович – PhD, директор Национального центра археологии Академии наук Узбекистана (Ташкент, Узбекистан);

Калменов Мурат Дабылович – PhD, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Ercan Alkaia (Ержан Алкая) – доктор филологических наук, профессор Университета Фирата в Турции (Элязыг, Турция);

Самситова Луиза Хамзиновна – доктор филологических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института стратегических исследований Республики Башкортостан (Уфа, Республика Башкортостан, РФ);

Буранкулова Эльмира Темирбаевна – PhD, Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова (Актобе, Казахстан);

Ажғалиев Марат Қайыржанович – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Тихомирова Елена Ивановна – доктор биологических наук, профессор Саратовского государственного технического университета им. Ю. А. Гагарина (Саратов, Россия);

Ширванов Рашид Булатович – кандидат технических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Громов Юрий Юрьевич – доктор технических наук, профессор, директор института автоматизации и информационных технологий Тамбовского государственного технического университета (Тамбов, Россия);

Кажиақпарова Жадыра Серіковна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Артюхов Иван Иванович – доктор технических наук, профессор, главный редактор научно-технического журнала «Вопросы электротехнологии» Саратовского государственного технического университета им. Ю.А. Гагарина (Саратов, Россия);

Тулегенов Кубайдолла Калимоллаевич – кандидат технических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Ведищев Сергей Михайлович – доктор технических наук, профессор, заведующий кафедрой агроинженерия Тамбовского государственного технического университета (Томбов, Россия);

Бақыт Ғабит Бақытұлы – PhD, ассоциированный профессор Академии транспортной логистики (Алматы, Казахстан);

Монастырев Павел Владиславович – доктор технических наук, профессор, Член-корреспондент Российской академии архитектуры и строительных наук, Директор Института архитектуры, строительства и транспорта Тамбовского государственного технического университета (Томбов, Россия);

Монтаев Сарсенбек Алякбарович – Член-корреспондент Национальной инженерной академии РК доктор технических наук, профессор Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана (Уральск, Казахстан);

Осипова Наталия Николаевна – доктор технических наук, профессор Саратовского государственного технического университета имени Ю.А. Гагарина (Саратов, Россия);

Сулейменова Райхан Таупиховна – PhD, Атырауского университета нефти и газа им. С.Утебаева (Атырау, Казахстан);

Джуланов Мардан Нурмуханбетович – доктор ветеринарных наук, профессор Казахского национального аграрного исследовательского университета (Алматы, Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЕ РЕДАКТОРЫ

Мухтар Зинур Гафурович – магистр педагогических наук, руководитель департамента цифровизации и инноваций ИОМ Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Серикбай Елнур Байгабылович – специалист отдела информационного обеспечения СТИ Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан).

EDITORIAL TEAM

EDITORIAL BOARD

Shakeshev Bekbulat Temerzhanovich – Chief editor, Candidate of technical sciences, Associate Professor, Rector of the West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Zhubantayev Izimgali Nurymovich – Deputy to chief editor, Publishing editor, Candidate of agricultural sciences, Associate Professor, Vice-rector for Research and International relations of the West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Tasmaganbetov Aset Sembayevich – Executive editor (Historical sciences), Candidate of historical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Sabyr Murat Bokenbayuly – Executive editor (Philological sciences), Doctor of philological sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Bilashev Bauyrzhan Akimzhanovich – Executive editor (Technical sciences), Candidate of technical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD MEMBERS

Nurlan Kenzheakhmet – PhD, Professor, Harvard University, Research scholar of the center “Harbank”, Harvard University, (Cambridge, USA);

Tsagaan Turbat – Candidate of historical sciences, Head of the Bronze Age and Early Iron Age Department, Institute of Archeology, Mongol Academy of Sciences (Ulaan-Baatar, Mongolia);

Kurmanalin Samat Bakhytzhonovich – Candidate of historical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Maksudov Farkhod Alizhonovich – PhD, Director of the National Center of Archeology, Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan);

Kalmenov Murat Dabylovich – PhD, Associate Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Ercan Alkaia – Doctor of philological sciences, Professor, Firat University (Elazig, Turkey);

Samsitova Luiza Khamzinovna – Doctor of philological sciences, Professor, Leading scholar of the Strategic research institute, (Ufa, Bashkortostan, RF);

Burankulova Elmira Temirbayevna – PhD, Aktobe regional university named K.Zhubanov (Aktobe, Kazakhstan);

Azhgaliyev Marat Kaiyrzhanovich – Candidate of pedagogical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Tikhomirova Yelena Ivanovna – Doctor of biological sciences, Professor, Saratov State Technical University named U.A.Gagarin (Saratov, Russia);

Shirvanov Rashid Bulatovich – Candidate of technical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Gromov Uriy Uriyevich – Doctor of Technical Sciences, Professor, Director of the Institute of Automation and Information Technologies of Tambov State Technical University (Tambov, Russia);

Kazhiakparova Zhadyra Serikovna – Candidate of pedagogical sciences, Associate Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Artukhov Ivan Ivanovich – Doctor of technical sciences, Professor, Chief editor of the “Issues of electro-technology” research-technical journal, Saratov State Technical University named U.A.Gagarin (Saratov, Russia);

Tulegenov Kubaidolla Kalimollayevich – Candidate of technical sciences, Associate Professor, Rector of the West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Vedischev Sergey Mikhailovich – Doctor of technical sciences, Professor, Head of the agro-engineering department, Tambov State Technical University (Tambov, Russia);

Bakhyt Gabit Bakhytul – PhD, Associate Professor, Academy of Logistics and transport (Almaty, Kazakhstan);

Monastyrev Pavel Vladislavovich – Doctor of technical sciences, Professor, Corresponding member of the Academy of Architecture and Construction Sciences, Director of the Architecture, Construction and Transport Institute, Tambov State Technical University (Tambov, Russia);

Montayev Sarsenbek Alyakbarovich – Corresponding member of the National Engineering Academy RK, Doctor of technical sciences, Professor, Zhangir khan West Kazakhstan agrarian-technical university (Oral, Kazakhstan);

Osipova Natalya Nikolayevna – Doctor of technical sciences, Associate Professor, Saratov State Technical University named U.A.Gagarin (Saratov, Russia);

Suleimenova Raikhan Taupikhovna – PhD, S. Utebayev Atyrau oil and gas university (Atyrau, Kazakhstan);

Djulanov Mardan Nurmukhanbetovich – Doctor of veterinary sciences, Professor, Kazakh National Agrarian Research University, (Almaty, Kazakhstan).

TECHNICAL EDITORS

Mukhtar Zinur Gafuruly – Master of pedagogical sciences, Head of the digitalization and innovation department, Education and Management Institute, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Serikbay Elnur Baigabyluly - Information technical support specialist, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan).

**Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің Хабаршысы.
Ғылыми журнал**

Меншік иесі: ЖМЖКББМ «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникация министрлігімен тіркелген.
07.12.2017 ж. №16782-Ж -тіркеу куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Редакцияның мекенжайы: 090006, Қазақстан, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 208.

Тел.: 8 (7112) 51-12-33, 50-99-90 E-mail: vestnik@wkitu.kz

**Вестник Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета.
Научный журнал**

Собственник: ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет»

Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан.
Регистрационное свидетельство №16782-Ж от 07.12.2017 г.

Периодичность: 4 раза в год.

Адрес редакции: 090006, Казахстан, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194.

Тел.: 8 (7112) 51-12-33, 50-99-90 E-mail: vestnik@wkitu.kz

**Bulletin of West Kazakhstan Innovative and Technological University.
Scientific journal**

Owner: Private Higher Educational Institution “West Kazakhstan Innovative and Technological University”

Is registered by the Ministry of Information and Communications of the Republic of Kazakhstan.

Registration certificate No.16782-Z dated 07.12.2017

Frequency: 4 times a year.

Editorial office address: 194 N. Nazarbayev avenue, Uralsk, 090006, Kazakhstan.

Tel.: 8 (7112) 51-12-33, 50-99-90 E-mail: vestnik@wkitu.kz

МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

Тарих ғылымдары
Исторические науки
Historical sciences

Ахметова У.Т., Айса И.Б. ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ М.А. ИСЕНОВТИҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ (1909-1992 ЖЖ.) Ахметова У.Т., Айса И.Б. ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ М. А. ИСЕНОВА (1909-1992 ГГ.) Akhmetova U.T., Aisa I.B. LIFE AND WORK OF THE PUBLIC FIGURE M. A. ISENOV (1909-1992)	13-22
Бижанова А.Е. ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ Бижанова А.Е. ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ ЗА РУБЕЖОМ Bizhanova A.E. STAGES OF THE FORMATION OF THE KAZAKH DIASPORA ABROAD	23-30
Джумашев А.М. ОРТА АЗИЯНЫҢ ҰЛТТЫҚ-АУМАҚТЫҚ МЕЖЕЛЕНУІ ЖӘНЕ ҚАРАҚАЛПАҚ АВТОНОМИЯЛЫҚ ОБЛЫСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ Джумашев А.М. НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗМЕЖЕВАНИЕ СРЕДНЕЙ АЗИИ И ОБРАЗОВАНИЕ КАРАКАЛПАКСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ Dzhumashev A.M. NATIONAL-TERRITORIAL DELIMITATION OF CENTRAL ASIA AND THE FORMATION OF THE KARAKALPAK AUTONOMOUS REGION	31-40
Ерназаров Ж.Т., Атаканова З.С. ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДӘСТҮРДІ САҚТАУЫ ЖӘНЕ БЕЙІМДЕЛУІ Ерназаров Ж.Т., Атаканова З.С. СОХРАНЕНИЕ И АДАПТАЦИЯ ТРАДИЦИИ КАЗАХОВ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ Yernazarov Zh.T., Atakhanova Z.S. PRESERVATION AND ADAPTATION OF KAZAKH TRADITIONS IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION	41-48
Курманалин С.Б. РЕСЕЙЛІК ОТАРШЫЛДЫҚ САЯСАТҚА ҚАРСЫ ҚАЗАҚ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ: ЖЕҢІЛУ СЕБЕПТЕРІ, ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТАРЫ Курманалин С.Б. КАЗАХСКИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЕ ВОССТАНИЯ ПРОТИВ РОССИЙСКОЙ КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ: ПРИЧИНЫ ПОРАЖЕНИЙ, ОСОБЕННОСТИ, ВЗАИМООТНОШЕНИЯ Kurmanalin S.B. KAZAKH NATIONAL LIBERATION UPRISINGS AGAINST RUSSIAN COLONIAL POLICY: CAUSES OF DEFEATS, PECULIARITIES, RELATIONSHIPS	49-56
Мәден А.Т., Төкешов Н.Б. 1930 ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨҢІРІНДЕГІ БОСҚЫНШЫЛЫҚТЫҢ ТАРИХЫ Мәден А.Т., Төкешов Н.Б. ИСТОРИЯ ОТКОЧЕВОК В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ В НАЧАЛЕ 1930-Х ГОДОВ Maden A.T., Tokeshov N.B. THE HISTORY OF REFUGEE MIGRATION IN AKTOBE REGION IN THE EARLY 1930S	57-67
Стасевич И.В. РҒА ҰЛЫ ПЕТР АТЫНДАҒЫ АНТРОПОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ МУЗЕЙІНІҢ (КУНСТКАМЕРА) ҚОРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚУЫРШАҚ-ОЙЫНШЫҚТАРЫ Стасевич И.В. КАЗАХСКИЕ ИГРУШКИ-КУКЛЫ ИЗ ФОНДОВ МУЗЕЯ АНТРОПОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ ИМ. ПЕТРА ВЕЛИКОГО (КУНСТКАМЕРА) РАН Stasevich I.V. KAZAKH DOLL-TOYS FROM THE FUNDS OF PETER THE GREAT MUSEUM OF ANTHROPOLOGY AND ETHNOGRAPHY (KUNSTKAMERA) RAS	68-78
Ужкенов Е.М. КӨШПЕНДІЛЕРСІЗ ӘЛЕМ: МЕЗОАМЕРИКА ҮНДІ МӘДЕНИЕТТЕРІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР Ужкенов Е.М. МИР БЕЗ КОЧЕВНИКОВ: ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ИНДЕЙСКИХ КУЛЬТУР МЕЗОАМЕРИКИ Uzhkenov E.M. A WORLD WITHOUT NOMADS: CHALLENGES IN THE DEVELOPMENT OF INDIGENOUS CULTURES OF MESOAMERICA	79-88

Филология ғылымдары
Филологические науки
Philological sciences

Абдуллина Л.Б., Гайфуллина М.Ф., Сулейманова Ф.М. Л.Н. ТОЛСТОЙДЫҢ «ҮШ ӨЛІМ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ ЖЕСТ-ИШАРА ПОЭТИКАСЫ Абдуллина Л.Б., Гайфуллина М.Ф., Сулейманова Ф.М. ПОЭТИКА ЖЕСТА В РАССКАЗЕ Л.Н. ТОЛСТОГО «ТРИ СМЕРТИ»	89-95
---	-------

Abdullina L.B., Gayfullina M.F., Suleymanova F.M. THE POETICS OF GESTURE IN L.N. TOLSTOY'S SHORT STORY «THREE DEATHS»

Горбачева В.А. ҚАДЫР МЫРЗА ӘЛІНІҢ ЖЕКЕ КІТАПХАНАСЫ ӨЛКЕ ӨМІРІНІҢ 96-106
ӘЛЕУМЕТТІК ӘДЕБИ ҚҰБЫЛЫСЫ РЕТІНДЕ

Горбачева В.А. ЛИЧНАЯ БИБЛИОТЕКА КАДЫРА МЫРЗА АЛИ КАК СОЦИОЛИТЕРАТУРНОЕ ЯВЛЕНИЕ В ЖИЗНИ КРАЯ

Gorbacheva V.A. KADYR MYRZALI'S PERSONAL LIBRARY AS A SOCIO-LITERARY PHENOMENON IN THE LIFE OF THE REGION

Кайыров А.Б. ПРОФЕССОР Қ.ЖҰБАНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ФОНЕТИКАСЫ 107-116
МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кайыров А.Б. ПРОФЕССОР К.ЖУБАНОВ И ПРОБЛЕМЫ ФОНЕТИКИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Кауыров А.В. PROFESSOR K.ZHUBANOV AND THE PHONETICS ISSUES OF THE KAZAKH LANGUAGE

Қалыбаева Қ.С. ҚАЗАҚ ЖАЗУ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ 117-124

Қалыбаева К.С. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ КАЗАХСКОГО ПИСЬМА

Kalybayeva K.S. ACTUAL PROBLEMS OF THE THEORY OF KAZAKH WRITING

Мұсаев А.М. ӨЗГЕШЕ ӨРНЕК ИЕСІ 125-133

Мусаев А.М. ОБЛАДАТЕЛЬ ОСОБОГО ВЫРАЖЕНИЯ

Musaev A.M. THE OWNER OF A SPECIAL EXPRESSION

Сабыр М.Б., Ержигитова Г.К., Бөкенбай Е.М. АЛТЫН ОРДА -ҚЫПШАҚ ДӘУІРІ ЖАЗБА 134-143
МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ҒАЛАМНЫҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ МОДЕЛІ

Сабыр М.Б., Ержигитова Г.К., Бөкенбай Е.М. КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ МИРА В ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ ЗОЛОТООРДЫНСКО-КИПЧАКСКОГО ПЕРИОДА

Sabyr M.B., Erigitova G.K., Bukenbay Y.M. CONCEPTUAL MODEL OF THE UNIVERSE IN THE WRITTEN HERITAGE OF THE GOLDEN HORDE-KIPCHAK ERA

Самситова Л. БАШҚҰРТ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ӘЛЕМДІК ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ 144-152
«КУНАК/ҚОНАҚ» КОНЦЕПТІСІНІҢ СЕМАНТАЛЫҚ КЕҢІСТІГІ

Самситова Л. СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО КОНЦЕПТА «КУНАК/ҚОНАҚ» (ГОСТЬ) В БАШКИРСКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Samsitova I. SEMANTIC SPACE OF THE CONCEPT OF “GUEST” IN THE BASHKIR AND KAZAKH LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

Макашева Ф.Н., Файзуллина А.А., Уразова А.Н., Суюнова А.Т., Ишангалиева К.С. 153-165
АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР

Макашева Ф.Н., Файзуллина А.А., Уразова А.Н., Суюнова А.Т., Ишангалиева К.С. СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Makasheva F.N., Faizullieva A.A., Urazova A.N., Suyunova A.T., Ishangaliyeva K.S. MODERN APPROACHES IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE

Техника ғылымдары

Технические науки

Technical sciences

Бикетов Б.А., Калешова Г.Е. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МҰНАЙ-ГАЗ САЛАСЫН ДАМУДАҒЫ 166-173
ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ

Бикетов Б.А., Калешова Г.Е. СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ В КАЗАХСТАНЕ

Biketov B.A., Kalesheva G.E. MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE OIL AND GAS INDUSTRY IN KAZAKHSTAN

Губайдуллина Г.М., Кенжебекова Ш.Д., Ниязбекова А.Б., Байтлесова Л.И. КОРРОЗИЯ 174-181
ПРОБЛЕМАЛАРЫНЫҢ ЗАМАНАУИ АСПЕКТІЛЕРІН ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ШЕШІМДЕРІН ТАЛДАУ

Губайдуллина Г.М., Кенжебекова Ш.Д., Ниязбекова А.Б., Байтлесова Л.И. АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ АСПЕКТОВ ПРОБЛЕМ КОРРОЗИИ И ПУТЕЙ ИХ РЕШЕНИЯ

Gubaidullina G.M., Kenzhebekova S.D., Niyazbekova A.B., Baytlesova L.I. ANALYSIS OF MODERN ASPECTS OF CORROSION PROBLEMS AND THEIR SOLUTIONS

Ескалиев М.Ж., Мұхамбетжан З.Е., Темержанова А.Б. ОБЪЕКТІЛЕРДІҢ 182-191
ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САПАСЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ҮШІН ҚҰРЫЛЫС ҚҰЖАТТАМАСЫНДА ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ШЕШІМДЕРДІ ӨЗІРЛЕУ АЛГОРИТМДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Ескалиев М.Ж., Мұхамбетжан З.Е., Темержанова А.Б. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ АЛГОРИТМОВ РАЗРАБОТКИ ОРГАНИЗАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ В СТРОИТЕЛЬНОЙ ДОКУМЕНТАЦИИ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО КАЧЕСТВА ОБЪЕКТОВ

Eskaliev M.Zh., Mukhambetzhn Z.E., Temerzhanova A.B. IMPROVING ALGORITHMS FOR DEVELOPING ORGANIZATIONAL AND TECHNOLOGICAL SOLUTIONS IN CONSTRUCTION DOCUMENTATION TO ENSURE FUNCTIONAL QUALITY OF BUILDINGS

Каирғалиев Е.К. ҚАНТ ҚЫЗЫЛШАСЫН ЖИНАУҒА АРНАЛҒАН ВТ-100ДС ТРАКТОР БАЗАСЫНДАҒЫ АГРЕГАТТАР ҚҰРАМЫН АНЫҚТАУ 192-201

Каирғалиев Е.К. ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОСТАВА АГРЕГАТОВ НА БАЗЕ ТРАКТОРА ВТ-100ДС ДЛЯ УБОРКИ САХАРНОЙ СВЕКЛЫ

Kairgaliev E.K. DETERMINATION OF THE COMPOSITION OF UNITS BASED ON THE VT-100DS TRACTOR FOR HARVESTING SUGAR BEET

Киікбаев М.Қ., Аманжолов А.Ж. ОСИММЕТРИЯЛЫҚ ҚАБЫҚШАЛАРДАҒЫ КЕРНЕУЛЕРДІ МОМЕНТСІЗ ТЕОРИЯ БОЙЫНША АНЫҚТАУ 202-209

Киікбаев М.Қ., Аманжолов А.Ж. НАПРЯЖЕНИЙ В ОСЕСИММЕТРИЧНЫХ ОБОЛОЧКАХ ПО БЕЗМОМЕНТНОЙ ТЕОРИИ

Kiikbayev M.K., Amanzholov A.Z STRESSES IN AXIALLY SYMMETRIC SHELLS ACCORDING TO MOMENT-FREE THEORY

Соловьев Д.А., Бакиров С.М. В. А. ВЕНИКОВ ӘДІСІ ТҮРАҚСЫЗДЫҚ ЖАҒДАЙЫНДА ЭЛЕКТР ЖӨНДЕУ КӘСІПОРЫНДАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУҒА КӨМЕКТЕСУ 210-217

Соловьев Д.А., Бакиров С.М. МЕТОД ВЕНИКОВА В.А. В ПОМОЩЬ ОРГАНИЗАЦИИ ЭЛЕКТРОРЕМОНТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В УСЛОВИЯХ НЕСТАБИЛЬНОСТИ

Solovyov D.A., Bakirov S.M. THE VENIKOV V.A. METHOD TO HELP THE ORGANIZATION OF ELECTRICAL REPAIR ENTERPRISES IN CONDITIONS OF INSTABILITY

Сүлейменова Р.Т., Шамшенова А.Е., Мукамбеткалиева А.Н., Беркалиева Г.Г. МҰНАЙ ӨНДІРУДІ АРТТЫРУ ҮШІН ӨНІМДІ ҚАБАТҚА ФИЗИКАЛЫҚ ӘСЕР ЕТУДІҢ ТИІМДІЛІГІ 218-223

Сүлейменова Р.Т., Шамшенова А.Е., Мукамбеткалиева А.Н., Беркалиева Г.Г. ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ПРОДУКТИВНЫЙ ПЛАСТ ДЛЯ УВЕЛИЧЕНИЯ НЕФТЕОТДАЧИ ПЛАСТОВ

Suleimenova R.T., Shamshenova A.E., Mukambetkaliyeva A.N., Berkaliyeva G.G. THE EFFECTIVENESS OF USING PHYSICAL IMPACT ON THE PRODUCTIVE FORMATION TO INCREASE OIL RECOVERY

Түлемисова С.С., Кадиралиев А.К. ҰҢҒЫМАЛАРДЫҢ КЕНЖАР МАҢЫНДАҒЫ АЙМАҚТАРЫН ТҰЗ-ҚЫШҚЫЛМЕН ӨҢДЕУДІ ҚОЛДАНУ 224-229

Түлемисова С.С., Кадиралиев А.К. ПРИМЕНЕНИЕ СОЛЯНО-КИСЛОТНОЙ ОБРАБОТКИ ПРИЗАБОЙНЫХ ЗОН СКВАЖИН

Tulemisova S.S., Kadiraliev A.K. APPLICATION OF HYDROCHLORIC ACID TREATMENT OF BOTTOM-HOLE ZONES OF WELLS

ФТАХА 16.21.07

DOI: <https://doi.org/10.62724/202440101>

Ахметова Улжан Төлегеновна*¹

Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Қазақстан Республикасы, 06001, Атырау қ., Студенттер даңғылы, 1, ulzhan.a67@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-4274-8602

Айса Инабат Бақбергенқызы²

Тарих ғылымдарының магистранты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Қазақстан Республикасы, 06001, Атырау қ., Студенттер даңғылы, 1, aisainabat2001@mail.ru, ORCID ID: 0009-0006-8054-2628

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның батыс өңіріндегі 1937-1970 жылдар аралығында еліміздің экономикасының қалыптасуына еңбек атқарған мемлекет және қоғам қайраткері Мұхамбет Айтуұлы Исеновтің қоғамдық-саяси, әлеуметтік саладағы ел алдында атқарған қызметі алғаш ғылыми зерттеу аумағына алынып отыр. Тұлғаның қызметі арқылы Қазақстанның мұнайлы аймақтарын дамытуда қосқан үлесі, инфрақұрылымды жетілдіру және аймақтың әлеуметтік жағдайын жақсартудағы рөлі - қазіргі уақытта аймақтық экономикалық даму саясатының қалыптасуына да әсер ететін маңызды фактордың бірі болды. Сондықтан зерттеу елдің тарихи даму жолдарын айқындауда нақты тарихи оқиғаларды қалпына келтіруде өзекті тақырыптардың бірі. Мақалада қоғам қайраткерінің Қазақстанның мұнай өнеркәсібі мен аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына шаруашылықты ұйымдастырудың ұйытқысы болған қызметі мен өмір жолын зерделеуді мақсат тұттық. М.А. Исеновтың қоғамдық-саяси қызметіне тарихи көзқарас тұрғысынан баға берілді. Еңбектің зерттеу құндылығы Қазақстанның экономикасының дамуына үлес қосқан тарихи тұлғалар тарихын зерттеу арқылы өткен тарихымыздың шынайылығын қалпына келтіруге және жас ұрпаққа патриоттық сезім қалыптастыруға көмектеседі. Қазақстандағы ауыр өндіріс өнеркәсібі және халық шаруашылығы тарихына қатысты және өлке тарихына байланысты зерттеулер тақырыптарға байланысты пайдалануға болады.

Кілт сөздер. Қазақстан тарихы, тұлға, қоғам қайраткері, Мұхамбет Айтуұлы Исеновтің қызметі, өмірі, ғұмырнама, Қазақстан экономикасы, өндіріс, экономика, мұнай-газ, инфрақұрылым

Кіріспе. Мақалада Қазақстанның батыс өңіріндегі 1937-1970 жылдар аралығында еліміздің экономикасының қалыптасып, жан-жақты дамуына және оның құрылымдық өзгерістерін жүзеге асырып, ілгерілетуде еңбек атқарған қоғам қайраткері Мұхамбет Айтуұлы Исеновтің қоғамдық-саяси, әлеуметтік саладағы ел алдында атқарған қызметі алғаш ғылыми зерттеу аумағына алынып отыр. Еліміздің өткен жолында әр аумағы мен әр салаларының дамуындағы тұлғалардың орнын анықтау бүгінгі таңда тарихи ізденісте өзекті мәселелер қатарында. Тұлға қызметі арқылы Қазақстанның мұнайлы аймақтарын дамытуда қосқан үлесі, инфрақұрылымды жетілдіру және аймақтың әлеуметтік жағдайын жақсартудағы рөлі - қазіргі уақытта аймақтық экономикалық даму саясатының қалыптасуына да әсер ететін маңызды фактордың бірі болды. Тұлға Мұхамбет Айтуұлы Исеновтың өмірі мен қызметін зерттеу елдің тарихи даму жолдарын айқындауда нақты тарихи оқиғаларды қалпына келтіруде өзекті. Мақаланы жазуда М.А. Исенов туралы Атырау облысы мемлекеттік архиві қорлары құжаттарымен және «Қайраткерлікке дейінгі жол: Мемлекет және қоғам қайраткері М.А. Исенов туралы» құжаттар жинағы

материалдары [1], сонымен бірге мұнай тарихы саласын зерттеуші т.ғ.д., профессор Ә.Қ. Мұқтардың «Біріншілер (1938-2019 жылдардағы Атырау облысы тарихынан)» монографиясында Мұхамбет Айтұұлының Гурьев облысындағы басшылық кезеңіндегі қоғамдық-саяси қызметі облыстың әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени дамуына қосқан үлесіне қысқаша сипаттама берген [2]. Тарихшы Л.Б. Бердіғожиннің «Қазақстан мұнай газ өнеркәсібі: кадрлық әлеуеті» атты монографиясында XX ғасыр бас кезеңіндегі мұнай-газ өнеркәсібінде кадрлер даярлау мәселесін талқылауда жас маман М.А. Исеновтің өндіріс саласына маман ретінде қалыптасуын атап өтеді [3]. Сонымен бірге мақаланы жазуда мұнай саласының майталмандарының мемуарлары ғылыми айналымға қосылды. Зерттеу объектісіне өлке тарихын және Қазақстанның қазіргі заман тарихының кеңестік дәуірін зерттеу пәні ретінде қарастырдық. Мақаланы жазуда қоғам қайраткері М.А. Исеновтың Қазақстанның мұнай өнеркәсібі мен аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына шаруашылықты ұйымдастырудың ұйытқысы болған қызметі мен өмір жолын зерделеуді мақсат тұттық. Сондықтан мақалада талқылауымызда алдымызға тұлғаның өмірі мен қызметі туралы барлық деректер көзіне шолу жасау; оның қоғамдағы экономикалық, саяси-әлеуметтік бағытта жүргізген басшылық қызметіне шолу жүргізу және қазақ қоғамының дамуына ықпал еткен қызметінің тарихи маңыздылығына назар аудару міндеттерін қойған болатынбыз. Мақала құрылымына тоқталар болсақ, қоғам қайраткері Мұхамбет Айтұұлы Исеновтың басшылық кезеңінде жүргізілген еліміздің мұнай-газ өндірісі саласындағы, ауыл шаруашылығын жаңғырту, инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру және халықтың тұрмыс деңгейін көтеру жолындағы жүргізген реформалары елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпалдасқаны баяндалады. Тұлғаның қоғамдық-саяси қызметіне тарихи көзқарас тұрғысынан баға берілген.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Қазақстанның қазіргі заман тарихының кеңестік дәуірі дереккөздері пайдаланып, ғылыми айналымға шығарылды. Соның ішінде қоғам қайраткерінің қызмет еткен жылдарындағы архив құжаттары мен құжаттар жинағы тарихи талдаудан өтіп, сыни тұрғыда сараланды. Мысалы, Атырау облысы мемлекеттік архиві қорлары құжаттары және «Қайраткерлікке дейінгі жол: Мемлекет және қоғам қайраткері М.А. Исенов туралы» құжаттар жинағы материалдары. Ғылыми зерттеулерден бастап, мемуарлар, естеліктер, өлкетанушылар, журналистер шығармалары салыстырыла ғылыми айналымға қосылды. Зерттеу барысында ғылыми білімнің әдістемесі бойынша жүргізілді. Ғылыми зерттеу жұмыстарына тарихилық, жүйелілік, әлеуметтанулық зерттеулердің әдістері қолданылады. Зерттеуді толыққанды жүргізу үшін сыни тұрғыдан талдау, анализ-синтез әдістері қолданылады. Сонымен бірге тарихи салыстырмалы талдау, деректанулық талдау және ғылыми зерттеулердің басқа да әдістері басты назарға алынды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Ел тарихы - ел кеніші. Қазақ елінің дербес ел атануына, өлкенің ілгері дамуына Атырау облысы үлес қосып келеді. Соның ішінде ел экономикасын нығайтуда мұнай, газ өндірісін дамыту, ауыл шаруашылығы және халқымыздың әлеуметтік қорғалуына еңбек еткен мамандар жетерлік. Осынша бай тарихымыз ел алдында еңбек жасаған тұлғаларсыз жазылмайтыны анық. Қазірде ел ардақтаған мамандар XX ғасыр бас кезеңінде өндіріс саласына келген жаңа буын мамандардың мұнай саласының сапалық құрамын жақсартып, өндірістің тың серпін беруіне жол ашты. Мұнай саласына келген жас маман 1909 жылдың 25 қарашасында Доссорда дүниеге келген Мұхамбет Айтұұлы өз қолымен жазған өмірбаянында еңбек жолын әке-шешесі жұмыс жасаған «Гогольский» балық кәсіпшілігінде ерте жастан кіріскенін, кейін Доссор мұнай кәсіпшілігіне мал баққанын жазады [4, 1п.]. Бұл кезең жас Мұхамбеттің қазақ елінде өндірістің өркендеу тарихымен байланыста өрбіді. 1911 жылы

Мақат пен Доссор кен орындарының ашылуы жаңа өндіріс саласына мамандарды даярлау кең өріс алған кезең еді. Ауылдан сауатын ашқан Мұхамбет 1924 жылы Доссордағы мұнайшы кадрларды даярлайтын ФЗУ-ға оқуға түседі. Фабрика-зауыт училищесінде алған білімі болашақта мұнай саласында биік белестерді бағындыруға негіз болған еді. ФЗУ қабырғасында 1924 жылы комсомол мүшелігіне қабылданып, аудандық комсомол комитетінің үгіт ұжымына мүше болады. 1928 жылы Орал губерниялық конференциясында губерниялық комитеттің мүшесі болып сайланады. Ал Пленумында бюро мүшелігіне сайланып, кейін бөлім басшысы болып жұмыс атқарады [1, 126]. Одан әрі жас маман Орынбор қаласындағы жұмысшылар факультетіне оқуға түсіп, Орынбор рабфагын 1930 жылы желтоқсанда бітіріп, сол жылы бүкілодақтық коммунистік (болшевиктер) партиясы (одан әрі - БК (б) П) мүшелігіне кандидаты, ал 1937 жылдың маусымында БК (б) П мүшесі болып қабылданады [5, 376 б]. Осылайша, Мұхамбет Айтуұлына өмірдің жаңа кезеңі қалыптасты. Мысалы, 1930 жылы шілдеде Мәскеу мұнай институтының студенті болып қабылданып, оқу кезеңінде комсомол ұйымының жұмысына белсенді қатысады. Мәскеуде оқып жүргенінде қазақ студенттердің білім алуына жағдай жасап, үкімет көмегімен алаңсыз оқып, білікті маман иесі болуына, елге қайтып халық шаруашылығының барлық саласына жемісті еңбек етуіне жағдай жасады. Студент кезінен техникалық ғылым негіздерін терең зерттеуге атсалысты.

1937 жылы «Қазақстанмұнайбарлау» тресі Құлсары кен орнын ашып, сонымен қатар мұнай өндіру мөлшері жылына 300 – 400 мың тоннаға дейін өскен. Бұл Гурьевке дейін мұнай құбырын тартумен қатар мұнай зауытын салу мәселелерін шешу күн тәртібінде тұрды [6, 63 б]. М.А. Исеновті Мәскеу мұнай институтын бітірген соң КСРО Орталық Комитеті ұсынысымен КСРО Ауыр өнеркәсіп халық комиссариатында жұмысқа алынады. 1938 жылдың ақпанында Ембі мұнай тресінің жетекшісі С.А. Гутин, республика басшылары және бірқатар ғалымдар мұнай өнеркәсібін дамытудағы маңызды мәселелерді талқылау үшін Мәскеуге барады. Ауыр өнеркәсіп халық комиссариатының бас маманы Мұхамбет Айтуұлы БК (б) П Орталық Комитетінің хатшысы әрі КСРО Ауыр өнеркәсіп халық комиссары Л.М. Кагановичпен қабылдауында болған [5, 216.]. Бұл қабылдауда қазақ өлкесіндегі мұнай өндірісінде пайдалануға берілген Қосшағыл кенішін ауыз сумен қамтамасыз ету және құбыр тарту, мұнай өңдеу зауыттарын қалыптастыру, Гурьев елді-мекеніне мұнай тасымалдайтын теміржол құрылысының қажеттілігі мәселелері қозғалған. Барлау, іздестіру жұмыстары тездетіліп, 30-жылдары бірқатар кен орындарының ашылуына себеп болды. Елімізде мұнай-газ өнеркәсібінің жақсы шикізат базасын құру қажеттілігі туып, сол тұста соғыс қаупі де төнген кезең болатын. Осындай ел экономикасында маңызы жоғары мемлекеттік тапсырманы орындауда белсене ел алдында қызметімен көрінген Мұхамбет Исенов те болды. Ол әсіресе, Гурьев – Қосшағыл ауыз су құбырын тартуда, Гурьев мұнай өңдеу зауытын тұрғызу және Гурьев – Қандыағаш теміржолын салуда белсене жұмыстанды. Халық комиссариатында топ басшысы қызметін атқара жүріп, 1939-1941 жылдары Түркімен КСРО-да Челекенде құрылыс басшысы қызметін атқарған. Ал 1941 жылы екінші дүниежүзілік соғысқа елін қорғау үшін өз еркімен аттанғандардың бірі болды. Командирлер даярлайтын екі айлық курстан соң миномет дивизиясының взвод командирі болған. Ол қызмет еткен әскери бөлім 1941 жылы 25 қарашада Мәскеу маңында шайқасқа кірген. Майданда басқарма взводының командирі, миномет дивизионының командирінің орынбасары және атқыштар полкінің артиллерия бастығы лауазымдарында шайқасқан. Осындай ұрыстарда ерлікпен жасаған батырлық іс-әрекеттерін бағалап, 1942 жылы «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапатталған. Кейін 1943 жылдың аяғында Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті «Әскер қатарындағы өнеркәсіп

мамандарын кері шақырту туралы» қаулысы бойынша кері шақырылып, өндіріске араласқан. Жолдама бойынша Ауыр өнеркәсіп халық комиссариатынан мұнай халық комиссариатына жұмысқа тұрады. 1941-1945 жылдарда Орал-Ембі мұнайлы облысында геологиялық зерттеулер белсенді түрде жүргізілді. Іздеу-түсіру және сейсмосбарлау жұмыстарының аясында құрылымдық іздеу бұрғылау ісі Қызылжар, Мұнайлы, Қошқар, және Дүйсеке сынды тұз күмбездері бағытында кеңейтілді. Кейбір күмбездер терең бұрғылау арқылы өнеркәсіптік барлауға енгізілді. Нәтижесінде, Мұнайлы, Жолдыбай және Құлсары аудандарында мұнайдың өнеркәсіптік жатындары анықталып, олар 1960-шы жылдары игерудің басты нысандары ретінде қарастырылды. Сонымен бірге, Маңғыстау облысының геологиялық зерттеу жұмыстары жалғасын тапты. Маңғыстау геологиялық барлау экспедициясының аға геологы Чувелевтің «Краткая пояснительная записка. К вопросу о полезных ископаемых на Мангышлаке» еңбегінде Маңғыстау таужыныстарының антиклиндік сипаттағы құрылымы мен диапиризм белгілері мұнай шоғырларының болуы ықтималдығын атап өтеді. Төбешік ауданында, Форт-Шевченкодан 50 км қашықтықта Ханға-Баба антиклиннің төменгі бор түзілімдерінде мұнай бар екендігінің анық белгілері бар тау жыныстары табылды [7, 266.]. Сөйтіп, маман М.А. Исенов 1944-1947 жылдарда КСРО Мұнай Өнеркәсіп Министрлігінде аға инженер, сектор меңгерушісі, одан кейін басшы кадрлар басқармасы бастығы орынбасары қызметтерде болады. 1943 жылы жазынан бастап ол Қазақстанда американдық жоба бойынша елімізде алғаш рет Гурьев қаласында салына бастаған мұнай айыру зауытының құрылысын қадағалаған [5, 27 б.].

Кейін 1947 жылы Қазақстан КП ОК өтініші бойынша партиялық жұмысқа жіберіліп, Гурьев облыстық партия комитетінде, кейін Қазақстан КП ОК аппаратында жұмыс істеді. Сондай-ақ, біраз уақыт Қазсовнархоздың отын өнеркәсібі басқармасының бастығы және Қазсовпрофтың хатшысы болып қызмет атқарған. Соғыс кезінде өлкенің біраз шаруашылығы күйрегені белгілі. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталысымен өлкеде күйреген шаруашылықты қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. Мысалы, Қазақ Ғылым Академиясының басшысы Қ.И. Сәтпаев ірі салалар бойынша ғылыми-зерттеу институттарының ұйымдастырып, ғылыми жұмыстардың ауқымы кеңейіп, ғылыми зерттеулерге мемлекет деңгейінде жоспарлар құрылды. Бірнеше салада арнайы ұйымдастырылу шаралары қолға алынды. Осындай өндіріс саласындағы жауапты ұйымдастырушылардың арасында М. Исенов те болды. Ол КСРО Мұнай өнеркәсібі министрлігінің білікті де тәжірибелі маманы ретінде аса жауапкершілікпен іс атқарды. Осы жылдардың қарсаңында мұнай құбырлары іске қосыла бастады. Атыраудан Самараға қарай төселген болат құбыр бойында қуатты мұнай айдау пункттері іске қосылды. Атасақ, Карманова, Индербор, Сахарная, Самара жерімен мұнай тасымалданатын құбырлар салынды. Өзен – Атырау – Самара желісімен мұнай тасымалдаушы құбырлар да іске қосылды [8, 14 б.]. Аталған мұнай құбырларын салу, жаңа мұнай кендерін ашу секілді қызу жұмыс жасалған кезде Мұхамбет Исенов министрлікте жауапты қызмет атқарған кезде өзіне тапсырылған жұмысты аса жауапкершілікпен атқарған. Осы жылдарда өзімен бірге жұмыс жаасқан Атыраулық мұнайшы Сафи Өтебаев, Тарбай Шәукенов сынды тұлғалар қазақ өлкесіндегі мұнай кәсіпшілігінің дамуында, осы аталған үштіктің маңызы зор болатын. Мұхамбет Айтуұлы – барлық істің ұйымдастырушысы әрі мұнай өндірісін дамытуда кездесетін мәселелер мен оның шешілу жолын ұсынса, Тарбай Шәукенов оны Орталық Комитет басшыларына жеткізсе, Сафи Өтебаев шаруашылық пен уақыт талабына сай келетін жобаларды іске асыруға көмектескен [5, 35 б.]. Аталған үштік Ембі мұнай кәсіпшілігінде туындаған мәселелердің себебін анықтауға, өндірісті интенсивтендіру шараларын құрастыруға ғылыми зерттеу институттарын, белгілі ғалымдар мен тәжірибелі мамандарды

жұмылдырып отырған. 1950 жылдары қазақ өлкесінде зерттелуі қажет кен орындар саны біртіндеп көбейе түсті. Қаратон, Тереңөзек, Мұнайлы, Қарсақтай кен орындары ашыла бастады. Барлау жұмыстары Үстіртке, Маңғыстау ойына және Еділ-Жайық қос өзен аралығына бағытталды. Еділ-Жайық қос өзен аралығында мұнай бары елуінші жылдардың бас кезінде анықталып, ғылыми тұрғыда зерттеліп, дәлелденген жылдар болды. Алғашқы геофизикалық барлау-бұрғылау жұмыстары 1957 жылы қолға алынды. Бұрғылау нәтижесінде төменгі Мартыши кен алаңының төменгі бор және юра қабаттарында өндірістік мұнай қоры бар екендігі анықталып, 1963 жылы осы жердегі ұңғыдан алғашқы мұнай тасқыны пайда болды. Алғашында 10 мм. штуцермен тәулігіне 117 текше метр таза мұнай беріп тұрды [9, 12 б.]. Міне, осындай зерттеулер өз нәтижесін беріп, жаңа мұнай өндірісі мемлекетке өз өнімін беріп жатты.

Ірі көлемді жұмыстар қызу жүріп жатқан 1952-1962 жылдарды Мұхамбет Айтуұлы орталық аппаратта, Қазақ кәсіподақ кеңесінің отын өнеркәсібі басқармасының басқарған болатын. Қызмет жасаған жылдары мұнай өнеркәсібімен шектелмей, газ, көмір салаларының ұйымдастыру қызметтерін қоса атқарды.

Бұл жылдар геологиялық барлау жұмыстарының кең бағдарламасының жүзеге асырылуымен және Маңғышлақта жаңадан ашылған ірі мұнай және газ кен орындарының игерілуімен сипатталады. Сондай-ақ, Ембі ауданындағы және Орал – Еділ өзенінің арасындағы табиғи-климаттық жағдайлары қиын, қол жетімділігі шектеулі, артта қалған аймақтардағы мұнай кен орындарын игерудің басталуы да осы жылдарға сәйкес келді. Мұхамбет Айтуұлының пікірінше, көлік, энергетика, су шаруашылығы, құрылыс және кадр-әлеуметтік проблемаларды шешпей, табиғи байлықтарды кең көлемде игеру және шөлейт аймақты жандандыру мүмкін емес еді. Осы негізгі проблемалардың шешілмеуі әрдайым экономикалық және мәдени дамудың маңызды факторы болып қалып отырды. 1958 жылдың аяғында Гурьевте Қазақ КСР Геология және жер қойнауларын қорғау министрлігі мен Батыс Қазақстанның барлық мұнай іздестіру бұрғылау кәсіпорындарын біріктіруші батыс қазақстандық геологиялық басқарма құрылды [10, 43 б.]. Мұхамбет Айтуұлы қызмет еткен уақытында БКГБ Каспий маңы ойпаттарының, Маңғыстау өлкесінің мұнай кен орындарын ашуға тікелей атсалысты. Осы жылдары сонымен қатар, тау-кен металлургия комбинаты, әртүрлі бейіндегі зауыттар, құрылыс ұйымдарының ірі базалары құрылды. Тұрғын үй, мәдени-тұрмыстық объектілер, жұмысшы кенттері және мұнай-химия зауыттары, драмтеатр, әуежай, тоғыз қабатты қонақ үй, «Орбита» телеорталығы, сауда орталығы және басқа да тұрғын үй-тұрмыстық объектілер Гурьев қаласында бой көтерді. Барлық проблемалар толық шешілмегенімен, осы жылдардағы үлкен ұжымдардың күш-жігерінің арқасында аймақ түбегейлі өзгерді. Кейінгі жылдары Гурьев облысының құрамынан дербес Маңғыстау облысы бөлінді, бұл өнеркәсіптік-көлік, энергетика, мұнай кәсіпшілігі, тау-кен металлургиясы және басқа да салалардың күрделі құрылыс көлемін ұлғайтты.

1960 жылы желтоқсаннан Қазақ Халық шаруашылығы Кеңесінде (Совнархоз) қызметке жіберілсе, 1962 жылы кәсіподақ хатшысы, ал 1963-1964 жылдары Батыс Қазақстан өлкелік партия комитетінің хатшысы болып қызмет атқарған [2, 74б.]

1964 жылы 24 қыркүйегінде Қазақстан КП Батыс Қазақстан өлкелік комитеті хатшысы Н. Журиң: «М.Исенов тәжірибелі басшы, өлкедегі ұйымдастыру және өндіріс, құрылыс мәселелерін табандылықпен шешеді. Жұмыста жігерлі, өзіндік пікірі бар, ең бастысы шебер ұйымдастырушы», -деп жоғары баға берген. Сол кезеңде Отаны алдындағы адал қызметі үшін М.А. Исеновті «Еңбек Қызыл ту» (1948ж.), «Құрмет белгісі» (1956ж.), ордендерімен, «Ерлігі үшін» (1941ж.), «Москваны қорғағаны үшін» (1945ж.), «Германияны жеңгені үшін» (1945ж.), «Ерен еңбегі үшін» (1945ж.), «Тың жерлерді игергені үшін» (1958ж.) медальдарымен марапатталды [2, 14, 74 б.]. Тұлғаның

ел алдында аянбай жасаған еңбегі осылайша бағаланды. Ал 1964 жылы 28 желтоқсанында Қазақстан КП Гурьев облыстық комитетінің XIV конференциясында Мұхамбет Айтуұлын Гурьев облыстық партия комитетінің бірінші хатшылығына сайлайды [11, 305п.]

М.Исенов елдегі жаңа қайта құрулардың басында болады, атасақ, 1964 жылы 31 желтоқсанда Махамбет, Ембі өндірістік аудандары жойылып, Балықшы, Индер, Ембі аудандары құрылады. Сонымен бірге Есбол ауданының атауы Индер атауына өзгертілген. Желтоқсан пленумынан соң Гурьев облысы Батыс Қазақстан өлкесі құрамынан жеке облыс ретінде бөлініп шығады. Бұл облыстың жаңа қарқынмен дамуына жол ашты. Осы қызметі кезеңінде 1965 жылы 25-26 маусымда өткен пленумда Гурьев облысы үшін маңызды сала ауыл шаруашылығының жәйі және одан әрі бұл саланы дамыту мәселелерін қарастырады. Ауыл шаруашылығы саласы туралы бас баяндаманы С.Құбашев жасап, облыста аналық малдарды көбейту, малдарды қыстатып, қыстан алып шығу, мал азығын даярлау мәселесіне, оның ішінде елдің табиғат ерекшелігіне байланысты суармалы егістікті Индер, Махамбет аудандарында дамыту ісінің тиімділігі айтылды. Баяндамашы Балықшы, Теңіз, Индер, Қызылқоға, Маңғыстау, Махамбет, Ембі аудандарының орналасу табиғи ерекшеліктерін ескере отыра, еділбай, қаракөл қойларын, ірі қарадан қызыл-далалық, қазақтың ақбас сиырын түрлерін өсіруді ұсынды [12,16п.].

Осы жылдардағы қызметінде ірі мамандандырылған бөлімшелер мен салалық одақтас министрліктердің қатысуы үлкен рөл атқарды. Қалалық шаруашылықтарды игеруді жүзеге асыру үшін көптеген одақтас министрліктердің ірі ұйымдары тартылды, бұл үлкен бағдарламаның тиімді жүзеге асуына мүмкіндік берді. Білікті жұмысшылар мен мамандар елдің әртүрлі облыстары мен республикаларынан шақырылды. Күрделі құрылыс пен өндірістік мәселелерде жұмысшылардың еңбек жағдайларын жақсарту, еңбекақыны арттыру, және барлық қажетті заттармен қамтамасыз ету сияқты шаралар қабылданды. Мұның бәрі аймақ экономикасының дамуына үлкен көңіл бөлуді және іске асырылып жатқан іс-шаралардың ауқымдылығын көрсетеді. 1960-1970 жылдары Гурьев облысы капитал салу және күрделі құрылыс көлемі бойынша Қазақстанның облыстары арасында бірінші орындардың бірін иеленді. Бұрын республикалық және бірлескен ұйымдардың басшыларының қатысуы сирек кездесетін жағдай болса, бұл жылдары министрліктердің, орынбасарлардың және басшы қызметкерлердің белсенділігі артты. Осы жылдары Министрлер Кеңесінің төрағасы, оның бірінші орынбасары, және бірқатар одақтас министрлердің басшылығымен 17 республикалық министрлік келді [5, 379 б.]. Аталған басшылардың қатысуы ведомстволық бөлімшелердің қызметін үйлестіруге, жедел мәселелерді шешуге және перспективалық мәселелерді бірлесіп әзірлеуге мүмкіндік берді. Бұл кеңесте министрлердің сапарының қорытындылары талқыланып, туындайтын мәселелерді шешу мен нақты көмек көрсету үшін шаралар қабылданды.

1965 жылдың жазы өндіріс үшін қолайлық туғызды. Бұл сөзімізге дәлел Өзен мұнай кенінің өндіріске араласуы еді. Өзен мұнай өндірісінен алынған мұнай Гурьевке тасымалдана бастады. 1965 жылы 10-шілде күні Өзен-Маңғыстау-Гурьев теміржол құрылысы пайдалануға берілді. Мұнда арнайы мұнай құюға арналған цистерналары бар поездар жүрді [13, 34 б.].

Гурьев облысы басшылығы қызметінде кәсіби мұнайшы ретінде мұнай өнеркәсібінің дамуына ерекше назар аударды. 1966 жылы қаңтар айында Мақат, Өзен аудандары құрылып, аудан орталығы ретінде Доссор, Өзен поселкалары бекітілді. Сонымен бірге осы жылдың 25 сәуірінде Гурьев ауданы Балықшы ауданы болып, ал Консерві комбинаты поселкасы Балықшы поселкасы болып өзгертілді [14,6-10п.]. Ел ішіндегі тынымсыз жүргізілген жұмыстар нәтижесінде КСРО Мұнай өнеркәсібі

министрлігінің 1964 жылғы бұйрығымен Маңғышылақ мұнай бірлестігі, Өзен мұнай кенішінің ашылуында жемісті болды. Дәлірек айтсақ, Маңғыстаудағы мұнай атқылауы Жетібай кен орнында пайда болды. Жетібай мұнай барлау алаңындағы №6 ұңғыдан 2383-2389 метр тереңдік аралығынан қуатты мұнай бұрқағы атылған [15, 5 б.]. Атқарылған жұмыстар өз жемісін беріп, Маңғыстау түбегінде өндірісті территориялық басқарудың тұтас жүйесі қалыптасты.

Олыстың рухани-мәдени саласының дамуына айрықша назарында болды. Оған мысал ретінде, 1966 жылы 9 шілдеде Махамбет бабамыздың сүйегін зерттеуде республика көлемінде аудан басшыларымен, ғалымдар мен зиялылармен, ел ішінде көнекөз қарттармен бірлесе отыра қабірін қазуды ұйымдастырған болатын.

Бұл жылдары жұмысқа жастайынан араласқан Мұхамбет Айтуұлы Қазақстанның батыс аймағы өндірісінің белді ысылған маманы ретінде ел алдындағы ұйымдастыру қызметтері осылайша еңбегінің жемісін берді.

Қорытынды. Мұхамбет Айтуұлы аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына оң әсер етіп, қалалық шаруашылықтарды дамытуға және халықтың тұрмыс деңгейін көтеруге үлкен үлес қосып, адал қызмет атқарды. Ол партия облыстық комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқара отырып, өзінің кәсібилігі мен халқына адалдығын әрдайым сақтап, қазақ елімен бірге қатарда еңбек етті. 1970 жылдан бастап, Қазақстан ОК жанындағы комсомол ардагерлерінің республикалық кеңесінің мүшесі болып қызмет атқарды. М.А. Исеновтың жұмысы мен қызметі елдің дамуына, жастардың тәрбиесіне және қоғамдық өмірге зор ықпал етті. Мұнай өндірісінің заманауи технологиялары мен басқару жүйесін игерген Мұхамбет Айтуұлы кейінгі жылдары мұнай-газ саласында табысты еңбек етіп, Қазақстанның индустриялық дамуына елеулі үлес қосты. Оның қызметі мен өмір жолы ұрпақтарға өнеге болып, мұнай өндірісінің алғашқы қалыптасу кезеңдерінен бастап, еліміздің энергетикалық әлеуетін нығайтуға дейінгі процестерде ерекше орын алады. Ол өндірістің бар саласына жаңа буын мамандар даярлау ісіне, олардың қалыптасуына жағдай жасады.

1970 жылы 28 сәуірде өткен Гурьев облыстық партия комитетінің X пленумы Қазақстан КП Орталық Комитеті С.Н. Имашев ұсынысымен М. Исеновті зейнеткерлікке шығарып, орнына Саламат Мұқашевті сайлады. Қоғам қайраткері отбасы зайыбы Софьямен, ұлдары Ержігіт, Серік, қызы Әселмен Алматы қаласына қоныс тепті. Мұхамбет Айтуұлы 1992 жылы 3 қазанда Алматыда дүниеден озады [2,76б.]. Мұхамбет Айтуұлының ел алдында атқарған қызметінің үлесі Атырау облысы қазірде өндірісі дамыған, ел қазынасын толтырып отырған мұнайлы өлкеге айналды.

1991 жылдан кейін, мұнай секторының дамуы жаңа кезеңге қадам басты. Елдің энергетикалық әлеуетін арттыру мақсатында шетелдік инвестициялар белсенді түрде тартылды. 1993 жылы Теңіз және Қашаған сынды ірі кен орындары халықаралық мұнай нарығының назарын өзіне аударды. Бүгінде Қазақстан әлемдегі негізгі мұнай өндіруші елдердің бірі ретінде танылып, мұнай секторы ел экономикасының басты тірегі саналады. Мұнай экспорты ұлттық экономиканың тұрақты дамуына және әлеуметтік бағдарламалардың жүзеге асуына айтарлықтай үлес қосуда.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қайраткерлікке дейінгі жол: Мемлекет және қоғам қайраткері М.А. Исенов туралы [Текст] / Құжаттар жинағы – Атырау: ИП «ASSEM», 2022. – 170 б.
- 2 Мұқтар, Ә.Қ. Біріншілер (1938-2019 жылдардағы Атырау облысы тарихынан) [Текст] / Ә.Қ. Мұқтар – Алматы: Арыс, 2020. – 328 б.
- 3 Бердіғожин, Л.Б. Қазақстан мұнай газ өнеркәсібі: кадрлық әлеуеті [Текст] / Л.Б. Бердіғожин – Алматы: Өлке, 2012. – 68 б.

- 4 Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 2 қ., 2 т., 7830-іс.
- 5 Құлиев, Ж. Мұхамбет Есенов [Текст] / Ж.Құлиев – Алматы: «Мұнайшы» қоғамдық қоры, 2007. – 180-227 б.
- 6 Сухамбердиев, М. Мұнайлы Маңғыстау [Текст] / М. Сухамбердиев – Алматы: Нұрлы Әлем, 2008. – 320 б.
- 7 Бозданұлы, Б., Төлеуішов, Ә. Қара арна: кеше және бүгін. [Текст] / Б. Бозданұлы, Ә. Төлеуішов – Алматы: Өлке, 2004. – 150 б.
- 8 Ғабдешұлы, Қ. Жылдар және адамдар [Текст] / Қ. Ғабдешұлы – Алматы: Арыс, 2003. – 56 б.
- 9 Бектенов, М. Қос өзен мұнайшылары [Текст] / М.Бектенов – Алматы, 2008. – 499 б.
- 10 Аманниязов, Қ., Ахметов, Ә., Қожахмет, Қ. Қазақстанның мұнай-газды аймақтарының геологиясы [Текст] / Қ. Аманниязов, Ә. Ахметов, Қ. Қожахмет – Астана: «Фолиант», 2010. – 305 бет.
- 11 АОМА. 1 қ., 1 т., 3754 іс
- 12 АОМА. 1 п. қ., 1 т., 3803 іс
- 13 Айдарбаев, Ж. Қазыналы түбектің тарландары [Текст] / Ж. Айдарбаев // Қазақ мұнайының ардақтылары. Өмірбаян сериясы – Алматы: «Мұнайшы» қоғамдық қоры, 2011. – 134 б.
- 14 АОМА. 855 қ., 1 т., 97 іс
- 15 Маңғыстау мұнайына – 55 жыл [Текст] // Ақтау: Жетібаймұнайгаз өндірістік басқармасы, 2016. – 27 б.

REFERENCES

- 1 Kairatkerlikke deiingi zhol: Memleket zhane kogam kairatkeri M.A. Isenov turaly [The path to activism: about the state and public figure M. A. Isenov]. Atyrau: IP «ASSEM», (2022): 170 b. – (In Kaz)
- 2 Mukhtar, A.K. Birinshiler (1938-2019 zhyldardary Atyrau oblysy tarihyndan) [The first ones (from the history of Atyrau region in 1938-2019)]. Almaty: Arys, (2020): 328 b. – (In Kaz)
- 3 Berdigozhin, L.B. Kazakhstan munai gaz onerkasibi: kadrlyk aleueti [Oil and gas industry of Kazakhstan: personnel potential]. Almaty: Olke, (2012): 68 b. – (In Kaz)
- 4 Atyrau oblystyq memlekettik arhivi. 2 k., 2 t., 7830-is.
- 5 Kuliev, Zh. Muhambet Esenov. [Mukhambet Yessenov]. Almaty: «Munaishy» kogamdyk kory, (2007): 180-227 b. – (In Kaz)
- 6 Suhamberdiev, M. Munaily Mangystau [Munaili Mangystau]. Almaty: Nurly Alem, (2008): 320 b. – (In Kaz)
- 7 Bozdanuly, B., Toleuishov, A. Kara arna: keshe zhane bugin. [Black channel: yesterday and today]. Almaty: Olke, (2004): 150 b. – (In Kaz)
- 8 Gabdeshuly, K. Zhyldar zhane adamdar [Years and people]. Almaty: Arys, (2003): – 56 b. – (In Kaz)
- 9 Bektenov, M. Kos ozen munaishylary [Double River oilmen]. Almaty, (2008): 499 b. – (In Kaz)
- 10 Amanniyazov, K., Ahmetov, A., Kozhahmet, K. Kazakhstannyn munai-gazdy aimaktarynyn geologiyasy [Geology of oil and gas regions of Kazakhstan]. Astana: Foliant, (2010): 305 bet. – (In Kaz)
- 11 АОМА. 1 к., 1 т., 3754 іс
- 12 АОМА. 1 п. к., 1 т., 3803 іс

13 Aidarbaev, Zh. Kazynaly tubektin tarlandary [Tarlans of the treasure Peninsula]. Almaty: «Munaishy» kogamdyk kory, (2011): 134 b. – (In Kaz)

14 АОМА. 855 к., 1 т., 97 is

15 Mangystau munaïyna – 55 zhyl [Mangystau oil-55 years]. Aktau: Zhetibaimunajgaz ondiristik baskarmasy, (2016): 27 b. – (In Kaz)

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ М. А. ИСЕНОВА (1909-1992 ГГ.)

Аннотация. В статье впервые на основе научных исследований рассматривается деятельность государственного и общественного деятеля Исенова Мухамбета Айтуевича в общественно-политической и социальной сферах западного региона Казахстана в период с 1937 по 1970 годы. Вклад известных деятелей в развитие нефтяных регионов Казахстана, их роль в совершенствовании инфраструктуры и улучшении социального положения региона - в настоящее время стали одним из важнейших факторов, влияющих и на формирование региональной политики экономического развития. Поэтому в этом плане тема исследования является актуальной и способствует восстановлению картины реальных исторических событий, определявших пути исторического развития страны. В статье решаются задачи по изучению деятельности и жизненного пути общественного деятеля, внесшего значительный вклад в организацию и укрепление нефтяной промышленности Казахстана и социально-экономического развития региона. С исторической точки зрения дана оценка общественно-политической деятельности М. А. Исенова. Исследовательская ценность работы заключается в ее способствовании восстановлению подлинных страниц нашего прошлого путем изучения истории деятельности видных личностей, внесших вклад в развитие экономики Казахстана. Помимо этого можно отметить ее значимость в воспитании патриотизма у подрастающего поколения. Данное исследование, касающееся истории развития отраслей промышленности и народного хозяйства в Казахстане, в зависимости от тематики можно использовать и при изучении истории края.

Ключевые слова. История Казахстана, личность, общественный деятель, деятельность Исенова Мухамбета Айтуевича, жизненный путь, экономика Казахстана, производство, экономика, нефтегазовая отрасль, инфраструктура.

LIFE AND WORK OF THE PUBLIC FIGURE M. A. ISENOV (1909-1992)

Abstract. In the article, the activities of the state and public figure Mukhambet Aituovich Isenov, who worked in the western region of Kazakhstan for the formation of the country's economy in the period from 1937 to 1970, in the socio-political and social sphere, are taken into the territory of scientific research. The contribution of the person through his activities in the development of oil regions of Kazakhstan, the improvement of infrastructure and the role in improving the social situation of the region has become one of the most important factors affecting the formation of the Regional Economic Development Policy at the moment. Therefore, the study is one of the most relevant topics in the reconstruction of specific historical events in determining the ways of historical development of the country. The article aims to study the activities and life path of a public figure, which became the basis for the organization of the economy in the oil industry of Kazakhstan and the socio-economic development of the region. The socio-political activities of M. A. Isenov were evaluated from the point of view of a historical perspective. The research value of the work helps to restore the authenticity of our

past by studying the history of historical figures who have contributed to the development of the economy of Kazakhstan. Studies related to the history of heavy industry and national economy in Kazakhstan and related to the history of the region can be used depending on the topics.

Key words. History of Kazakhstan, personality, public figure, Mukhambet Aituuly Isenov activity, life, Life, economy of Kazakhstan, production, economy, oil and gas, infrastructure

Бижанова Алия Ермековна*¹

Тарих ғылымдарының кандидаты, Батыс-Қазақстан технологиялық-инновациялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090000, Орал қаласы, Н.Назарбаев даңғылы 194, aaliyka@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9371-7198

ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақала кейбір тарихи уақиғаларға байланысты қазақ ұлты өкілдерінің өзге елдерге көшіп кетуіне арналған. Әсіресе XIX-XX ғғ. қазақтардың көп бөлігі Атамекенінен тысқары жерлерге қоныс аударды. Негізінен қазақтар шығысқа – Қытай мен Тибетке, оңтүстікке – Өзбекстан, Қарақалпақстан, Түркменістан, одан әрі – Ауғанстан, Пәкістан, Иран мен Түркияға қоныс аударуға мәжбүр болды. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарынан кейін қазақ диаспоралары Батыс Еуропа мен Солтүстік Америка елдерінде қалыптасты. Кейбір дереккөздер бойынша қазіргі уақытта әлемде қазақтардың жалпы саны 18 млн адамды құрайды, ал Қазақстан аумағынан тыс жерлерде 4 млн-нан астам қазақ тұрады, кейбір деректер бойынша бұрынғы КСРО-ның 14 мемлекетінде және әлемнің 25 елінде 2 миллионға жуық қазақ тұрады. Олардың 500 мыңнан астамы ғана диаспораны білдіреді, қалған 3,5 миллион қазақ ирреденттер болып табылады, яғни олар Қазақстанмен шекаралас жерлерде тұрады. Ирредентке Ресейдің Қазақстанмен шекаралас аудандарында, Моңғолиядағы Баян-Өлгей аймағында және моңғол Алтайы мен Ханғай тауларының аумағында, Қытайдың Қазақ автономиялық уездерінде, Қарақалпақстанда және Өзбекстанның басқа қалаларында тұратын қазақтар жатады. Қазақ диаспорасы мен ирреденттерінің тарихи мен қазіргі кезеңдегі мәселелері зерттелуі қажет, өйткені олар бүкіл қазақ халқының құрамдас бөлігі, ортақ тарихи-мәдени тамыры бар және олардың тағдырлары Қазақстан Республикасының тағдырымен тығыз байланысты.

Кілт сөздер. Қазақтар, диаспора, ирредент, қоныс аудару, шет ел.

Кіріспе. Қазіргі саяси ғылымда диаспора түсінігі этникалық саясат категорияларының бірі болып табылады. Бұл түсінік – этникалық топ, қоныс аударған, өмір сүретін және оны қабылдаған елде жұмыс істейтін, бірақ шыққан елімен тығыз байланысы бар деп сипатталады. Қазақ диаспорасы алыс-жақын мемлекеттерге, оның ішінде әр тарихи кезеңдерде Қазақстаннан Қытайға, Ресейге, Орта Азия мемлекеттеріне, Ауғанстан мен Иранға, одан әрі қарай бүкіл әлем елдеріне алғашында уақытша, ал кейін тұрақты қоныс аударған миграцияның негізінде қалыптасты. Әлемдегі қазақ диаспорасының тарихы мен қазіргі заман мәселелерін зерделеу Қазақстанның ұлттық, әлеуметтік-саяси, экономикалық және интеграциялық мүдделері тұрғысынан өте маңызды. Өзге елдерде тұратын қазақтар Қазақстанның ұлттық саясаты объектілерінің бірі болып есептеледі.

Зерттеудің нәтижесі мен талдауы. XVI-XIX ғасырларда Орталық Азияда орын алған тарихи оқиғалар қазақ ирредентасының пайда болу процесінде маңызды рөл атқарды, бұл құбылыс әсіресе Қазақстан мен Қытай, Қазақстан мен Жоңғария, Жоңғария мен Цин арасындағы көпжақты қатынастарына тығыз байланысты [1, 65].

Қазақ ирредентінің қалыптасуының бірінші кезеңі XVI-XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ-ойрат соғысы кезінде Жетісу аймағындағы қазақтардың жерлерін Тарбағатай, Барлық және т.б. тартып алған оқиғалары айтылады. Бұл уақиға Ұлы және

Орта жүз қазақтарының дәстүрлі көш бағыттарының бұзылуына әкеліп соқтырып қазақ ирредентасының Қытайда пайда болуына себептердің бірі болды.

Екінші жағынан, XVIII ғасырдағы қазақ-ойрат соғыстары қазақтар мекендеген Орталық Азия мемлекеттерінде (Ауғанстан, Памирдің Бадахшан өлкесі, т.б.) өз диаспораларын құруға тікелей әер етті.

Қытайдағы қазақ ирредентасының пайда болуының келесі кезеңі 1757 ж. Цин империясының Жоңғар хандығын талқандап, байырғы қазақ жерін Цин мемлекетінің құрамына өтуі. Жоңғария жеңілісімен қазақтар өз жерлерін қайтарып алу әрекеттері болды, алайда Қытай мемлекеті ойраттардың негізгі жеңімпазы бола отырып, олардың жерлеріне өздерін мұрагер деп жариялады. Сөйтіп, XVII-XVIII ғасырлардағы соғыстар кезінде ойраттардың қазақтардан тартып алған жерлері Қытайдың құрамында қалды. Осы уақиғалардан соң XVIII ғасырдың екінші жартысына келіп алғашқы рет Қазақстан мен Қытай арасында тікелей шекара орнатылды [6, 21]. Кейін ала, Қытай әскерлеріне қарсылық көрсету нәтижесінде, қазақтар 1767 жылы Моңғолия Алтайы мен Іле аймағының бір бөлігін өздеріне қайтарды. Іле өзені алқабына оралған Ұлы жүз қазақтарының бір бөлігі Қытай императорының бодандығын номиналды түрде мойындаса, ал екінші бөлігі 1850 жылдарға дейін Ресей империясының құрамына қосылғанға дейін тәуелсіз болды.

Қытайдағы қазақ ирредентасының пайда болу тарихының үшінші кезеңі Орталық Азиядағы орыс-қытай аумақтық-мемлекеттік шекараны межелегуге байланысты бірқатар мемлекеттік құжаттардың қабылдануымен сипатталады. Мысалы: 1860 жылғы Пекин келісімі, 1864 жылғы Чугучак хаттамасы, 1869 жылғы Хобда хаттамасы, 1870 жылғы Тарбағатай шекарасын белгілеу хаттамасы, 1879 жылғы Ливадия келісімі, 1881 жылғы Петербург шарты. Жоғарыда аталған шарттар мен хаттамалардың бекітілуінің нәтижесінде қазақ жерлері мен оны мекендейтін қазақтардың қалаулары ескерілмей екі мемлекеттің арасында күштеп бөлінді [5, 78].

Егер XX ғасырдың орта шегіндегі Қытайдағы қазақтардың жағдайына тоқталсақ, онда 1930-1950 жылдары Шығыс Түркістанда (Шыңжаң) болған қайғылы оқиғалар қазақ диаспорасының тарихы мен дамуына кері әсер болғанын айта кету дұрыс болып табылады [7], өйткені, 1930-1940 жылдар аралығында Шығыс Түркістан (Шыңжаң) қазақтары Қытай билігіне қарсы бірнеше көтерілістерге қатысып, 1944-1949 жылдардағы Іле көтерілісінде басым рөл атқарды. Қазақтар Шыңжаңның саяси өмірінде әрқашан маңызды рөл алып, Шығыс Түркістанның барлық көшпелі халықтары арасында олардың саны өте көп және оларды елемей өте қауіпті болды [1, 36].

Қытайдың статистикалық деректерінде 1937 жылдан 1943 жылға дейінгі Қытай халқы туралы анықтамалықта – Шыңжаңда 4 360 020 адам тұрса, оның 930 000-ы қазақтар екені айтылады. 1953-1954 жылдардағы Бүкілқытайлық санақ материалдары негізінде – 1953 жылға қарай Шыңжаңда 509 мың қазақ тұрды. Демек, небәрі 10 жыл ішінде қазақ халқының шығыны шамамен 421 мың адамды немесе 45 пайыздан астамды құрады, бұл XIX ғасырда қазақ халқына қарсы басталған этноцидтің жалғасы болған [4, 42].

Шығыс Түркістан (Шыңжаң) қазақтары күресінің саяси себептері әртүрлі болғанымен, басты себебі экономикалық – жайылым мәселесі болды. Қазақтар негізінен көшпелі мал шаруашылығымен айналысты, оның өнімдері өлке экономикасында маңызды рөл атқарды. Алайда, көшпелілер мен егіншілер арасында жайылым, су қоймалары, суару арналары туралы даулар үнемі туындап, кейін ала қарулы күрестерге ұласты. Мысалы, маньчжур билігі кезінде жайылымға негізгі құқықтар моңғолдарға беріліп, қазақтар жерді олардан тек жалға алушы ретінде болды.

1930-1940 жылдары Үрімжідегі орталық губерниялық үкімет көшпелілердің жайылымдарын тек ханзу қытай шаруаларына беруге мүдделі болды, өйткені қарулы қазақ жасақтары билікке айтарлықтай қауіп төндірді. Оның үстіне ханзулар өз әскерлерін Шыңжаңға кіргізе бастады, осылай Қытай ханзулар мен Шыңжаңның мұсылман көпшілігі арасында ұзаққа созылған қанды соғысқа ұласқан қақтығыс туындады. Осындай уақиғалардың нәтижесінде мал шаруашылығымен айналысатын халықтардың Қытайға қарсы көтерілістерінің жеңілуіне байланысты 1936 жылдан 1951 жылға дейін Баркөл өңірінен 18 мыңға жуық қазақтардың көші-қоны басталды. Олар Цинхай мен Шығыс Түркістан (Шыңжаң) шекарасындағы Газкөлге қоныстанды. 1 мыңға жуық қазақ отбасы Ганшуға баруға шешім қабылдады. 1938 жылы Моңғолияға 500-ге жуық отбасы аттанса, 5 мың қазақ Тибет арқылы Үндістанға қоныстануға шешім қабылдады [1, 56].

1940 жылы қыркүйекте Тибетке 5 мың қазақ келді. Олар бір жылдан астам тибет тайпаларымен соғысып 2 мыңға жуық қазақ, яғни жолға шыққан халықтың 40 пайызы суықтан, аштықтан, тибеттіктердің оғынан қаза тапты. Аман қалған қазақтар 1941 жылы қыркүйекте Елісхан Тайшының басшылығымен шамамен 1000 отбасы немесе 3039 адам Үндістан шекарасындағы Демчок қаласына келеді.

Ұзақ келіссөздерден кейін ағылшын билігі қазақтардың шекарадан өтуіне рұқсат беріп, оларды қарусыздандырып, толық тізімдерін алып қарулы күзетпен Кашмир провинциясының Ладак қаласы маңындағы жан-жағы әскерлермен қоршалған Музаффер босқындар лагеріне орналастырды.

Ерекше климат, еркіндіктің шектелуі, жұмыс істеу мүмкіндігінің жоқтығы, ағылшын тілін және Үнді халықтарының тілдерін білмеу Музаффер лагеріндегі қазақтардың жағдайын қиындата түсіп, күніне 10-15 адам өлетін, ал қараусыз әрі азықсыз қалған малдарыда қырылды.

1942 жылдың сәуірінде ағылшын билігі қазақтарды жүк көліктермен Равалпинди маңындағы Тернава ауылына жеткізді. Бұл жерге келегсін қазақтар арасында Музафферде басталған жұқпалы аурулары ем-домның жақтығынан әрі жалғасып Тернава босқындар лагерінде күн сайын 15-20 адам өлетін. Халифе Алтайдың айтуынша, бір жылға жетпей босқындар саны 3000-нан 1200 адамға дейін азайған [4, 61].

1943 жылы наурызында ағылшындар қазақтарға Тернавадан шығуға рұқсат берді. Орталық Үндістанда орналасқан Бхопалға 450 қазақстандық аттанды. Бхопалға барған 250-ге жуық қазақ қаланың өзінде қалды, ал олардың жартысы 1943 жылы шілдеде жергілікті билік джунглиде құрған Матар ауылына қоныстанды. Матардағы қазақтар климаттық жағдайын көтере алмай (муссондық жауын-шашын), аз уақыттың ішінде 100-ге жуығы қаза тапты. Сонымен қатар, Солтүстік Үндістанның таулы жерлеріне қоныстануға бел буған қазақтар да аз уақыттың ішінде бірнеше жүздегені қаза тапты.

Қазақтар Бхопалда екі жылдай өмір сүріп, жергілікті халық оны Қазақбад деп атап кетті. Бұл жерде қазақтар киім тігумен айналысқан. Бхопал билігі қазақтарға «Қазақ орталығын» құруға рұқсат етіп, онда қазақ, араб және урду тілдері оқытылатын қазақ мектебі ашылды. 1944 жылдан бастап қазақтар Бхопалдан топ-топ болып Лахорға, Делиге және Калькуттаға көше бастады.

Ал, 1948 жылы қазақтар Дели, Калькутта қалаларын тастап, жаңадан құрылған ислам мемлекеті – Пәкістанға көшуге мәжбүр болып, елдің барлық өңірлеріне қоныстанды. Қазақтар Пәкістандағы күнкөрістерін негізінен қолөнерден тапқан. Олар теріден бас киім мен киім тіккен, киіз өндеген. Кейбіреулер тігін машиналарын сатып алып, жақсы табыс таба бастады. Бірнеше жыл еңбектенгеннен кейін кейбір қазақтар тоқыма және тері өнімдерін сататын жеке дүкендерін ашуға қол жететкізді. Қазақтар Пәкістан билігінен азаматтығын сұрағанымен оларды қабылдамады. Сондықтан

ұрпақтарының болашағын қамтамасыз ету үшін басқа елдерге көшу туралы ойлана бастады [1, 68].

Алтай аймағын мекендейтін қазақтардың пайда болуы ерекше назар аударуға тұрарлық. Алтайдың қазақтары республикамыздың оңтүстік бөлігінде Моңғолия және Қытаймен шекаралас Қос-Ағаш аймағында тұрады. Бұл этникалық топ салыстырмалы түрде қоныстану аймағы шағын және санының аздығымен сипатталып, Оңтүстік Алтайдағы қазақ диаспорасының тарихы жүз жылдан сәл асады. Қазақ руларының Алтайдың таулы бөлігіне бағытталған көші-қоны XIX ғасырдың соңғы ширегінен басталады. Бұл өңірге қоныс аударуға Моңғол даласында да, Ертіс өңірінде де жайылымдық жерлердің шектеулілігі себеп болды. Алтайдың шекаралық белдеуіндегі қазақтардың алғашқы қоныс мекендері 1880 жылдармен белгіленеді. 1900 жылы Ресей азаматтығын қабылдау қарсаңында олардың саны 110 отау болған. XX ғасырдың 30-шы жылдарына келіп көш-қонда айтарлықтай прогресс болды. Кеңес дәуірінде Оңтүстік Алтай қазақтарының саны көбею үрдісі байқалды. Мысалы, 1989 жылғы санақ мәліметтері бойынша Қос-Ағаш аймағы халқының 39,6% (9 мыңға жуық) телеңгіттер мен алтайлар, ал 54,4% қазақтар болды. 1991 жылдан бастап қазақтың көші-қонында жаңа қозғалыстар болды. Егемендік алған Қазақстанға туған-туыстарына жақындау үшін көптеген қазақ отбасылары көшіп келді. Алайда, бірнеше жылдан кейін көптеген алтай қазақтары «заманауи» және «орыстанған» Қазақстанға тамыр жаймай, өз жерлеріне қайта оралды. Бүгінде таңда Қос-Ағаш өңіріні тұрғындарының 50% қазақтар құрайды. Олардың дәстүрлі қоныстары Шу даласында, Қос-Ағаш, Жаңа ауыл, Тебелер, Ташанта ауылдарында орналасқан. Бұл аймақта салыстырмалы түрде жақын уақытта ғана өмір сүре бастаған Алтай қазақтары бірнеше рудан біртұтас этносқа бірігіп, басқа халықтардың арасында өмір сүруге дағдыланып, ерекше биік таулы аймаққа бейімделуге мәжбүр болды. Бұл жердегі қазақтар ұлттық өзіндік сана-сезімінің жоғары деңгейімен, тілдік және мәдени дәстүрін сақтауымен ерекшеленеді.

XX ғасырдағы тарихи уақиғалар қазақ ұлты үшін кері салдарын тигізген – Столыпиннің аграрлық реформасы, 1916 жылғы Орта Азиядағы ұлттық-азаттық қозғалыстары, 1918-1920 жылдардағы азамат соғысы, сонымен қатар, осы кезеңдегі ұжымдастыру саясаты кезіндегі қазақ халқына қарсы ашық түрде жүргізілген геноцид, кейін қазақтардың Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы – олардың санының үлкен шығынға ұшырауына және Отанынан біржола айырылуына әкеліп, әлемде қазақ диаспорасының дамуы мен үлкеюіне әсер етті. 1902-1913 жылдары Столыпиндік аграрлық реформаның салдарынан қазақ халқының санының 8-9%-ға немесе 286 мыңға жуық адамға қысқаруына әкелді. Нәтижесінде қазақтың көпшілігі Шыңжаңның Іле мен Алтай кеңістігіне қоныс аударып, 1911 жылға келіп Қытайда 224 мың 900 қазақ болған. Айта кету керек, кейін ала мәжбүрлі көші-қонның өрлеуімен Қытайдағы қазақ диаспорасы сандық жағынан күрт өсті [7, 14].

1916 жылы Орталық Азиядағы Ұлт-азаттық қозғалыстары кезінде қазақтардың Шығыс Түркістанға (Шыңжаң) қуатты көші-қоны болды. Қазақстан мен Қырғызстаннан 300 мыңға жуық қазақтар мен қырғыздар орыс әскерінің жазалау әрекеттерінен қашып, орыс-қытай шекарасынан Құлжа облысы мен Қашқарияға өтіп кетті. Шығыс Түркістанның солтүстігінде Тайчень, батысында Іле, оңтүстігінде Қашқар мен Ақсу сияқты шекаралас аймақтары қазақ босқындарының орталығына айналды. Сол кезеңдегі олардың саны: Алтай ауданында – 100 мыңға жуық, Тарбағатайда – 60-70 мың және 100 мыңнан астамы – Іле ауданында [4, 32].

Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауы мен азамат соғысы қазақтардың Атамекенінен тысқары жерлерге қоныс аударуына жаңа түрткі болды. Негізінен қазақтар шығысқа – Қытайға, оңтүстікке – Өзбекстанға, одан әрі – Ауғанстан мен Иранға қоныс

аударуға мәжбүр болды. Қазақтар шағын топ-тобымен Қытай шекарасынан өте бастап, малдарын негізінен Құлжаның шекаралас аймағында, Тарбағатай таулары мен Қара Ертіс алқабында айдады. Олардың басым көпшілігі Шыңжаң Алтайы мен Іле аймағын қоныстады [5, 26].

1920 жылдың көктемінде Орал соғыс майданының жойылуымен ақ гвардияшылардың қалдықтары мен Кіші жүз қазақтарының бір бөлігі Каспий аймағынан Иранға қарай қашты. Дәл осындай жағдай Жетісу майданының жойылуымен шашыраңқы ақ гвардияшылар жасақтары мен қазақ, ұйғыр және қырғыздың ауқатты өкілдері Шығыс Түркістанға (Шыңжаңға) қашты.

Қазақ диаспорасының қалыптасу процесінің тағы бір кезеңі – Қазақстандағы 1928-1932 жылдардағы күштеп және заңсыз ұжымдастыру саясаты жылдары. Большевиктік биліктің бұл әрекеті мәні жағынан қазақ халқына қарсы жасалған этноцид болды. Бұл процесс Қазақстанда орасан зор адам шығынымен, сондай-ақ аман қалған халықтың 1 миллион 300 мыңға жуығы көршілес аумақтарға – Ресейге, Өзбекстанға, Түркіменстанға, Қарақалпақстанға, Қытайға, Иранға, Ауғанстанға кетуіне мәжбүр болды. Олардың 616 мыңдайы қайтымсыз қоныс аударса, 200 мыңға жуық қазақ Қытайға, Моңғолияға, Ауғанстанға, Иранға кетіп, тек уақыт өте олардың 414 мыңы Қазақстанға оралды.

Мәліметтер бойынша 1935 жылы Ауғанстанда қазақтар Ханабад ауданындағы Ақчи және Андхой аудандарында тұрған. Бұрхан-ад-Дин Күшкекидің айтуынша Құндыз өзенінің батысында, Чахар-дара деп аталатын ауылдық жерде 200-ге жуық қазақ үйі болған [7, 68]. Франц Шурман «Ауғанстанның моңғолдары» атты еңбегінде былай деп жазады: «Ауғанстандағы қазақтардың көпшілігі КСРО-дан келген босқындар болып, ұжымдастыру кезінде қашып келген. Олардың басым бөлігі Ханабад және Андхой қалаларында тұрып, қалалық люмпен пролетариатының санатына жататын. Гератта Қазақ-сарай деген жерде 500-ден астам қазақ тұрған. Қазақтардың бұл тобы Әмудария өзені маңындағы Қаракөл және Дивани Бакх маңындағы Қызыл-Рабаттан қашқан». 1960 жылдарға қарай Ауғанстанда қазақтар Ақчи, Андхой, Ханабад, Құндыз, Бағлан аймақтарында, сонымен қатар Герат провинциясы мен Фарахта өмір сүрді. 1979 жылға қарай Ауғанстанда 20-24 мыңға жуық қазақ болған, бірақ бұл елге Кеңес әскерлерінің енгізілуі және соғыс қимылдарының басталуымен олардың үлкен тобы қырғыздармен бірге Ауғанстанның бірнеше ондаған жылдар бойы мекендеген аймақтарын тастап, Пәкістандағы босқындар лагеріне қашқан. Олардың 70-ке жуық отбасысы осындай лагерлерден әрі қарай Түркияға қоныс аударды [8, 16].

Ұжымдастыру жылдарында қазақтар Иран мемлекетіне де көшті, олар негізінен елдің солтүстік-шығыс бөлігін мекендеді. 1968 жылы олардың саны 400-ге жуық отбасы болды.

Қазақ диаспорасының қалыптасуының тағы бір кезеңі – Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында вермахттың қолына әскери тұтқын болып түскендер, Еуропадағы Қарсыласу қозғалысына қатысқан немесе «Түркістан легионы» қатарына қосылуға мәжбүр болғандар КСРО-ға оралмай, олар Еуропа елдерінде қазақ диаспорасын қалыптасуына себеп болды [9, 29].

Қазақ диаспорасының таралуының келесі кезеңі – Батыс Еуропа мен Солтүстік Америка елдеріне еңбек иммиграциясы. Түркияның Алтай-қойыда тұратын қазақтар алғашқы еңбек көші-қон жолын бастады. Рекрутинг пункттері арқылы қазақ иммигранттары Кельнге, одан кейін Батыс Берлинге, сондай-ақ, Рур алқабындағы кейбір қуатты өнеркәсіптік қалаларға және төменгі Рейн бойындағы төңірекке қарай бет алды. Қазақтар Германияға 1960 жылдардың ортасында түріктердің еңбек иммиграциясының бір бөлігі ретінде қоныс аударып бастады. Германияда қазақтар Рур және Рейн өнеркәсіптік аймағының зауыттарында жұмыс істеумен қатар, қоғамдық-саяси

жұмыстармен, атап айтқанда Мюнхендегі «Азаттық» радиостанциясының қазақ редакциясында жұмыс істеді [1, 68].

Осы жылдары қазақтар Германиямен қатар Швецияға да қоныстана бастады. Қазақтардың бір бөлігі рекруттық бюролар арқылы Швецияға, ал кейбірі 1960 жылдардың ортасында тікелей Германиядан көшіп келген. Стокгольмнен олар Корнес-Магма мен Гавле қалаларына қоныстанды. 1967 жылы Швецияға шамамен 5-6 қазақ отбасы қоныс аударды, бұл көп ұзамай туыстық қатынастарға негізделген бүкіл көші-қон тізбегіне ұласты [3, 46].

Қазақтар Америка Құрама Штаттарына екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қоныс аудар бастады. Негізінен АҚШ-тағы қазақтарды бірнеше топқа бөлуге болады:

1) Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде тұтқынға түскен және Германиядағы концлагерьлерде болған, одақтас әскерлер тарапынан азат етілген және тексерістен кейін Түркияға өз өтініштері бойынша тұруға жіберілген, содан кейін Түркиядан көшіп келген бұрынғы КСРО азаматтары;

2) түрік еңбек иммиграциясының құрамында болған қазақтар. Олар елде бес жыл тұрақты болғаннан кейін АҚШ азаматтығы мәртебесін алғандар;

3) Қытайдан АҚШ-қа Жапония, Тайвань арқылы келіп, Тынық мұхитынан өтіп, оқуға немесе жұмыс істеуге келіп, кейін елде тұруға мүмкіндік алған қазақтар;

4) Қазақстан Республикасынан оқуға немесе жұмыс істеуге келетін қазақтар;

5) АҚШ азаматтарымен ұлтаралық некеге тұру нәтижесінде азаматтық алғандар;

Қорытынды. Қазақ диаспорасы мен ирреденттерінің тарихи мен қазіргі кезеңдегі мәселелері зерттелуі қажет, өйткені олар бүкіл қазақ халқының құрамдас бөлігі, ортақ тарихи-мәдени тамыры бар және олардың тағдырлары Қазақстан Республикасының тағдырымен тығыз байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Мендикулова, Г. М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие [Текст] / Г.М. Мендикулова — Алма-Ата, 1997. — 265 с.

2 Шетелде тұратын отандастарды қолдаудың 2005-2007 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы [Текст] // Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылғы 21 қарашадағы N 1673 Жарлығы.

3 Сейдин, Н.Б. Шетелдегі қазақтар ұлттық саясаттың объектісі ретінде [Текст] / Н.Б. Сейдин, Алматы: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы ҚБСМ, 2006. — 172 б.

4 Мендіқұлова, Г.М. Қазақ диаспорасы: тарих және қазіргі заман [Текст] / Г.М. Мендіқұлова — Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы, 2006. — 343 б.

5 Астафьев, Г.В. Казахи Синыцзяна (этногенез, история, заселение, родоплеменной состав, положение в период русско-штатского разграничения в 50-е годы XX. в.) [Текст] / Г.В. Астафьев — М., 1971.

6 Сыроежкин, К.Л. ҚХР қазақтары: әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы туралы очерктер [Текст] / К.Л. Сыроежкин — Алматы, 1994. — 118 б.

7 Тлеубаев, Б. А. Казахская диаспора: история, культура, язык [Текст] / Б.А. Тлеубаев — Алматы: Издательство «Ғылым», 2005. — 180 с.

8 Каржаубаева, А.И. Миграционные процессы в Казахстане в 90-е годы [Текст] / А.И. Каржаубаева // Молодые ученые о демографических проблемах в Казахстане: Сборник научных статей Алматы, 2000. — с.72.

9 Садовская, Е.Ю. Миграция в Казахстане на рубеже XIX века: основные тенденции и перспективы [Текст] / Е.Ю.Садовская — Алматы, 2001. — 260с.

REFERENCES

- 1 Mendikulova, G. M. Istoricheskie sud'by kazahskoj diaspory. Proiskhozhdenie i razvitie [The historical fate of the Kazakh diaspora. Origin and development]. Alma-Ata, (1997): – 265 s. – (In Rus)
- 2 Shetelde turatyn otandastardy koldaudyn 2005-2007 zhyldarga arналган мемлекеттік бағдарламасы туралы [On the state program to support compatriots living abroad for 2005-2007] // Kazakhstan Respublikasy Prezidentinin 2005 zhyly 21 karashadagy N 1673 Zharlygy. – (In Kaz)
- 3 Sejdin, N.B. Sheteldegi kazakhtar ulttyk sayasattyn obektisi retinde [Kazakhs abroad as an object of national policy]. Almaty: Kazakhstan Respublikasy Prezidentinin zhanyndagy KBSM, (2006): 172 b. – (In Kaz)
- 4 Mendikulova, G.M. Kazakh diasporasy: tarih zhane kazirgi zaman [Kazakh diaspora: history and modernity]. Almaty: Dyniezhzyzi kazakhtary kauymdastygy, (2006): 343 b. – (In Kaz)
- 5 Astaf'ev, G.V. Kazahi Sin'czyana (etnogenez, istoriya, zaselenie, rodoplemennoj sostav, polozhenie v period russko-shtatskogo razgranicheniya v 50-e gody XX. v.) [Kazakhs of Xinjiang (ethnogenesis, history, settlement, tribal composition, situation during the period of Russian-civilian demarcation in the 50s of the XX century)]. M., (1971.):– (In Rus)
- 6 Syroezhkin, K.L. KHR kazakhtary: aleumettik-ekonomikalyk zhane madeni damuy turaly ocherkter [Kazakhs of the PRC: essays on socio-economic and cultural development]. Almaty, (1994): 118 b. – (In Kaz)
- 7 Tleubaev, B. A. Kazahskaya diaspora: istoriya, kul'tura, yazyk [Kazakh Diaspora: history, culture, language]. Almaty: Izdatel'stvo «Gylym», (2005): 180 s. – (In Rus)
- 8 Karzhaubaeva, A.I. Migracionnye processy v Kazahstane v 90-e gody [Migration processes in Kazakhstan in the 90s]. Molodye uchenye o demograficheskikh problemah v Kazahstane: Sbornik nauchnyh statej Almaty, (2000): s.72. – (In Rus)
- 9 Sadovskaya, E.YU. Migraciya v Kazahstane na rubezhe XIX veka: osnovnye tendencii i perspektivy [Migration in Kazakhstan at the turn of the nineteenth century: main trends and prospects] Almaty, (2001): 260 s. – (In Rus)

ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ ЗА РУБЕЖОМ

Аннотация. Предлагаемая статья посвящена проблеме иммиграции в связи с некоторыми историческими событиями представителей казахских национальностей в другие страны. XIX-XX вв. большое количество казахов вынужденно переехало за пределы Родины. В основном казахи были вынуждены переселяться на восток в Китай и Тибет, на юг в Узбекистан, Каракалпакстан, Туркмению, затем в Афганистан, Пакистан, Иран и Турцию. После Второй мировой войны казахская диаспора сформировалась в Западной Европе и Северной Америке. По некоторым источникам на данный момент общая численность казахов в мире составляет 18 млн человек, между тем, за пределами территории Казахстана проживают более 4 млн казахов, по некоторым данным, около 2 миллионов казахов проживают в 14 государствах бывшего СССР и 25 странах мира. Из них лишь более 500 тысяч представляют собой типичную диаспору, остальные 3,5 миллиона человек являются казахской ирреденцией, то есть проживают на граничащих с Казахстаном землях. К ирреденте относятся казахи, проживающие в граничащих с Казахстаном районах России, аймаке Баян-Улгий и на территории Монгольского Алтая и Хангайских гор в Монголии, казахских автономных уездах Китая, в Каракалпакстане и в других городах Узбекистана. На данный момент, необходимо изучать исторические и современные вопросы казахской диаспоры и его наследия, ведь они являются

составной частью всего казахского народа, имеют общие исторические и культурные корни, и их судьба тесно связана с судьбой Республики Казахстан.

Ключевые слова. Казахи, диаспора, ирредент, переселение, зарубежье

STAGES OF THE FORMATION OF THE KAZAKH DIASPORA ABROAD

Abstract. The proposed article is devoted to the problem of immigration in connection with some historical events of representatives of Kazakh nationalities to other countries. XIX-XX centuries, a large number of Kazakhs were forced to move outside their homeland. Basically, Kazakhs were forced to move to the east to China and Tibet, to the south to Uzbekistan, Karakalpakstan, Turkmenistan, then to Afghanistan, Pakistan, Iran and Turkey. After World War II, the Kazakh diaspora was formed in Western Europe and North America. According to some sources, at the moment the total number of Kazakhs in the world is 18 million people, meanwhile, more than 4 million Kazakhs live outside the territory of Kazakhstan, according to some data, about 2 million Kazakhs live in 14 states of the former USSR and 25 countries of the world. Of these, only more than 500 thousand represent a typical diaspora, the remaining 3.5 million people are Kazakh irredentists, that is, they live on the lands bordering Kazakhstan. . The irredent includes Kazakhs living in the regions of Russia bordering Kazakhstan, the Bayan-Ulgiy aimag and on the territory of the Mongolian Altai and the Khangai Mountains in Mongolia, the Kazakh autonomous counties of China, in Karakalpakstan and other cities of Uzbekistan. At the moment, it is necessary to study the historical and modern issues of the Kazakh diaspora and its heritage, because they are an integral part of the entire Kazakh people, have common historical and cultural roots, and their fate is closely connected with the fate of the Republic of Kazakhstan.

Key words. Kazakhs, diaspora, irredent, resettlement, abroad

Джумашев Аскар Мамбетович^{*1}

Доктор исторических наук, профессор, Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Республика Узбекистан, Каракалпакстан, 230100, г.Нукус. ул. Амира Темура 179-а, djumashev@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3668-6510

НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗМЕЖЕВАНИЕ СРЕДНЕЙ АЗИИ И ОБРАЗОВАНИЕ КАРАКАЛПАКСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В контексте сложной этнокультурной мозаики Средней Азии актуальным является рассмотрение исторических и политических предпосылок национально-территориального размежевания, которое произошло в этом регионе в XX веке. Целью данной статьи явилось рассмотрение этого сложного процесса в первые годы Советской власти, когда выстраивались основы государственных институтов и административно-территориальной структуры СССР. В этом плане в данной работе решались задачи по раскрытию этого процесса на примере образования Каракалпакской автономной области, как результата попыток советской власти создать устойчивые административные единицы, основываясь на этническом и культурном разнообразии региона. С учетом этнотерриториальных особенностей Каракалпакстана определение его места и статуса в будущем советском среднеазиатском регионе имело свои специфические черты и сложности. Их рассмотрение и характеристика также явилось одной из задач этой статьи.

Анализируя значимость Каракалпакстана в рамках межнациональных отношений, в статье подчеркивается необходимость дальнейшего изучения национально-территориального размежевания в Средней Азии для понимания современного состояния региональной политики и этнической динамики. Изучение опыта данного процесса в прошлом с использованием принципа историзма, а также методов системности и сравнения дает возможности для выявления причин и предпосылок последующих событий, которые были связаны с вопросами национально-территориального строительства в бывших среднеазиатских советских республиках.

Ключевые слова. Средняя Азия, национально-территориальное размежевание, Среднеазиатское Бюро ЦК РКП, Казахский АССР, каракалпаки.

Введение. На сегодня одной из актуальных проблем истории Каракалпакстана является проблема изучения истории национально-территориального строительства в нем, роли и места видных исторических личностей в данном процессе. Вопросы национально-территориального строительства являются актуальными и важными для любого государственного образования во все периоды его развития. Кроме того, они являются всегда сложными и требующими к себе особого внимания. Так как вопросы межнациональных отношений, определение территориальных границ всегда являются ключевыми в развитии государственности любого народа. Если рассматривать историю государственности Каракалпакстана, то мы увидим особую актуальность рассматриваемой проблемы для его прошлого, в особенности относительно 20-30-х годов XX века. Поэтому целью данной работы является изучение и описание процесса образования Каракалпакской автономной области в период национально-

территориального размежевания Средней Азии в первые годы Советской власти. Для этого в работе решались задачи по изучению и описанию основных составляющих данного сложного процесса, к которым относятся ее ход, предпосылки и условия, особенности и последствия. Важным в рассматриваемом вопросе было учитывание специфики межнациональных отношений в данном регионе как в изучаемое время, так и в предыдущие периоды.

Немаловажное значение в раскрытии данной темы занимает описание места и роли участников этого важного для истории каждого народа процесса. В этом плане было необходимо показать роль отдельных известных личностей, внесших в тот период большой вклад в образование Каракалпакской автономной области и, соответственно, в развитие его государственности. Деятельность большинства из них все еще не получила достаточного и объективного освещения в научной литературе. Одним из таких видных личностей в истории нашего региона является Аллаяр Досназаров (1896-1937 гг.) [1]. Этому государственному деятелю Каракалпакстана посвящено множество публикации, но, несмотря на это, в его биографии осталось еще много неисследованных страниц. Сегодня личность этого государственного деятеля все больше и больше интересует общественность. Роль и значение А.Досназарова в получении для каракалпаков и всего нашего региона административной автономии заслуживает большого внимания и требует разностороннего исследования. Данный отрезок времени из его биографии в данной работе исследован на основе новых документов из архивных хранилищ России, Казахстана и Узбекистана.

Материалы и методы исследований. В статье использованы фактологические материалы из фондов архивов Узбекистана и Российской федерации, имеющих отношение к деятельности официальных органов Советской власти в центре и на местах в рассматриваемое время. Проанализированы данные из сборников документов, биографических работ и воспоминаний очевидцев описываемых событий. Важной информационной составляющей явилась переписка участников тех кардинальных процессов, которые определяли этнотерриториальное будущее целых регионов формировавшейся советской державы.

Наличие исследовательских работ по рассматриваемой проблеме позволяет исходить из определенной теоретической базы, но при этом, конечно же, обращая внимание на особенности концептуальных подходов исследователей, с учетом времени и условий работы тех или иных авторов, а также их мировоззренческого подхода к описываемым процессам. В работе используется принцип комплексного подхода к исследуемой проблеме, методы сравнительного анализа и сопоставления фактов. Выявляются и учитываются наличие объективных субъективных факторов, оказывавших влияние на характер рассматриваемых процессов. Используются методы сопоставительного анализа статистических данных.

Результаты и их обсуждение. В истории народов Центрально-азиатского региона политика национально-территориального размежевания сыграла немаловажную роль в образовании сегодняшних государственных делений. Несмотря на большое количество трудов, посвященных размежеванию, многое из истории проведения данной политики остается малоизученным и неизвестным. Данное обстоятельство уже отмечалось историками.

Так, например, Р.Масов (доктор исторических наук, профессор, академик АН Республики Таджикистан) еще в 1988 году писал, что «Совсем не исследована проведенная партийными и советскими органами подготовительная работа по определению территориальных границ, численного состава, компактного расположения народов, подлежащих объединению в самостоятельные советские социалистические

союзные и автономные республики и области. Кроме того, имеются и другие немаловажные вопросы, требующие тщательного и всестороннего исследования. Так, например, не выяснено, какой критерий являлся определяющим для включения того или иного населенного пункта в состав вновь образованных республик, как проходил процесс выяснения других факторов, при этом учитывались ли объективно экономические, исторические, национальные и другие особенности и были ли приняты во внимание интересы каждой национальности» [2].

Аналогичный вывод делают и историки из Узбекистана, обозначив данный процесс тем, что: «конец 1924 г. был ознаменован претворением в жизнь политики большевиков по национально-территориальному размежеванию Средней Азии. Непосредственно само размежевание, проведенное от начала до конца партийными функционерами Средней Азии под руководством ЦК РКП и его полномочных представителей при полном отсутствии каких-либо механизмов волеизъявления народа» [3].

Итак, 10 марта 1924 года на совещании Центрального Комитета Коммунистической партии Туркестана (далее – ЦК КПТ), Среднеазиатского Бюро ЦК РКП (б) (далее – САБ) и Президиума Туркестанского ЦИКа на повестке дня был рассмотрен один вопрос: «О национальном территориальном размежевании Туркестана» [4]. Позже, 5 апреля 1924 г. Политическое бюро Центрального Комитета Российской Коммунистической Партии большевиков (далее – Политбюро ЦК РКП (б)) на предварительном заседании рассмотрело и обсудило предложение Среднеазиатского Бюро ЦК РКП (б) (далее - САБ) о национальном размежевании Средней Азии. И в своих решениях от 12 июня, 25 сентября и 11 октября 1924 г. возложило на САБ руководство всей партийной и советской работой по размежеванию и организации создаваемых республик [5].

В середине июня 1924 г. по радио прозвучало сообщение из Ташкента ответственного секретаря ЦК коммунистической партии Туркестанских большевиков (далее – КПТ (б)) И.М.Варейкиса. Он, в частности говорил, что расширение и углубление национального государственного строительства Средней Азии выявило необходимость национального размежевания. То есть, образование на территории Туркестанской АССР, Бухарской Советской Социалистической Республики и Хорезмской Советской Социалистической Республики – Узбекской ССР и Туркменской ССР. И, два автономных областей: Кара-Киргизов (современный Кыргызстан) и Таджиков. Первый был в составе России, а второй в составе Узбекистана. Здесь нужно подчеркнуть, что в 1920 году Казахстан был образован как Автономная Советская Социалистическая Республика (далее – АССР) в составе Российской Советской Федеративной Социалистической Республики (далее – РСФСР).

Национально-территориальное размежевание Средней Азии, которое прошло в 1924 г., сыграло немаловажную роль в плане воссоединения территории каракалпаков. Тем временем, на левом берегу Амударьи после октябрьского переворота 1917 г. произошли значительные преобразования. В 1920 г. вместо Хивинского ханства возникает Хорезмская Народная Республика. В 1922 г. Ходжейлинская область была преобразована в Казахско-Каракалпакский отдел, который спустя год был преобразован в автономную область. На сегодня общепринято считать, что образованный в 1922 г. в Хорезмской республике Казахско-Каракалпакский отдел являлся первым шагом по восстановлению единой каракалпакской национальной государственности советского типа.

Для широчайшей популяризации идей национального размежевания, а также в целях привлечения широких масс к обсуждению и разработке нового государственного устройства, САБ предлагал обсудить на всех партийных собраниях общие тезисы национального размежевания. Здесь нужно обратить внимание читателей на то, что

«широкие массы» – это оказывается те, кто участвует на «партийных собраниях». Кампанию партийного обсуждения должны были начать немедленно и закончить к 25 августа с таким расчетом, чтобы к 1 сентября были созваны Пленумы областных комитетов (далее - Обком) партии, на которых должны были быть подведены итоги всех этих обсуждений.

Там же был рассмотрен порядок постановки вопросов размежевания, где утвердили:

1. Все вопросы, связанные с размежеванием, поставить предварительно на обсуждение Оргбюро, после чего перенести на обсуждение Политбюро ЦК РКП (б).

2. Составления перечня и подготовку некоторых вопросов поручить САБ РКП (б) одновременно предложив всем национальным комиссиям под личную ответственность их председателей представить в САБ к 10 часам утра 1 октября с.г. перечень основных вопросов, которые по их мнению должны быть представлены в Оргбюро ЦК РКП (б)» [6].

Таким образом, после радиовыступления Варейкиса, Аллаяр Досназаров (видный государственный деятель Каракалпакстана), который в это время находился в Ташкенте и был в центре всех происходящих событий, не дожидаясь реакции от руководства Амударьинской области, сам активно включается в процесс образования Каракалпакской автономной области (далее – ККАО).

И в середине августа этот вопрос уже обсуждается в центральных органах власти на заседании национальной комиссии по размежеванию Туркестана. За какие-то два с небольшим месяца вопрос о каракалпакской государственности был решен. Но, какие были эти месяцы? В этом и предстоит сейчас разобраться.

Так, А.Досназаров пишет доклад в САБ от имени каракалпаков Амударьинской области [7]. В нем он пишет, что «в Амударьинской области существует 6 лет советско-партийная власть. Первым долгом мне необходимо отметить недостаточность культурно-просветительных работ среди каракалпакского населения Амударьинской области». Далее он говорит о том, что «Туркестанская Республика до сих пор не обращала особого внимания на все это и каракалпакское население Амударьинской области поныне находится в угнетенном и отсталом от соседних народностей положении. ...

Обращая Ваше внимание на вышеуказанные недостатки, прошу САБ сделать следующие мероприятия для Амударьинской области, в особенности среди коренного населения каракалпак. Необходимо создать автономную каракалпакскую область». Если в начале своего доклада А.Досназаров просил об автономии для каракалпаков, то в завершении своего доклада он уже требует и пишет, что «в настоящее время в связи с размежеванием Средне-Азиатских Республик по национальным признакам каракалпакское население *требует* (курсив мой – авт.) обеспечения и его автономных прав наравне с другими национальностями Средней Азии».

Следующим шагом явился Пленум территориальной комиссии по размежеванию Средне-Азиатских Республик и Автономных областей, который состоялся 16 августа 1924 года. На нем был избран состав подкомиссии по каракалпакскому вопросу, куда вошел в качестве секретаря А.Досназаров [8]. Первое заседание данной подкомиссии состоялось 19 августа того же года, где в качестве основного докладчика выступил А.Досназаров «О выделении самостоятельной области Каракалпакской» [9]. Были приняты по его докладу постановления, которые звучали следующим образом: «Принимая во внимание, что в Амударьинской области преобладающее большинство населено КАРАКАЛПАКАМИ, необходимо представить АВТОНОМНУЮ область с присоединением ХОДЖЕЙЛИНСКОЙ области и город КУНГРАД, ныне

принадлежащей Хорезмской республике, исходя из сведений статистического Управления 1921 г.

Спорные вопросы по району г. ТУРТКУЛЬ, ШЕЙХАБАЗ и ШУРАХАН оставить открытым и поручить тов. ДОСНАЗАРОВУ подыскать технические силы для разработки ПРОЕКТА и КАРТЫ.

Председатель заседания – Калугин

Секретарь – Досназаров».

21 августа 1924 года проходит заседание очередного Пленума САБ, где еще не был решен вопрос о границах каракалпакской области. Только после утверждения границ нужно было решать вопрос, к какой из вновь образованных республик отнести территорию каракалпаков в качестве автономной области [10]. Тем временем, 25 августа того же года на заседании Исполнительного бюро Амударьинского Облгоркома КПТ был рассмотрен вопрос «О тов. Досназарове, сообщившем его вхождение в комиссию по национальному размежеванию». На основе данного сообщения было принято решение о том, что: «в связи с целым рядом телеграмм, полученных от тов. Досназарова о его вхождении в комиссию по размежеванию, телеграфировать в ЦК КПТ, категорически протестуя против назначения Досназарова в комиссию по такому серьезному вопросу, как национальное размежевание, тем более что Каракалпаки не признают Досназарова своим представителем» [11]. Данный документ был подписан Напесовым, Сидоренко и Воробьевым.

Вслед за этим документом была направлена в Ташкент из Турткуля секретная телеграмма в Киргизское (казахское – *авт.*) представительство каракалпаку Досназарову. В ней, в частности, говорилось, что «...бедняки Чимбая доверяют вам и Бекимбетову будьте стойки на своем первом обещании проведите в жизнь обязательно влить Кир. Республику. Курбанаев член Президиума Облика, каракалпак Беканов» [12]. Это один пример, который показывает, какие внутривосточные интриги приходилось терпеть А.Досназарову.

Под председательством Зеленского, 6 сентября 1924 года в 11 часов 20 минут дня открывается заседание территориальной комиссии по размежеванию Средней Азии, где был заслушан доклад Калугина и содоклад Досназарова «О Каракалпакской Автономной области» [13]. Данный доклад вызвал бурные обсуждения, так для ответов на вопросы А.Досназарову приходилось брать слово и выступать 5 раз, чтобы отстаивать свое решение по данному вопросу.

В своем выступлении он говорил о том, что «каракалпаки не были никому известны, а теперь они известны и, если они получают права и государственность, то будут благодарны и т.д.». Далее он говорил, что «национальное размежевание всех сделало националистами, ввиду этого неизбежно и то, что в данном случае будет выражаться национальное деление».

После очередного выступления А.Досназаров добавил: «Если бы я не приехал, то конечно, ни одного работника не было бы здесь и здесь не стали бы совсем говорить о каракалпакской автономной области. Если припомнить то, что говорилось, то нужно сказать, что каракалпаки должны получить и, наверное, получают автономию, ибо они (каракалпаки – *авт.*) существуют, и то обстоятельство, что будет размежевание, это только расширит их права. *Каракалпаки не получают автономию, как милость* (курсив мой – *авт.*) – интернациональная линия подсказывает необходимость создания этой автономии и если здесь возьмет верх иная точка зрения, каракалпаки будут апеллировать до самого – ЦК Коминтерна, конечно, уверены, что мы найдем защиту наших интересов и автономия будет. ...

... я повторяю – каракалпакская автономная область должна быть. ...

Насчет того, куда будет отнесена каракалпакская область, то давайте спросим самих каракалпаков», этими словами он завершает свое выступление.

После всех этих бурных обсуждений территориальная комиссия по национальному размежеванию Средне-Азиатских Республик приняла постановление по докладам Калугина и Досназарова, которое состояло из 4-х пунктов [14]. «А) Ходжейлинский и Кунградский районы Хорезмской Республики в тех пределах, в каких они существуют в настоящее время в Хорезмской Республике признать необходимым отнести в пределы Каракалпакской Автономной области (принято 11-ю голосами).

Б) Чимбайский уезд Амударьинской области отнести целиком в Каракалпакскую Автономную область (принято единогласно).

В) Считать целесообразным Шураханский район (уезд) Амударьинской области отнести целиком к узбекским районам Хорезмской Республики (принято 9-ю голосами).

Г) Вопрос о том к какой из республик отнести Каракалпакскую Автономную область передать на разрешение Ср.Аз.Бюро ЦК РКП».

Следующим моментом в оформлении каракалпакской автономии явилось заседание САБ ЦК РКП (б) от 7 сентября 1924 года [15], которое практически дублировало и подтвердило принятые декларации территориальной комиссии по национальному размежеванию Средне-Азиатских Республик по отношению к каракалпакам. Это решение, в свою очередь, получило отражение и в документах ЦК КПТ от 23 сентября 1924 года подписанный Варейкисом [16].

В это время Правительство Узбекской ССР предложило Президиуму ЦИК СССР включить Каракалпакию на правах автономной области в состав УзССР. При этом в архивных документах говорится, что возникла необходимость обсудить этот вопрос на уровне правительств и соответствующих органов Каракалпакии, Киргизии (Казахстана – *авт.*) и РСФСР.

Высказано было соображение, что с точки зрения хозяйственно-экономического положения ККАО выгоднее иметь тесные взаимоотношения с Киргизской (Казахской – *авт.*) республикой, так как здесь имеются рыбные угодья, которые служат источником для одного из важнейших доходов области (здесь имелось в виду Каракалпакская область – *авт.*). В таком случае будет уместно присоединить Каракалпакстан к территории КирАССР. Аргумент был один – это рыбная ловля. Данный аргумент был обоснован еще и Свекловым, когда он выступал на заседании территориальной комиссии по национальному размежеванию Средне-Азиатских Республик 6 сентября 1924 года. В частности, отвечая на свой поставленный вопрос «к какой республике присоединиться удобнее для автономной каракалпакской области» [17], он отвечал: «За присоединение к Кир. Республике и плюс к этому рыбные угодья. ... Рыбные угодья будут входить в территорию и Кир. Республики, т.е. Аральское море, будет находиться на территории Кир. Республики и разделять его нельзя, ибо он в случае деления потеряет свою мощь».

Позже была написана докладная записка от каракалпаков: «По вопросу присоединения Каракалпакской Автономной области к Киргизской (казахской – *авт.*) Республике» [18]. Данный документ был подписан А.Досназаровым и А.Кудабаевым и датирован 9 сентябрем 1924 года. Авторы этой записки отмечают, что «в разрешении поставленного вопроса должна играть большую роль экономическая связь, но, тем не менее, не может игнорироваться и этнографическая связь». В экономическую связь они выделили также Аральское море, как одно из средств транспортной связи, а также караванный путь Чимбай–Казалинск и Чимбай–Ак-Мечеть, который предполагалось в будущем преобразовать в железнодорожный путь. Связь Кунграда с адаевскими землями Киргизской (Казахской – *авт.*) Республики и т.п. В плане этнографической связи было отмечено, что киргизы (казахи – *авт.*) занимают второе место по численности в

Каракалпакской Автономной области после каракалпаков, и уклад жизни, культура, общность языка и т.п. сближает каракалпаков с киргизами (казахами – *авт.*). Заканчивая свое обращение, авторы письма приходят к выводу: «Таким образом, приведенные доводы ярко обрисовывают целесообразность присоединения Каракалпакской Автономной Области к составу Киргизской (казахской – *авт.*) Республики» [19].

В Турткуль из Москвы Досназаров и Бекимбетов высылают телеграмму, датированную 12 октября 1924 года, где сообщают, что «Дело благополучно. Политбюро утвердило. Шураханский уезд относится нам. Каракалпакская Автономная Область входит в состав Киргизской (Казахской – *авт.*) Республики. Состав Каракалпакского бюро утвержден ответственным секретарем Обкома Досназаров. Состав Ревкома утвержден председателем Кудабаяев. Скоро выезжаю. Москва, Тверская Гостиница пассаж, комната №20» [20].

Выводы. Так была поставлена окончательная точка в вопросе об образовании Каракалпакской автономной области в составе Киргизской (казахской – *авт.*) Автономной Социалистической Советской Республики. Мы видим в каких сложных условиях проходил процесс национально-территориального размежевания в рассматриваемом регионе. В особенности это имело отношение к Каракалпакстану, что было связано с особенностями его предыдущей истории. Из рассмотренного видно, что при решении задач национально-территориального размежевания в Средней Азии Советская власть старалась учитывать, прежде всего, свои политические и экономические цели в данном регионе. Вместе с тем, нужно отметить, что при этом она была вынуждена, отчасти, учитывать и особенности национального развития местных народов этого края, что было связано с вопросами безопасности и закрепления здесь основ власти большевиков.

Также можно отметить, что в рассматриваемом процессе важное место занимали организованность и оперативность ее участников. В этом плане, конечно же, важное место в рассматриваемом процессе нужно отвести личности А. Досназарова, роль которого в нем от начала и до конца очевидна. Участвуя в описываемых сложных событиях в непростой период истории своего народа он проявил себя как выдающийся общественный и политический деятель, как лидер со стратегическим мышлением, как умелый организатор и тактик, как искусный дипломат и переговорщик и, наконец, как истинный патриот своей Родины. События и процессы по национально-территориальному размежеванию среднеазиатских республик проходили в сложных и неоднозначных условиях периода становления и укрепления советского государства, когда в ускоренном режиме Советская власть решала свои стратегические задачи в регионе, опираясь зачастую на волевые решения в крае, которая имела очень много специфических особенностей в плане национальных и этнокультурных составляющих.

Здесь невольно возникает вопрос, почему казахи, кыргызы и каракалпаки должны были иметь свою государственность в составе России? Ответ на эти и другие вопросы, по нашему мнению, нужно искать в архивных фондах «Комиссии по районированию Среднеазиатских территории», которые хранятся в Москве. Перед историками на сегодняшний день стоит немаловажный вопрос, исследовать, кому нужна была эта «политика национально-территориального размежевания Средней Азии»? Если и была кому-то и нужна, то, как вообще эту «политику» проводили в целом? Архивные источники свидетельствуют о том, что к 1924 году в политических кругах Туркестана существовала идея о «Среднеазиатской Федерации», которая не освещалась в историографии. Этот вопрос также ждет своих исследователей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Алланиязов, Б. Революцией мобилизованный [Текст] / Б. Алланиязов – Нукус, 1991
- 2 Масов, Р. История исторической науки и историография социалистического строительства в Таджикистане [Текст] / Р. Масов – Душанбе: Ирфон, 1988. – 185 с.
- 3 Абдуллаев, Р., Агзамходжаев С., Алимов И. и др. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости [Текст] / Р. Абдуллаев, С. Агзамходжаев, И. Алимов и др – Ташкент: Шарк, 2000. – 666 с.
- 4 Архив аппарата Президента Республики Узбекистан (ААПРУз) – Ф.60, Оп.1, Д.3867, Л.1-8.
- 5 Назаров С. Из истории деятельности Средазбюро ЦК РКП (б) (1922-1924 гг.) [Текст] / С. Назаров – Ташкент, 1965 – с. 21.
- 6 Центральный архив республики Каракалпакстан (ЦГА РК) – Ф.551, Оп.1, Д.78, Л.1.
- 7 Дату данного доклада пока невозможно установить, предполагается, что этот доклад был написан А.Досназаровым в начале августа 1924 года. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ) – Ф.62, Оп.2, Д.107, Л.96-97.
- 8 РГАСПИ – Ф.62, Оп.2, Д.104, Л.12-13.
- 9 РГАСПИ – Ф.62, Оп.2, Д.103, Л.31.
- 10 РГАСПИ – Ф.62, Оп.2, Д.104, Л.207-210.
- 11 РГАСПИ – Ф.62, Оп.1, Д.22, Л.291.
- 12 РГАСПИ – Ф.62, Оп.1, Д.22, Л.288.
- 13 РГАСПИ – Ф.62, Оп.1, Д.22, Л.124; Там же – Ф.62, Оп.2, Д.104, Л.240-260.
- 14 РГАСПИ – Ф.62, Оп.1, Д.22, Л.124.
- 15 РГАСПИ – Ф.62, Оп.1, Д.22, Л.89-90.
- 16 ААПРУз – Ф.60, Оп.1, Д.4270, Л.17-18.
- 17 РГАСПИ – Ф.62, Оп.2, Д.104, Л.255.
- 18 РГАСПИ – Ф.62, Оп.2, Д.102, Л.85-87.
- 19 РГАСПИ – Ф.62, Оп.2, Д.102, Л.87.
- 20 ААПРУз – Ф.60, Оп.1, Д.3825, Л.33.

REFERENCES

- 1 Allaniyazov, B. Revolyuciej mobilizovannyj [Mobilized by the Revolution]. Nukus, (1991): – (In Rus).
- 2 Masov, R. Istoriya istoricheskoy nauki i istoriografiya socialisticheskogo stroitel'stva v Tadjikistane [The history of historical science and historiography of socialist construction in Tajikistan]. Dushanbe: Irfon, (1988):185 s. – (In Rus).
- 3 Abdullaev, R., Agzamhodzhaev S., Alimov I. i dr. Turkestan v nachale XX veka: k istorii istokov nacional'noj nezavisimosti [Turkestan at the beginning of the twentieth century: towards the History of the Origins of National Independence]. Tashkent: Shark, (2000): 666 s. – (In Rus).
- 4 Arhiv apparata Prezidenta Respubliki Uzbekistan (AAPRUz) – F.60, Op.1, D.3867, L.1-8.
- 5 Nazarov S. Iz istorii deyatel'nosti Sredazbyuro CK RKP (b) (1922-1924 gg.) [From the history of the activity of the Central Bureau of the Central Committee of the Russian Communist Party (b) (1922-1924)]. Tashkent, (1965): s. 21. – (In Rus).
- 6 Central'nyj arhiv respubliki Karakalpakstan (CGA RK) – F.551, Op.1, D.78, L.1.
- 7 Datu dannogo doklada poka nevozmozhno ustanovit', predpolagaetsya, chto etot doklad

byl napisan A.Dosnazarovym v nachale avgusta 1924 goda. Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no-politicheskoy istorii (RGASPI) – F.62, Op.2, D.107, L.96-97.

8 RGASPI – F.62, Op.2, D.104, L.12-13.

9 RGASPI – F.62, Op.2, D.103, L.31.

10 RGASPI – F.62, Op.2, D.104, L.207-210.

11 RGASPI – F.62, Op.1, D.22, L.291.

12 RGASPI – F.62, Op.1, D.22, L.288.

13 RGASPI – F.62, Op.1, D.22, L.124; Tam zhe – F.62, Op.2, D.104, L.240-260.

14 RGASPI – F.62, Op.1, D.22, L.124.

15 RGASPI – F.62, Op.1, D.22, L.89-90.

16 AAPRUz – F.60, Op.1, D.4270, L.17-18.

17 RGASPI – F.62, Op.2, D.104, L.255.

18 RGASPI – F.62, Op.2, D.102, L.85-87.

19 RGASPI – F.62, Op.2, D.102, L.87.

20 AAPRUz – F.60, Op.1, D.3825, L.33.

ОРТА АЗИЯНЫҢ ҰЛТТЫҚ-АУМАҚТЫҚ МЕЖЕЛЕНУІ ЖӘНЕ ҚАРАҚАЛПАҚ АВТОНОМИЯЛЫҚ ОБЛЫСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ

Аңдатпа. Орталық Азияның этномәдени мозаикасының күрделілігі контекстінде ХХ ғасырда осы аймақта болған ұлттық-аумақтық межелеудің тарихи және саяси алғышарттарын қарастыру өзекті болып табылады. Осы мақаланың мақсаты – Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында мемлекеттік институттар мен әкімшілік-аумақтық құрылымның негізі қаланған күрделі үдерісті қарастыру болды.

Бұл тұрғыда мақалада Кеңес өкіметінің аймақтың этникалық және мәдени әртүрлілігіне негізделген тұрақты әкімшілік бірліктер құру талпыныстарының нәтижесі ретінде Қарақалпақ автономиялық облысының құрылуын мысал ретінде ашу міндеттері қойылды. Қарақалпақстанның этноаумақтық ерекшеліктерін ескере отырып, оның болашақ кеңестік ортаазиялық аймақтағы орны мен мәртебесін анықтау өзіндік ерекшеліктер мен қиындықтарға ие болды. Оларды қарастыру мен сипаттау да осы мақаланың міндеттерінің бірі болғанын атап кету қажет.

Мақалада Қарақалпақстанның ұлтаралық қатынастар аясындағы маңыздылығын талдай отырып, Орталық Азиядағы ұлттық-аумақтық межелеуді одан әрі зерттеудің заманауи аймақтық саясат пен этникалық динамиканы түсіну үшін қажет екендігі атап өтіледі. Өткен үдерістің тәжірибесін тарихи әдіс, жүйелілік және салыстыру әдістерін пайдалана отырып зерттеу, бұрынғы ортаазиялық кеңестік республикаларда ұлттық-аумақтық құрылыс мәселелерімен байланысты кейінгі оқиғалардың себептері мен алғышарттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер. Орта Азия, ұлттық-аумақтық межелеу, РКП ОК Орта Азия бюросы, Қазақ АССР, қарақалпақтар.

NATIONAL-TERRITORIAL DELIMITATION OF CENTRAL ASIA AND THE FORMATION OF THE KARAKALPAK AUTONOMOUS REGION

Abstract. In the context of the complex ethno-cultural mosaic of Central Asia, it is highly relevant to examine the historical and political prerequisites of the national-territorial delimitation that took place in the region during the 20th century. The purpose of this article is to analyze this complex process during the early years of Soviet power when the foundations

of state institutions and the administrative-territorial structure of the USSR were being established.

In this regard, the article focuses on revealing this process through the example of the formation of the Karakalpak Autonomous Region as a result of Soviet attempts to create stable administrative units based on the ethnic and cultural diversity of the region. Taking into account the ethno-territorial features of Karakalpakstan, determining its place and status within the future Soviet Central Asian region had its own specific characteristics and challenges. Examining and characterizing these aspects is also one of the objectives of this article.

Analyzing the significance of Karakalpakstan in the context of interethnic relations, the article emphasizes the need for further study of national-territorial delimitation in Central Asia to better understand contemporary regional policies and ethnic dynamics. Exploring the historical experience of this process using the principles of historicism, as well as systemic and comparative methods, provides an opportunity to identify the causes and prerequisites of subsequent events related to the issues of national-territorial construction in the former Soviet Central Asian republics.

Key words. Central Asia, national-territorial delimitation, Central Asian Bureau of the Central Committee of the RCP, Kazakh ASSR, Karakalpaks.

Ерназаров Жаскайрат Тлеккабылович^{*1}

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090006, г.Уральск, проспект Н.Назарбаева, 194, zhasern@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0003-4660-2464

Атаканова Зульфия Сериковна²,

магистрант, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090006, г.Уральск, проспект Н.Назарбаева, 194, zulfia_85@mail.ru, ORCID ID: 0009-0003-1837-5572

СОХРАНЕНИЕ И АДАПТАЦИЯ ТРАДИЦИИ КАЗАХОВ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. Данная научно-теоретическая статья посвящена комплексному анализу проблемы сохранения и адаптации традиций казахского народа в условиях глобализации. Основное внимание уделяется изучению историко-культурного наследия Казахстана, его значению в современном обществе и вызовам, связанным с ускорением глобализационных процессов. Рассматриваются как положительные, так и отрицательные аспекты глобализации, такие как угроза размывания культурной идентичности, упрощение и коммерциализация традиционных практик, а также перспективы использования цифровых технологий для сохранения культурного наследия и создания диалога между культурами. Предложены стратегии адаптации традиций, включающие государственную поддержку, развитие образовательных инициатив, использование средств массовой информации, а также активное участие гражданского общества и местных сообществ. Особое внимание уделено конкретным примерам успешной адаптации традиций, таким как интеграция казахских орнаментов в современный дизайн, использование элементов народной музыки в современной композиции и инновационное переосмысление национальной кухни. В заключении подчеркивается важность комплексного подхода, объединяющего усилия государства, образовательных учреждений, гражданского общества и других заинтересованных сторон для сохранения уникальной казахской культуры, которая является важным элементом национальной идентичности и культурного наследия. Работа акцентирует внимание на том, что только при объединении всех усилий возможно эффективно адаптировать и передать традиции будущим поколениям.

Ключевые слова. Традиции, культурное наследие, глобализация, адаптация, сохранение традиций, Казахстан, государственная политика, образование, гражданское общество.

Введение. Традиция — это совокупность ценностей, обычаев и практик, передаваемых из поколения в поколение и формирующих культурную идентичность народа. Традиции укореняются в истории и служат связующим звеном между прошлым, настоящим и будущим, обеспечивая непрерывность и целостность культуры.

В Казахстане традиции глубоко укоренились и играют важную роль в жизни общества. Казахский народ, исповедующий ислам и кочевой образ жизни на протяжении

многих веков, выработал уникальные традиции, отражающие его историю, образ мышления и мировоззрение.

Одной из наиболее ярких традиций является гостеприимство. В степной культуре каждый путник считался гостем, которого следовало принять с распростертыми объятиями и накормить, независимо от материального положения хозяев. Эта традиция была жизненно важна для выживания кочевников в суровых условиях степи.

Уважение к старшим также является неотъемлемой частью казахской культуры. Старейшины пользовались большим почетом и уважением благодаря своему жизненному опыту и мудрости. Их советы и благословения высоко ценились, а их решения нередко были окончательными.

Празднования и обряды также играют важную роль в казахской традиции. Наурыз, отмечаемый в день весеннего равноденствия, является одним из главных праздников, символизирующим обновление и плодородие. Свадебные обряды, сопровождаемые песнями и играми, отражают культурные ценности и верования народа.

Традиционные казахские искусства, такие как музыка, танцы, прикладное искусство и устное народное творчество, являются бесценным культурным наследием. Они передают мудрость, историю и мировоззрение народа через поколения.

В современном мире, характеризующемся глобализацией и быстрыми темпами изменений, сохранение традиций приобретает особую важность. Традиции служат якорем, удерживающим народ от потери своей самобытности и культурной идентичности. Они напоминают о корнях, из которых произрастает нация, и помогают сохранить целостность и преемственность культуры.

Глобализация принесла с собой как возможности, так и вызовы для сохранения традиций. С одной стороны, она открыла новые каналы обмена и взаимодействия между культурами, но с другой - создала угрозу унификации и размывания культурного разнообразия. В этом контексте сохранение и адаптация традиций к современным реалиям становится актуальной задачей для Казахстана и других стран, стремящихся сохранить свою культурную самобытность.

Глобализация представляет собой процесс усиления взаимосвязи и взаимозависимости между различными странами и народами мира. Этот процесс охватывает экономические, политические, социальные и культурные аспекты жизни общества. Глобализация способствует свободному перемещению людей, товаров, капитала и информации через национальные границы, создавая новые возможности для обмена и взаимодействия между культурами.

Однако глобализация также несет с собой определенные социокультурные последствия, которые оказывают влияние на традиционные ценности и образ жизни. Одним из наиболее заметных последствий является распространение западной массовой культуры, которая проникает во многие уголки мира через средства массовой информации, Интернет и популярные развлечения. Это может привести к размыванию традиционных ценностей и обычаев, особенно среди молодежи, которая более восприимчива к новым тенденциям [1].

Традиционные ценности также сталкиваются с вызовами, связанными с урбанизацией и миграцией. По мере того, как люди переезжают в города или другие страны в поисках лучших возможностей, они могут оказаться оторванными от своих культурных корней и традиционного образа жизни. Это может привести к постепенной утрате традиционных знаний и практик.

Кроме того, процессы глобализации могут усилить экономическое неравенство и социальную нестабильность, что, в свою очередь, может поставить под угрозу

традиционные структуры и институты, которые веками поддерживали культурную целостность общества.

«Казахстан на сегодняшний день представляет собой самую «европеизированную» страну из центральноазиатских государств, возникших на постсоветском пространстве. Это ощущается не только в геополитическом и геоэкономическом пути развития Казахстана, но и в цивилизационно-культурном отношении. Поэтому не удивительно, что «европейские» традиции достаточно активно приживаются в казахском обществе, особенно в молодежной среде, следование таким традициям переходит в разряд моды и престижа. С другой стороны, национальная идея Казахстана, основанная на возрождении и сохранении этнической культуры, несомненно, оказывает свое влияние на формирование образа «настоящего казаха», человека, знающего традиции своего народа, обычаи предков. В результате иноэтнические традиции переосмысливаются и воспроизводятся на новом уровне, через призму национальной культуры [2, с. 194].

Тем не менее, глобализация также открывает новые возможности для сохранения и распространения традиций. Современные технологии и средства коммуникации позволяют легче документировать, сохранять и делиться культурным наследием с более широкой аудиторией. Кроме того, глобализация способствует межкультурному диалогу и взаимному уважению, что может привести к большему признанию и ценности традиционных культур.

Положительные аспекты глобализации для сохранения традиций включают в себя:

1. Повышение осведомленности о культурном разнообразии и ценности традиций на глобальном уровне.
2. Облегчение доступа к информации и ресурсам для изучения и сохранения традиционных знаний и практик.
3. Возможность налаживания сотрудничества и обмена опытом между различными культурами и странами в области сохранения наследия.
4. Стимулирование интереса к традиционным ремеслам и искусствам, что может способствовать их возрождению и популяризации.

Однако существуют и отрицательные аспекты, которые необходимо учитывать:

1. Риск коммерциализации и искажения традиционных ценностей и практик для удовлетворения рыночного спроса.
2. Ослабление традиционных социальных связей и структур, которые поддерживали передачу культурного наследия.
3. Угроза культурной ассимиляции и потери самобытности под влиянием доминирующих глобальных культурных течений.
4. Конфликты между традициями и современными ценностями, такими как индивидуализм и потребительство.

Материалы и методы исследований. Основой статьи стало проведение интервью с представителями казахской культуры разных возрастов и социальных групп и наблюдение за тем, как в повседневной жизни соблюдаются традиции и как они изменяются. Опросы и глубинные интервью с представителями казахской общины, а также проведение фокус-групп для обсуждения изменений и восприятия традиций в условиях современных глобальных изменений. Также специфический набор сведений представляет анализ данных диджитал-этнография, то есть изучение того, как казахские традиции представлены и сохраняются в онлайн-пространстве (социальные сети, блоги, видео-контент) и их влияние на традиции. Важно обратить внимание на изучение того, как различные группы казахов реагируют на нововведения в традиции и какие из них принимаются, а какие отвергаются.

Результаты и их обсуждение. В Казахстане предпринимаются различные меры

для адаптации и сохранения традиций в условиях глобализации. Государство играет важную роль в этом процессе, разрабатывая политику и программы по защите культурного наследия.

На государственном уровне осуществляется систематическая работа по сохранению и популяризации традиционной культуры, языка и искусства. Создаются специальные организации и фонды, занимающиеся этими вопросами. Проводятся научные исследования, фестивали и другие мероприятия, направленные на поддержку и развитие национальной культуры.

Важную роль играют образовательные учреждения, где преподается история и традиции казахского народа. В школах и университетах организуются кружки и студии по изучению народных промыслов, музыки и танцев. Таким образом, молодое поколение приобщается к культурным ценностям своей страны [3].

Средства массовой информации также активно участвуют в популяризации традиций. На телевидении и радио выходят передачи, посвященные народным обычаям, фольклору и искусству. В прессе публикуются статьи и интервью с мастерами традиционных ремесел, деятелями культуры и искусства.

Неоценимую роль в сохранении традиций играют инициативы гражданского общества и местных сообществ. Создаются общественные организации и клубы, которые объединяют людей, заинтересованных в изучении и продвижении национальной культуры. Они организуют мастер-классы, выставки, фестивали, привлекая внимание общественности к традиционным ценностям.

В Казахстане можно найти множество примеров успешной адаптации традиций к современным реалиям. Так, традиционные казахские орнаменты и узоры активно используются в дизайне современной одежды, аксессуаров и предметов интерьера. Народные мелодии и ритмы находят свое отражение в современной музыке, создавая уникальное звучание.

Традиционные блюда казахской кухни адаптируются к современным вкусам и тенденциям, сохраняя при этом свою аутентичность. Рестораны национальной кухни становятся все более популярными, привлекая как местных жителей, так и туристов [4].

Для эффективного сохранения и адаптации традиций в Казахстане можно рекомендовать следующие меры:

1. Продолжать государственную поддержку программ по изучению и популяризации национальной культуры, выделяя необходимые ресурсы и средства.
2. Усилить роль образовательных учреждений в приобщении молодежи к традиционным ценностям, включая соответствующие курсы и мероприятия в учебные программы.
3. Поощрять инициативы гражданского общества и местных сообществ, предоставляя им необходимую поддержку и ресурсы для реализации проектов по сохранению традиций.
4. Развивать сотрудничество между государственными органами, некоммерческими организациями и частным сектором для объединения усилий в этой сфере.
5. Использовать современные технологии и цифровые платформы для документирования, сохранения и распространения знаний о традиционной культуре, делая их доступными для широкой аудитории.
6. Поощрять творческое переосмысление и адаптацию традиций в современном контексте, сохраняя их аутентичность и культурную ценность.
7. Развивать туризм, связанный с традиционной культурой, создавая возможности для знакомства с национальным наследием и привлекая внимание к его значимости.

8. Вовлекать молодежь в процесс сохранения и популяризации традиций, организуя специальные программы и мероприятия, которые будут интересны и привлекательны для них [5].

Сохранение и адаптация традиций в условиях глобализации требует комплексного подхода, объединяющего усилия государства, гражданского общества, образовательных учреждений и средств массовой информации. Только при активном участии всех заинтересованных сторон возможно обеспечить преемственность культурного наследия и передать его будущим поколениям.

Выводы. В заключение можно сказать, что сохранение и адаптация традиций в условиях глобализации является сложной, но крайне важной задачей для любого общества, стремящегося сохранить свою культурную идентичность и самобытность. Процессы глобализации, с одной стороны, открывают новые возможности для межкультурного обмена и взаимного обогащения, но с другой стороны, несут риски унификации и размывания культурного разнообразия.

В Казахстане, как и во многих других странах, традиции являются неотъемлемой частью национальной идентичности и культурного наследия. Они олицетворяют мудрость и жизненный опыт прошлых поколений, передаваемые из века в век. Традиционные ценности, обычаи и практики формируют основу, на которой строится современное казахстанское общество.

Однако в эпоху глобализации сохранение традиций сталкивается с новыми вызовами. Распространение западной массовой культуры, урбанизация, миграция и экономические факторы оказывают влияние на традиционный уклад жизни и могут привести к постепенной утрате культурных ценностей и знаний.

Тем не менее, глобализация также открывает новые возможности для популяризации и сохранения традиций. Современные технологии и средства коммуникации позволяют легче документировать, сохранять и делиться культурным наследием с широкой аудиторией. Кроме того, глобализация способствует межкультурному диалогу и взаимному уважению, что может привести к большему признанию и ценности традиционных культур [6].

В Казахстане предпринимаются различные меры для адаптации и сохранения традиций. Государство играет ключевую роль, разрабатывая политику и программы по защите культурного наследия, выделяя необходимые ресурсы и средства. Образовательные учреждения вносят свой вклад, приобщая молодежь к традиционным ценностям через специальные курсы и мероприятия.

Средства массовой информации также активно участвуют в популяризации традиций, создавая передачи и публикации, посвященные народным обычаям, фольклору и искусству. Неоценимую роль играют инициативы гражданского общества и местных сообществ, которые объединяют людей, заинтересованных в изучении и продвижении национальной культуры.

В Казахстане можно найти множество примеров успешной адаптации традиций к современным реалиям. Традиционные орнаменты и узоры используются в дизайне одежды и предметов интерьера, народные мелодии и ритмы находят отражение в современной музыке, а блюда национальной кухни адаптируются к современным вкусам и тенденциям, сохраняя при этом свою аутентичность.

Для эффективного сохранения и адаптации традиций необходим комплексный подход, объединяющий усилия государства, гражданского общества, образовательных учреждений и средств массовой информации. Важно продолжать государственную поддержку программ по изучению и популяризации национальной культуры, активно

вовлекать молодежь в этот процесс и поощрять творческое переосмысление и адаптацию традиций в современном контексте, сохраняя их аутентичность и культурную ценность.

Кроме того, необходимо развивать сотрудничество между различными заинтересованными сторонами, используя современные технологии и цифровые платформы для распространения знаний о традиционной культуре. Также следует поощрять развитие туризма, связанного с традиционной культурой, создавая возможности для знакомства с национальным наследием и привлекая внимание к его значимости.

В целом, сохранение и адаптация традиций в условиях глобализации требует постоянных усилий и приверженности со стороны общества. Только при бережном отношении к культурному наследию и стремлении сохранить его для будущих поколений возможно обеспечить преемственность и развитие уникальной казахстанской культуры в быстро меняющемся мире.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Абылкасымова, А.Е. Традиционная культура казахского народа [Текст] / А.Е. Абылкасымова – Алматы: Казахстан, 2018. – 256 с.
- 2 Стасевич, И.В. Новые светские праздники в современной казахской культуре. Вестернизация повседневности и трансформация семейной обрядности [Текст] / И.В. Стасевич // Вестник археологии, антропологии и этнографии. Тюменский научный центр Сибирского отделения РАН – 2024. – № 1 (64). – С. 189-197.
- 3 Тохтабаева, Ш.Ж. Сохранение культурного наследия в условиях глобализации [Текст] / Ш.Ж. Тохтабаева // Вестник КазНУ. Серия культурология. – 2019. – № 2 (54). – С. 18-25.
- 4 Апендиев, М.Т. Традиционная культура и современность [Текст] / М.Т. Апендиев – Алматы: Казак университеті, 2015. – 320 с.
- 5 Мусабекова, Г.А. Глобализация и сохранение национальной идентичности [Текст] / Г.А. Мусабекова // Вестник ЮКГУ. Серия гуманитарные науки. – 2018. – № 1 (21). – С. 32-38.
- 6 Фрумкин, К.Г. Глобальные изменения и культурное многообразие [Текст] / К.Г. Фрумкин // Вестник Московского университета. Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2016. – № 4. – С. 7-19.

REFERENCES

- 1 Abylkasymova, A.E. Tradicionnaya kul'tura kazahskogo naroda [Traditional culture of the Kazakh people]. Almaty: Kazakhstan, (2018): 256 s. – (In Rus)
- 2 Stasevich, I.V. Novye svetskie prazdniki v sovremennoj kazahskoj kul'ture. Vesternizaciya povsednevnosti i transformaciya semejnoy obryadnosti [New secular holidays in modern Kazakh culture. Westernization of everyday life and transformation of family rituals]. Vestnik arheologii, antropologii i etnografii. Tyumenskij nauchnyj centr Sibirskogo otdeleniya RAN. (2024): 1 (64). 189-197 s. – (In Rus)
- 3 Tohtabaeva, SH.ZH. Sohranenie kul'turnogo naslediya v usloviyah globalizacii [Preservation of cultural heritage in the context of globalization]. Vestnik KazNU. Seriya kul'turologiya. (2019):2 (54). 18-25 s. – (In Rus)
- 4 Apendiev, M.T. Tradicionnaya kul'tura i sovremennost' [Traditional culture and modernity]. Almaty: Kazakh universiteti, (2015): 320 s. – (In Rus)
- 5 Musabekova, G.A. Globalizaciya i sohranenie nacional'noj identichnosti / G.A. Musabekova [Globalization and preservation of national identity]. Vestnik YUKGU. Seriya gumanitarnye nauki.(2018):1 (21). 32-38 s. – (In Rus)

6 Frumkin, K.G. Global'nye izmeneniya i kul'turnoe mnogoobrazie [Global changes and cultural diversity]. Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 19: Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikaciya. (2016): 4. 7-19 s. – (In Rus)

ЖАҢАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДӘСТҮРДІ САҚТАУЫ ЖӘНЕ БЕЙІМДЕЛУІ

Аңдатпа. Бұл ғылыми-теориялық мақалада қазақ халқының дәстүрлерін жаһандану жағдайында сақтау және бейімдеу мәселесі жан-жақты талданады. Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасы, оның қазіргі қоғамдағы маңызы және жаһандану үдерістерінің жеделдеуінен туындаған қиындықтар зерттеудің басты нысанына айналған. Мақалада жаһанданудың дәстүрлі құндылықтарға тигізетін оң және теріс әсерлері қарастырылады: мәдени сәйкестікті жоғалту қаупі, дәстүрлі тәжірибелердің коммерциялануы және оңайлатылуы, сондай-ақ мәдени мұраны сақтау және мәдениетаралық диалог құру үшін сандық технологияларды қолдану мүмкіндіктері. Дәстүрлерді бейімдеуге бағытталған стратегиялар ұсынылады, оның ішінде мемлекеттік саясаттың рөлі, білім беру бастамаларын дамыту, бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану және азаматтық қоғам мен жергілікті қауымдастықтардың белсенді қатысуы ерекше атап өтіледі. Қазақ ою-өрнектерін заманауи дизайнда қолдану, халық музыкасы элементтерін қазіргі композицияларға енгізу және ұлттық тағамдарды инновациялық тұрғыда таныстыру сияқты дәстүрлерді сәтті бейімдеудің нақты мысалдары келтіріледі. Қорытындыда қазақ мәдениетін сақтау үшін мемлекеттің, білім беру мекемелерінің, азаматтық қоғамның және басқа да мүдделі тараптардың күш-жігерін біріктірудің кешенді тәсілі қажеттілігі атап өтіледі. Мақала тек бірлескен күш-жігер арқылы дәстүрлерді тиімді бейімдеу және оларды болашақ ұрпаққа жеткізуге болатынын көрсетеді.

Кілт сөздер. Дәстүрлер, мәдени мұра, жаһандану, бейімделу, дәстүрлерді сақтау, Қазақстан, мемлекеттік саясат, білім азаматтық қоғам.

PRESERVATION AND ADAPTATION OF KAZAKH TRADITIONS IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Abstract. This scientific-theoretical article provides a comprehensive analysis of the preservation and adaptation of Kazakh traditions in the context of globalization. The focus is on Kazakhstan's historical and cultural heritage, its importance in contemporary society, and the challenges posed by accelerating globalization processes. The article examines both the positive and negative impacts of globalization, such as the risk of cultural identity erosion, the simplification and commercialization of traditional practices, and the opportunities for utilizing digital technologies to preserve cultural heritage and foster intercultural dialogue. Strategies for adapting traditions are proposed, emphasizing the role of state policies, educational initiatives, mass media, and active involvement of civil society and local communities. Particular attention is paid to specific examples of successful adaptation, such as integrating Kazakh patterns into modern design, incorporating folk music elements into contemporary compositions, and reimagining national cuisine in innovative ways. The conclusion highlights the necessity of a comprehensive approach that unites the efforts of the government, educational institutions, civil society, and other stakeholders to preserve Kazakhstan's unique culture as an essential part of its national identity and cultural heritage. The article underscores that only through collaborative efforts can traditions be effectively adapted and passed on to future generations.

Key words. traditions, cultural heritage, globalization, adaptation, preservation of traditions, Kazakhstan, public policy, education, civil society.

Kurmanalin Samat Bakhytzhonovich^{*1}

Candidate of Historical Sciences, Professor, West Kazakhstan Innovation and Technology University, Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, N. Nazarbayev Ave, 194,
samatbk71@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-7670-9495

KAZAKH NATIONAL LIBERATION UPRISINGS AGAINST RUSSIAN COLONIAL POLICY: CAUSES OF DEFEATS, PECULIARITIES, RELATIONSHIPS

Abstract. National liberation rebellion is characteristic of colonial countries. The Kazakh people also resisted the metropolis for a long time to preserve their independence. The resistance movements were persistent. The values of honour and dignity were high. Secondly, we consider political, social, economic reasons. A bright and tragic page of Kazakh history is when the Kazakh people throughout the XIX century periodically rose to major uprisings and defended their independence. Because of unequal strength all resistance was defeated. The main reason for the defeat was the military technique between colonists and colonisers. The paper analyses the reasons for the defeat of the armed struggle against the empire. The historical significance, general patterns, interrelationships of the uprisings led by Kazakh leaders in the history of the nation will be studied.

The rebellions were led by heroes from dynasties that enjoyed great authority in Kazakh society. One of them was Yeset Kotibaruly from the Shekty clan. The rebellion of Eset batyr was defeated in history. However, the reader and subsequent generations have created history so that it can be studied. That is its peculiarity. The national uprisings had interconnections. The leaders had not only outwardly familiar-knowledgeable, but also communicative relations. There were strongholds to each other. There was military support. Recognising bravery and valour, they followed each other. They were united by common interests against a common enemy. This is noteworthy. Because past historiography has divided the uprisings of the Kazakh people against colonialism. We subscribe to the concept of the unity of the freedom movement.

Key words. Colonialism, national liberation, independence, heroes, bij, continuity, historiography.

Introduction. The movements of the masses in Kazakhstan in the nineteenth century against the tsarist power ended in defeat. At that time it could not be otherwise. As the historian A. F. Ryazanov said, ‘with their weak strength could not stop Russia, a large conquering state seeking a new colony, a new market, in scattered, underdeveloped, poorly organised nomadic and semi-nomadic tribes and peoples scattered over vast steppe regions’ [1, p.22]. In fact, the permanent Russian military staff, quite armed with the latest achievements of the then science and practice, could not resist the detachments of Yeset batyr, armed mainly with swords and spears. But this historical struggle was a struggle for freedom and honour of the country.

A number of leaders of the Kazakh national liberation uprisings Zholaman Tlenshiuly, Yeset Kotibaruly, Zhankozha Nurmukhameduly, in turn, did not aim to join the heads of all rebel units of the Younger Juz. It was difficult to coincide with the tsarist punitive forces, well armed, trained in a special military order. Despite the fact that the rebels had numerical superiority, enough courage in battles with enemy forces, they had many shortcomings in fighting tactics and military organisation. Partisan methods of armed struggle and constant escape from tsarist troops at crucial stages of the movement did not lead to a productive victory. For example, the defeat of the Yeset Batyr rebellion was a historically inevitable issue for the

tsarist government. As the causes of the rebellion were obvious, the lack of a clear political programme predetermined that they would be defeated and led to many complex phenomena. Also, the main reasons for the defeat of the uprising lie primarily in the internal political situation when the uprising took place, i.e. it was during this period in the conditions of the failure of attempts to create a centralised independent Kazakh state, i.e. after the collapse of the super-powerful Kenesar movement, the victory of the Yeset uprising was impossible.

Results and their discussion. In the Kazakh liberation movements of the XIX century the spontaneity of the rebels' actions prevailed, and at crucial moments their impassability created a great ease for the troops of the authorities in the struggle with the Kazakh soldiers. As the rebels stood in one place, the tsarist punishers would concentrate on that place and find a way to quickly and easily eliminate the centre of rebellion.

The innocent, excessive destruction of a peaceful country by the punitive forces was also a great moral blow to the rebels, bringing the leaders of the rebellion to a crisis. Moreover, the deliberate aggravation during the uprising of the policy of the tsarist authorities, which pitted the Kazakh clans against each other, could not but affect the defeat of the movement.

We know that the rebel population is a nomadic pastoralist community. Therefore, the actions of the rebels depend entirely on the situation of the cattle. Despite the fact that during the rebellions the country survived by retreating to the border with Ustyurt and Hiua, this situation was not always successful.

In particular, our research shows that the rebellion led by Yeset Kotibarula lasted more than ten years. That's quite a long time. And the prolongation of the rebellion depended on the tactics that the leaders of the royal authority had in dealing with Yeset's rebellion. This is one of the most serious problems for researchers.

At first, the rebellion of Yeset batyr was underestimated by the Orenburg administration. The authorities, who believed that all the hero's actions, as in previous periods, were mere obstacles, handed over the suppression of the 'rebellion' to the ruling sultans. But after nothing came out of the field governors' attempts to suppress the rebellion, the Orenburg administration, fearing that a "rebel" known to the government for decades would acquire a high profile, had to change its previous tactics and preferred to tread carefully. However, the authorities did not despise the strength of the rebellion and did not believe in the danger of the struggle. Initially, the royal administration regarded Yeset's actions as 'ordinary plundering'. The authorities, who regarded his actions as temporary, believed that there were no political threats, no matter how hard Yeset batyr tried.

Only after all attempts to negotiate, deceive and push to their side did not yield anything, there were expeditions aimed directly at suppressing the rebellion. According to this, the famous historian-scientist J. Kasymbayev, who studied the movement of Kenesary Kasymuly, said that 'due to the vastness of the Kazakh steppe rebels' knowledge of their land to bushes and pits, it was extremely difficult for the executioners to search for them and fight' [2, p. 217] speech refers to other national liberation uprisings led by Kazakh heroes.

Studying the popular uprising in the Younger Juz led by batyr Yeset Kotibaruly in 1847-1858. [3], we were convinced of this. One of the differences that the tsarist authorities held in the period up to July 1855 was that the authorities always intended to deceive the leader of the uprising. The authorities, who believed that the uprising was spontaneous, always raised the question of arresting the leader of the uprising as a matter of priority. And the Orenburg administration, seeing the impossibility of taking him alive or dead, intended to go there and suppress him with the forces of the army, fearing the widespread spread of the revolt.

Most effective for them was the approach taken by the colonial authorities during the uprising: pursuing individual rebel detachments without engaging them in combat, smashing peaceful villages returning from wintering to pasture and from pasture to winter settlement, and

destroying them in spite of their children. Such exploits forced the leaders of the Kazakh liberation struggle of the colonial era to isolate themselves along with few comrades.

Any applicant who concentrated on the study of resistance movements through archival data, referring to the written in the archival documents of academician M.Kozybaev, that, 'Cossack detachments of punitive military posts, continuously sent to the Kyrgyz steppes, burned the Kazakh sahara and destroyed hundreds of villages'. [4, 18 p.] - would be convinced of his opinion.

During 1855-1857 horse-cossack punitive detachments defeated the peaceful country and under the pretext 'to establish peace between the Kirghiz-Kaisaks', 'to reimburse military expenditures for the destruction of brigands' destroyed about 320 villages in the Younger Juz, stole cattle and sold them to the military frontier markets, receiving a total of 125241 soms of profit [5, p. 63].

The past historical periods of the Kazakh people have always been an integral part of the social and political consciousness. Therefore, a special place in the national consciousness is occupied by a deep understanding, understanding of the essence of the national liberation movement.

At certain stages of social development, the issue of national liberation movements in the history of Kazakhstan was considered in parts. In particular, the National Movement led by Syrym Datuly - 'uprising of Kazakh peasants', Isatay-Makhambet's action - 'uprising of Bukey peasants against khan's tyranny', Zhankozh Nurmukhamedula's uprising - 'agitation of Syr Darya farmers', movement of Yeset batyr - 'protest of Kazakhs from Shekty clan', and all movements originating from the Tore clan, i.e. led by Kazakh sultans in the 19th century, were assessed as anti-Russian reactionary, feudal-monarchical movements and thus formed in the historical memory.

And in the conditions of formation of independent national historiography in the last thirty years, the anti-Russian uprisings and their interconnection and continuity became an urgent aspect of the issues. In the first years of independence, a unique scholar was M.Kozybaev, who proposed to consider the problem from a new methodological point of view. His '... Historians of Kazakhstan have so far considered the national liberation movement primarily in isolation. And in fact, the uprisings of Isatay and Makhambet (1836-1837), Kenesara (1837-1847), Zhankozhi (1856-1857), Yeset (1855-1858) covered Atyrau, Arka, Syr, the Kazakh country as a whole, and the beginning of one was not accompanied by the second? And who can say that the interrelation of these movements, their main essence, their key motive do not coincide' [4, 21 p.] - emphasised the consistent study of the uprisings of the entire Kazakh people against Russian colonialism.

During the struggle of the Kazakh people against tsarist colonialism, which lasted one hundred and fifty years, there is no doubt that the uprisings led by individual figures are linked to each other.

The name of a colony is colonialism, so a country under the control of a powerful state is a colony. And the origin of the opposition of a colonial country to the colonising state is a historical pattern. All the actions of the colonial country against the colonists, whether armed or ideological struggle, or rebellion in a narrow circle which would otherwise take little time, is the struggle of an oppressed nation against the exploiters. And all this implies a national liberation struggle.

The liberation movement in the Kazakh country has one peculiarity: from the beginning of the first colonial action of Russia in Kazakhstan until the fall of tsarist power in 1917, the struggle for independence in the Great Steppe was going on continuously, not interrupted for a moment. There are a number of objective reasons why tsarist Russia could not suppress the nationwide movement of Kazakhs on the way to freedom. Firstly, the national qualities of the

Kazakh people, developed before they fell into the colonial blockade, are fighting ability, vigilance, bloodthirstiness and spiritual power. Secondly, the natural and geographical location of the great steppe favoured Kazakh rebels, defenders of the nation's independence. The Kazakh steppes sometimes struck fear into the colonists and protected their children.

The study of the issue of national liberation movements in Kazakhstan began in the pre-revolutionary period and continued in Soviet times, but there are still many gaps in its history. Party requirements of the past narrowed the field of this problem, leading to failure to reveal the connection, continuity and various distortions of some issues, especially national uprisings. It is clear that the correct assessment of these complex historical processes is very important for the present and future of our independent young state, for the unity of the various nationalities and ethnic groups living in the republic, for the national integrity and continuity of the Kazakh people.

For researchers of national liberation movements in Kazakhstan today, it is necessary to pay attention to the interconnectedness of these uprisings. The policy of the Russian Empire in Kazakhstan in the XVII-XIX centuries ultimately undermined the national dignity and livelihood of Kazakhs as a people. The violation of the national mentality, which began as a result of territorial and administrative reforms carried out by the tsarist authorities, was the main starting point, the driving force of all the movements in the region. Although outwardly these movements differed from each other, their first point was the violation of this mentality. Not to mention all the other reasons why the fate of the nation was in the balance, while the ultimate goal-objective of the armed movements that erupted and raged in the vast steppes was the same. It was independent life.

It is the homeland and the colonial policy of the tsarist government that connect the national liberation movements of the Kazakh people, which lasted a hundred and fifty years. It is the homeland and the colonial policy of the tsarist government that connect the national liberation movements of the Kazakh people, which lasted a hundred and fifty years. Referring to the quote by T.Shonanov the roots of the Kazakh war are here [6, 62 pages]. Attempts by the tsarist authorities to turn Zhaiyk into imperial property began already after the death of Abulkhair Khan. The contestation of this land is the basis of actions against any tsars in the Younger Juz. The land issue is a national issue. The war for land is the core of the national liberation uprising. Thus, the struggle of the Kazakhs of the Younger Juz for Zhaiyk is the subject of a great struggle lasting 150 years. When at the end of the XVIII century rebels led by Syrym Datovich addressed the tsarist government with a demand to restore the system of land use established over the centuries and to stop the occupation of Kazakh lands by the Ural Cossack troops, their goal was this very native land - the Zhaiyk coast. The struggle for the Motherland, which became the property of the West Kazakhstan region and the essence of the economy of Kazakh nomads, remained the main demand of the insurgents even in the movements of Yeset Kotibaruly, Azbergen Munaitpasuly[7], Seyil Turkebayuly.

One of the main driving forces of the war for freedom, which became the main support of the leaders of the movement in the popular protests of the 19th century, was the South Ural region, which we called the Orenburg province in connection with the emergence of the city of Orenburg, the homeland of the Shekty and Tabyn clan until the 19th century. This region was not only the edges of Shekta and Tabyn in the Younger Zhuz, but also the summer pastures of several other genera in the tribal associations of Alimuli and Zhetiru. In addition, the South Ural region has long been home to dozens of related peoples with close ethnic and cultural ties with each other. Some ethnic groups, on the basis of several tribal associations, form ethnic integrity and national identity, uniting under one flag, and now, under the influence of the history of the same tribal unions - political phenomena - are divided and absorbed by various related peoples.

So, among the Kazakh and Bashkir ethnic groups inhabiting the South Ural region, the traceability of such tribes as Argyn, Kypchak, Tleu, Tama, Tana, Alshyn, which have preserved customs and linguistic common features, and even the fact that they were identical to tribal symbols, suggests that these two peoples have the same basis [8]

It was from this South Ural region, that is, the Orenburg Territory, that the colonial policy of the tsarist government supplanted the population of the Younger Zhuz during the first half of the 19th century.

The executors of this tyrannical policy were the Orenburg governors Prince Volkonsky, General Essen and Count Perovsky. So, during the reign of these three governors in the Orenburg Territory in the Younger Zhuz, uprisings of the Kazakhs broke out and continued. The loss of the northern part of Zhayyk, Orynbor by the Kazakhs served as a prerequisite for the uprising of Syrym Datula, and Karatai Nuralyuly, and Kaipkali Yesimovich, and Zholaman Tlenshiuly, as well as the cause of Eset Kotibaruly's wars with the tsarist troops in the middle of the 19th century.

Despite the fact that the history of national liberation uprisings in the past era was divided, not to mention the general signs of their character, as events incompatible with each other, and only in this direction was party pressure exerted on research, a number of outstanding Kazakh researchers focused on the unity of national liberation uprisings in the region. One of them, T. Shonanov, said: "The Kazakhs interpreted their native language and the pleasant words of the government in their own way. Kazakhs have well understood the secret of the government's indignation and despondency. Trying not to give the land to a mounted Cossack, they fiercely defended their settlement and fought. Yeset, Zhankozha, Syrym, Kenesary began their uprising. In a historical letter from Shegen Bi to Akhmet Sultan, which stated that in the Irtysh Kulek war, the Malaysarli with the Cossacks was because of land disputes" [6,32-33 pages], he rightly argued.

When studying the history of national liberation movements, the historian should keep in mind the following. The transfer of Isatai Taymanuly, Makhambet Utemisuly and several of his associates to the steppe beyond Zhaiyk coincided with a major popular wave that began in connection with the uprising of Sultan Kenesara Kasymovich in the Younger Zhuz. T. Shonanov noted that "The Isatai uprising is an uprising common to the masses of the Middle and Younger Zhuz. The uprising that engulfed the entire Kazakh steppe. In 1838, the uprisings of Kenesara and Yeset took place " [6, p. 65], which indicates the historical continuity of the struggle on the path to freedom.

In early 1838, Sultan Kenesary, along with his fellow villagers, moved from Sredny Zhuz to Turgay and Irgiz districts. In the spring of this year, unrest will begin among the Kazakhs of the Orenburg department. The wave of the uprising swept the eastern part of the Horde, where the Kazakhs of the Argyn and Kipchak clans settled, then reached the Jagalbayli clan and finally covered the villages of the Tabyn clan, which settled along the Ilek River. From here, batyr Zholaman Tlenshuly, disobeying the royal administration, goes with his tribe to the Torgai River to join Kenesary Kasymuly [9, 39 p.].

The wave of population gradually spread to the Eastern and Middle parts of the Younger Zhuz and eventually penetrated into the western part.

At the same time, Sultan Kaipkali Yessimovich, who was supported by the people of Adai from Mangystau, will resume the uprising against Russia.

There is reason to believe that in the late 30s of the XIX century, the Younger Zhuz was engulfed in the flames of the great struggle for freedom. It can be said that during this period, the national liberation uprisings led by these personalities, who left a noticeable mark on the history of Kazakhstan, developed in connection with each other. Both Isatai, Kayypkali, Kenesary, Zholaman, Yeset and Azbergen carried out armed movements and propaganda work

during this period in the center of the Zhetyru and Alima tribes inhabiting the area of the Jem, Irgiz, Ilek, Kiyl, Sagyz, Oyl rivers and the Mugalzhar mountains and the Barsuk sandy region. The Shekty clan was especially at the epicenter of the above-mentioned uprisings. Here we will not falsely praise the Shekty clan in order to glorify the leader of a certain uprising, in fact, this clan was one of the main pillars of the national liberation movement in Kazakhstan, the most famous historians and scientists wrote about it. For example, A.Ryazanov equates the Shekty clan with the Zaporozhye Cossacks, the instigators of the Ukrainian people's liberation movement of the XVII century. He wrote: "the Shekty clan thought that they were part of the Zaporozhian Sich of the XVII century, a Cossack hospital was concentrated here, and a bold and real invasion of the Russian border line was planned here" [10, 147 p.].

Conclusion. Thus, Russia's conquest of Kazakhstan was carried out gradually, it was not easy for the empire to colonize the Kazakh country, it is known that the decisive role here was played by the resistance of the Kazakh people to the colonization policy of the tsarist government for almost a century and a half. It was more difficult for tsarist politicians to suppress the repeated uprisings of the Kazakh people for freedom than to solve Russia's rivalry in the Central Asian region with well-known states in the world colonial system. The origins of Kazakhstan's independence and the formation of an independent state lie in the centuries-old continuous struggle of the Kazakh people for freedom. That is why respect for the male name, which for years dreamed of liberation, aspired to the white path of justice and fought to ensure that the sacred settlement of the ancestors did not fall into the hands of anyone, is a generational duty, a symbol of the country.

LITERATURE

- 1Рязанов, А.Ф. Набеги хивинцев и туркмен в киргизскую степь в 1848 году [Текст] / А.Ф. Рязанов – Оренбург, 1925. – 23 с.
- 2Қасымбаев, Ж. Көтерілістің көзден таса беттерінен [Текст] / Ж. Қасымбаев // Хан Кене: тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. – Алматы: Жалын, 1993. – 448 б.
- 3Құрманалин, С. Кіші жүз және Есет Көтібарұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс (1847-1858 жж.). [Текст] / С. Құрманалин – Орал: Полиграфсервис, 2019. – 256 б.
- 4Қозыбаев, М. Жауды шаптым ту байлап [Текст] / М. Қозыбаев – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.
- 5Ресей Федерациясы Орынбор облыстық мемлекеттік архиві (РФ ООМА), 6-қор, 10-тізім, 7176-іс.
- 6Шонанұлы, Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. [Текст] / Т. Шонанұлы – Алматы: Санат, 1995. – 224 б.
- 7Есеркепова, Ж.О. Әзберген би Мұңайтпасұлы: өмірі және қызметі. [Текст] / Ж.О. Есеркепова – Алматы: Полилингва, 2021. – 240 б.
- 8Материалы по истории Казахской ССР (1785-1826) [Текст] // Т.ІҮ. М.-Л.:АН СССР, 1940. – 543 с.
- 9РФ ООМА, 6 қор, 10 тізім, 71-75 іс.
- 10 Рязанов, А.Ф. Исатай Тайманов көтерілісі (1836-1838). [Текст] / А.Ф. Рязанов – Алматы: Қазақстан, 1996. – 176 б.

REFERENCES

- 1Ryazanov, A.F. Nabegi hivincev i turkmen v kirgizskuyu step' v 1848 godu [Nabegi khivintsev and Turkmen in the Kirghiz step in 1848]. Orenburg, (1925): 23 s. – (In Rus)
- 2Kasymbaev, Zh. Koterilistin kozden tasa betterinen [from the hidden pages of the uprising]. Han Kene: tarihi tolgamdar men piesa, dastandar. Almaty: Zhalyln, (1993): 448 b. – (In Kaz)

3Kurmanalin, S. Kishi zhyz zhane Eset Kotibaruly bastagan ult-azattyk koterilis (1847-1858 zhzh.). [Zhuz the younger and the National Liberation uprising led by Yeset Kutibarovich]. Oral: Poligrafservis, (2019): 256 b. – (In Kaz)

4Kozybaev, M. Zhaudy shaptym tu bajlap [The Enemy is tied to the flag]. Almaty: Kazakhstan, (1994): 192 b. – (In Kaz)

5Resej Federaciya Orynbor oblystyq memlekettik arhivi (RF OOMA), 6-kor, 10-tizim, 7176-is. – (In Kaz)

6Shonanuly, T. Zher tagdyry – el tagdyry [The Fate of the Earth is the fate of the country]. Almaty: Sanat, (1995): 224 b. – (In Kaz)

7Eserkepova, Zh.O. Azbergen bi Munaitpasuly: omiri zhane kyzmeti. [Tekst] / Zh.O. Eserkepova – Almaty: Polilingva, 2021. – 240 b. – (In Kaz)

8Materialy po istorii Kazahskoj SSR (1785-1826) [Materials on the history of the Kazakh SSR (1785-1826)]. T.IY. M.-L.:AN SSSR, (1940): 543 s. – (In Rus)

9RF OOMA, 6 kor, 10 tizim, 71-75 is. – (In Kaz)

10 Ryazanov, A.F. Isatai Taimanov koterilisi (1836-1838) [Isatay Taimanov uprising (1836-1838)]. Almaty: Kazakhstan, (1996): 176 b. – (In Kaz)

РЕСЕЙЛІК ОТАРШЫЛДЫҚ САЯСАТҚА ҚАРСЫ ҚАЗАҚ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ: ЖЕҢІЛУ СЕБЕПТЕРІ, ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТАРЫ

Аңдатпа. Ұлт-азаттық көтеріліс отар елдерге тән. Қазақ халқы да тәуелсіздігін сақтап қалу жолында метрополияға ұзақ қарсылық көрсетті. Қарсылық қозғалыстары табанды болды. Ар, намыс құндылықтары биік көрінді. Сасяи, әлеуметтік, экономикалық себептерді екінші кезекте қарастырамыз. Қазақ халқының XIX ғасыр бойы дүркін-дүркін ірі көтерілістерге шығып, өз тәуелсіздігін қорғап бағуы қазақ тарихының жарқын да қасіретті беті. Тең емес күштің салдарынан барлық қарсылық жеңіліске ұшырады. Жеңілудің басты себебі колонизаторлар мен отарланушылар арасындағы соғыс техникасы. Мақалада империяға қарсы қарулы күрестің жеңілу себептері талданады. Қазақ көшбасшылары бастаған көтерілістердің ұлт тарихындағы тарихи маңызы, ортақ заңдылықтары, өзара байланыстары зерделенеді.

Көтерілістердің басында қазақ қоғамында үлкен беделге ие әулеттерден шыққан батырлар тұрды. Соның бірі – Шекті руынан шыққан Есет Көтібарұлы. Есет батыр көтерілісі тарихта жеңіліске ұшырады. Алайда оқырман мен кейінгі ұрпақ тағылым алатындай тарих жасады. Осынысымен ерекше. Ұлттық баскөтерулердің өзара байланыстары болды. Көшбасшыларының сырттай таныс-білістігі ғана емес, қарым-қатынастары болды. Бір-біріне қорған болды. Әскери қолдау көрсетті. Батырлықтарын, ерліктерін мойындай отыра бірінің соңынан бірі ере білді. Оларды ортақ жауға қарсы ортақ мүдде тоғыстырды. Бұл назар аударарлық жәйт. Себебі өткен тарихнама қазақ халқының отаршылдыққа қарсы көтерілістерін бір-бірінен бөліп тастаған болатын. Біз азаттық қозғалысының біртұтастығы концепциясына қосыламыз.

Кілт сөздер. Отаршылдық, ұлт-азаттық, тәуелсіздік, батырлар, билер, сабақтастық, тарихнама.

КАЗАХСКИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЕ ВОССТАНИЯ ПРОТИВ РОССИЙСКОЙ КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ: ПРИЧИНЫ ПОРАЖЕНИЙ, ОСОБЕННОСТИ, ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

Аннотация. Национально-освободительное восстание характерно для колониальных стран. Казахский народ также долго сопротивлялся метрополии, чтобы сохранить свою независимость. Движения сопротивления были настойчивыми. Высоки были ценности чести и достоинства. Во-вторых, мы рассматриваем политические, социальные, экономические причины. Яркая и трагическая страница казахской истории-это когда казахский народ на протяжении XIX века периодически поднимался на крупные восстания и защищал свою независимость. Из-за неравной силы все сопротивление было побеждено. Основная причина поражения-военная техника между колонистами и колонизаторами. В статье анализируются причины поражения вооруженной борьбы против империи. Будут изучены историческое значение, общие закономерности, взаимосвязи восстаний во главе с казахскими лидерами в истории нации.

Во главе восстаний стояли герои из династий, пользующихся большим авторитетом в казахском обществе. Один из них-Есет Котибарулы из клана Шекты. Восстание Есет батыра потерпело поражение в истории. Однако читатель и последующие поколения создали историю, чтобы ее можно было изучать. В этом его особенность. У национальных восстаний были взаимосвязи. У лидеров были не только внешне знакомые-знающие, но и коммуникабельные отношения. Друг к другу были оплоты. Оказывали военную поддержку. Признавая храбрость и отвагу, они следовали друг за другом. Их объединили общие интересы против общего врага. Это заслуживает внимания. Потому что прошлая историография разделяла восстания казахского народа против колониализма. Мы присоединяемся к концепции единства движения за свободу.

Ключевые слова. Колониализм, национальное освобождение, независимость, герои, бий, преемственность, историография.

Мәден Асылбек Төреханұлы*¹

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, 030000, Ақтөбе қ., Ә. Молдағұлова даңғылы, 34, assylbek_maden@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4498-8105

Төкешов Нұрлан Біржанұлы²

Тарих ғылымдарының магистранты, «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, 030000, Ақтөбе қ., Ә. Молдағұлова даңғылы, 34, nur.121646@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-5719-0382

**1930 ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨңІРІНДЕГІ
БОСҚЫНШЫЛЫҚТЫҢ ТАРИХЫ**

Аңдатпа. Бұл мақала Ақтөбе өңіріндегі 1930 жылдардың басындағы босқыншылықтың тарихын зерделеуге арналған. 30-жылдардың басындағы қазақ халқының босқыншылығы отандық тарихтағы өзекті мәселелердің бірі. Қазақ халқының босқыншылығы кеңес үкіметі жүргізген саяси-шаруашылық науқандардың, соның нәтижесіндегі ашаршылықтың тікелей салдары болды. Мақаланың мақсаты осы өңірдегі босқыншылықтың жүру барысын зерттеу, сол қасіретті жылдардың өлке тарихындағы алатын орны мен маңызына тарихи баға беру. Мақала аясындағы зерттеу нәтижесінде Ақтөбе өңіріндегі босқыншылықтың себептері, жүру барысы, ауқымы, кезеңдік ерекшеліктері, босқындардың саны, көші-қон бағыттары, үкімет органдарының ашаршылық пен босқыншылыққа көзқарастары, қабылдаған іс-шаралары, оның нәтижелері анықталды.

Мақала ұлттық көзқарас тұрғысынан тарихилық, объективтілік принциптерді басшылыққа ала отырып жазылды. Қазақтардың босқыншылығының себептерін, жүру барысын, кезеңдік ерекшеліктерін зерттеу барысында проблемалық-хронологиялық әдіс басшылыққа алынды. Сол сияқты зерттеу барысында тарих ғылымындағы жалпылау, талдау, салыстырмалы-тарихи, тарихи-генетикалық, ретроспективтік, статистикалық әдістер қолданылды. Ол әдістер арқылы босқыншылықтың пайда болу себептерін, басталу, шарықтау және аяқталу мерзімдерін, оның ауқымын, босқындар санын, үкімет органдарының ұстанымдары мен саясатын анықтадық. Зерттеу нәтижесінде алынған қорытындылар маңызды болып табылады, оларды өлке тарихын оқытуда пайдалануға болады.

Кілт сөздер. Ақтөбе, кеңестік саясат, көшпелілер, ашаршылық, босқын, ауа көшу.

Кіріспе. 1930 жылдардың басы қазақ халқы үшін ең ауыр әрі қайғылы кезеңдердің бірі болды. Кеңес үкіметінің жоспарлы экономика саясаты мен қоғамды түбегейлі өзгертуге бағытталған шаралары қазақ халқының өмір салтын, шаруашылығын және мәдениетін түбірімен өзгертіп жіберді. Әсіресе күштеп ұжымдастыру, отырықшыландыру науқандары және қазақ шаруаларының мал-мүлкін жаппай тәркілеу шараларының салдарынан қазақ халқы ғасырлар бойы ұстанып келген дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығынан айырылды. Бұл науқандар халықтың негізгі күнкөріс көзін жойып, ауыл шаруашылығын күйзеліске ұшыратты. Ұжымдастыру саясаты малды ортақ меншікке өткізуге мәжбүрледі, сонымен қатар астық пен ет дайындау жоспарлары қазақ халқын малынан толықтай айырды. Малынан айырылған халық азық-түлік

тапшылығына ұшырап, елді ашаршылық жайлады. Кеңес үкіметінің қатал саясаты мен әкімшілік аппаратының асыра сілтеушілігі жағдайды одан әрі ушықтырды.

Осындай күрделі жағдай еліміздің барлық өңірлерін шарпыды. Ақтөбе өңірі де одан тыс қалмады. Аштыққа ұрынған халық аман қалу үшін жан сауғалап, туған жерін тастап, басқа аймақтарға көшуге мәжбүр болды. Ақтөбе өңірінің халқы көршілес Ресей аймақтарына, Өзбекстан, Қарақалпақстан, Түркіменстан және еліміздің өзге өңірлеріне босып кетті. Босқында жолда жол азабын тартып, аштықтан, аурудан, суықтан шығынға ұшырады. Босқындарды бөтен жерде де қиыншылықтар күтіп тұрды: олар көп жағдайда аштық, жұмыссыздық және тұрмыстық ауыртпашылықтарға тап болды. Кейбірі шекара асып үлгерсе де, жаңа қоныстарында жат жерліктер ретінде қуғын-сүргінге ұшырады.

Жергілікті архив құжаттарын саралау Ақтөбе өңірінде де босқыншылықтың ауқымының айтарлықтай болғандығын айғақтайды. Халықтың ауа көшулеріне кеңестік саяси-шаруашылық науқандар, соның нәтижесіндегі ашаршылық, жергілікті билік органдарының асыра сілтеушіліктері себеп болды. Халықтың ауа көшулерінің стихиялы болуымен қатар, ауыл белсенділерінің, яғни байлар, ауыл ақсақалдары, дін қайраткерлерінің ұйымдастыруымен бір жағынан кеңестік саясатқа қарсылық ретінде әдейі жасалғандығын да мойындауымыз керек. Бұл қазақ қоғамында бұрын бар дәстүр. Дегенмен, халықтың көпшілігі жан бағу үшін, амалсыздан көшіп кетуге мәжбүр болды. Жағдайды екінші жағынан кеңес үкіметінің аштық пен босқыншылыққа деген көзқарасы мен саяси ұстанымы ушықтырды. Кеңестік билік ашаршылықты, оның салдарын бірден мойындай қоймады, одан саяси астар іздеді. Оны партия мен үкімет органдарының қабылдаған шараларынан айқын көруге болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Ғылыми мақалаға арқау болып отырған тақырып тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде ғана зерттеле бастады. Оған дейін, кеңестік кезеңде бұл мәселе жабық тақырыптардың бірі болды. Қазақ тарихшыларының ішінен бірінші болып осы тақырып бойынша жабық архивтердегі «құпия», «аса құпия» құжаттармен жұмыс жасаған тарих ғылымдарының докторы, профессор Т. Омарбеков болды. Т.Омарбековтың осы бағыттағы зерттеу жұмыстарының нәтижесінде 1997 жылы оның «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» атты монографиясы жарық көрді. Кейінгі жылдары аталмыш тақырыпты профессордың шәкірттері жалғастырды. Сонымен қатар, тарих ғылымдарының докторы, академик М.Қойгелдиев аталмыш мәселенің теориялық-методологиялық тұрғыдан жасақталуына өлшеусіз үлес қосты. Ғалым кеңестік саясаттың қазақ қоғамына тигізген зардаптарын зерттеп, ашаршылық пен қуғын-сүргін тарихын жан-жақты талдайды.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж.К.Тоқаевтың жарлығымен «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның» құрылып, оның 2021-2023 жылдар аралығында жұмыс жасауы аталмыш тақырыптың жаңа серпінмен зерттелуіне жол ашты. Мемлекеттік комиссияның жұмысы барысында босқыншылық тақырыбы арнайы бағыт ретінде зерттелді. Әсіресе, өңірлерде босқыншылықтың жүру барысына қатысты көптеген деректер ашылып, ғылыми айналымға түсті. Осы аралықта тарихшылар босқыншылық тақырыбына қатысты ғылыми жобаларды жүзеге асырып, ғылыми мақалалар жазылды. Дегенмен, біз босқыншылықтың өңірлік ерекшеліктерін айқындап, оның нақты өңірге тигізген зардаптарын анықтауды қолдаймыз.

Мақаланы жазудың негізгі материалдары ретінде жергілікті Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивтің құжаттары пайдаланылды. Атап айтқанда, бұрынғы партиялық архив болған 13-қордың 1-ші тізбесінің 19, 315, 329, 339, 341-ші істерінің, 2-ші тізбесінің 458-ші ісінің құжаттары зерттелді. Оларда БМСБ (ОГПУ) Ақтөбе облыстық бөлімінің аса құпия арнайы хабарламалары, жекелеген аудандардың әлеуметтік-экономикалық

дамуының көрсеткіштері туралы есептер жинақталған. Дегенмен, архив қорында тақырыпқа қатысты көптеген құжаттардың өз кезегін күтіп жатқандығы сөзсіз.

1930 жылдар басындағы Ақтөбе өңіріндегі босқыншылықты зерттеуде бірнеше ғылыми әдістер қолданылды. Салыстырмалы талдау әдістері арқылы архив құжаттары сараланып, олардың маңыздылығы айқындалды. Проблемалық-хронологиялық әдіс босқыншылықтың себептері мен кезеңдерін жүйелі түрде қарастыруға мүмкіндік берді. Салыстырмалы әдіс арқылы Ақтөбе өңіріндегі аудандардағы босқыншылықтың жүру барысы салыстырылды. Тарихи-генетикалық әдіс оқиғалардың түпкі себептерін анықтауға көмектесті. Статистикалық әдіс демографиялық шығындар мен көші-қон ауқымын сандық тұрғыдан бағамдауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және оларды талқылау. Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының (ОГПУ) өкілетті өкілдігінің 1931 жылдың 1-желтоқсанында Қазақ өлкелік партия комитетіне берген мәліметі бойынша Қазақстанда көшіп кету әрекеттері 1930 жылдың көктемінен басталған. Сол мәліметке сәйкес 1930 жылы 34 977 қожалық, ал 1931 жылы толық емес мәліметтер бойынша 45 000 шаруашылық көшіп кеткен [1, 257 б.]. Бұл мәліметтердің тек республикадан тыс көшіп кеткендерді ғана емес, сондай-ақ еліміз ішінде бір өңірден екінші өңірге босып кетуге мәжбүр болғандар санын да қамтитындығын атап өткен жөн.

Кеңес үкіметінің қайшылыққа толы науқаншылық саясаты Ақтөбе өңірінің халқына да ауыр зардаптарын тигізді. Жергілікті халықтың кейбір бөлігі үкімет саясатына қарсылық ретінде тұрғылықты жерінен басқа аймақтарға көшуге мәжбүр болды. Халықтың босқыншылығы екі бағытта жүрді, яғни, республикадан тыс аймақтарға және республика аумағындағы өзге өңірлерге бағытталды. Жергілікті архив құжаттары халық босқыншылығының республикадан тыс аймақтар ішінен көршілес Ресейдің Ақтөбе облысымен шекаралас аймақтарына, Өзбекстанға, оның құрамындағы Қарақалпақстанға, Түркіменстанға бағытталғандығын көрсетеді.

Осы архив құжаттары Ақтөбе өңірінде де халықтың ауа көшуі 1930 жылы басталғандығын айғақтайды. Мәселен, 1930 жылдың 26-желтоқсанына тиісілі аса құпия арнайы хабарламада Ақтөбе округіне қарасты Шыңғырлау ауданынан осы жылдың күз айларында 151 шаруашылықтың көшіп кеткендігі, оның ішінде 17-сі бай, 8-і орташа, 22-сі кедейлер шаруашылықтары екендігі, қалған 104-інің әлеуметтік жағдайының анықталмағандығы жазылған. Темір ауданынан 461 шаруашылық көшіп кетеді. Оның 367-сі кедей, 75-сі – орташа, 19-ы – бай шаруашылықтары болды. Ойыл ауданы бойынша аталмыш құжатта №№10, 11, 13, 14, 19, 21, 22, 23, 41 ауыл қазақтарының көшіп кеткендігі айтылады. Соның ішінде №№ 19, 21, 22 және 23 ауыл тұрғындары түгелімен көшіп кеткен. №19 ауылдан кеткен 29 шаруашылықтың көшін Ерманов деген кісі басқарады. Осы Ойыл ауданына қатысты мәліметте бай, молда, бұрынғы сот, атқамінер, банды ретінде бірнеше ондаған адамның аты-жөні аталады. Аудан халқының көші Башқұртстан, Қаспий маңы, Илецк, Маңғыстау аудандарына, Түркіменстанға бағыт алды. Ауданда желтоқсан айының өзінде босқыншылық жалғасқан. Байлардың малдарын сатып жатқандығы жазылады.

Табын ауданы бойынша арнайы хабарламада №17 және №23 ауылдардың Түркіменстанға көшіп кеткен бірнеше байларының аты-жөндері аталады. Олармен бірге орташалар мен кедейлер де кеткен. Аталмыш құжатта қазақтардың көшіп кетуінің негізгі себептері ретінде салық төлеуден жалтару, малын үкіметке өткізуден бас тарту, азық-түлік іздеу көрсетіледі. Жергілікті билік көшіп кетушілерге тосқауыл қоюға тырысты. Мысалы, Темір ауданының атқарушы комитеті ауылдық кеңестерге босқындарды ауылдан шығармай, ұстау жөнінде пәрмен берді [2, 146-147 pp.].

1931 жылы Ақтөбе өңіріндегі босқыншылықтың ауқымы ұлғайды. Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының 1931 жылдың он айына қатысты мәліметтері бойынша Ақтөбе өңірінің Табын ауданынан үкіметке қарсы қарулы басқөтерулермен байланысты басқа аймақтарға, оның ішінде, негізінен Түркіменстан мен Қарақалпақстанға 6 000 шаруашылық көшіп кеткен. Кейінгі уақытта Қарақалпақстанға көшіп кеткен 300-дей шаруашылықты қосқанда, барлығы 6 300 шаруашылық көшіп кетеді.

Темір ауданында босқыншылық қыс айларында байқалған. Оның да себебі күштеп жүргізілген шаруашылық-саяси науқандар болды. Бұл өлкеден Шалқар және Ақтөбе аудандарына шамамен 150 шаруашылық көшіп кеткен.

Табын ауданындағы қарулы басқөтерулер кезінде Ойыл ауданының оңтүстік бөлігіндегі ауылдардың халқы Қарақалпақстан мен Түркіменстанға көшіп кетеді. Олардың саны жөнінде мәлімет жоқ. Ойыл ауданының батыс бөлігінен босқыншылық бұрынғы Орал округі мен Орынбор қаласына (Орынбор ауданы) бағыт алған. Кезінде Ақтөбе округінің құрамында болған Ақбұлақ ауданының халқы да көршілес Ресей аймақтарына көшуге мәжбүр болды. 1931 жылдың қазан айына тиесілі мәлімет бойынша Ақбұлақ ауданынан Орынбор, Орск және Башқұртстанға шамамен 200 шаруашылық көшіп кеткен. Осы аймақтарға Ақтөбе округіне қараған Шыңғырлау ауданының халқы да көшті. 1931 жылдың жазында Шыңғырлау ауданынан Соль-Илецк, Илецк және Башқұртстанға шамамен 2 000 шаруашылық өтіп кеткен.

Ақтөбе ауданынан аталған жылдың жаз айларында Шалқар, Темір, Орынбор және негізінен Орск ауданына шамамен 550 шаруашылық көшіп кетеді. Ал Қобда ауданы бойынша 1932 жылдың 1-қаңтарына дейінгі кезеңде 1344 шаруашылық көшіп кеткен.

Жалпы Ақтөбе өңірінен 1931 жылдың жазында тиісті органдардың есебі бойынша 10 000 шаруашылық көшіп кеткен, бірақ бұл сандарды нақты мәлімет деп айта алмаймыз. Аталған 10 000 шаруашылыққа халықтың еуропалық бөлігінің кірмегендігін атап өткен жөн [3, 70-71 pp.]. Жергілікті билік органдары да бұл санның нақты емес екендігін мойындайды. Өйткені, қазақ ауылдары мен халықтың еуропалық бөлігінде тұрғындардың ауа көшулері мен қашуы 1931 жыл бойы жалғасқан.

Тиісті органдардың мәліметтерінде көшіп кеткен шаруашылықтардың шоғырлану аймақтары көрсетілген. Оның бірі – Орта Еділ аймағы, оның ішінде, Илецк, Соль-Илецк, Орынбор, Орск, Бөрте болысының 1, 3, 9-шы ауылдары және Башқұртстан аумақтары. Көшіп кетушілердің екінші шоғырлану аймағы – Орта Азия мен Қарақалпақстан аумақтары болды. Атап айтқанда босқындар Көне Үргеніш, Қоңырат, Қожелі, Түркіменстанның Красноводск, Қарабұғаз шығанағына қоныстанды. Бұлардан басқа Орынбор маңында, Орск және Бөрте аумақтарында Орал, Жымпиты және Тайпақ аудандарынан шыққан шамамен 500-600 шаруашылықты құраған босқындар тұрып жатты. Осы қызметтік жазбада халық 50-70-100 шаруашылықтан топтасқан, әрбір топты жеке-жеке «кеңес үкіметіне қарсы контрреволюциялық элементтер», яғни байлар, ақсақалдар, бұрынғы алашордалықтар басқарады деп келтірілген [3, 71-72 pp.]. Бұның өзі кеңес үкіметінің қазақ босқындарына деген саяси көзқарасын нақты көрсетеді.

Ақтөбе өңіріндегі қазақ шаруаларының босқыншылығы 1932 жылы да жалғасты. Осындай жағдайда кеңес үкіметі, жергілікті атқарушы билік органдары тұрғылықты мекендерін тастап, жан-жаққа босуға мәжбүр болған қазақ шаруаларын кері қайтару, олардың әлеуметтік мәселелерін шешуге бағытталған шараларды қабылдауға мәжбүр болды. БКП (б) Ақтөбе облыстық комитетінің 1932 жылдың 7-наурызында өткен бюро мәжілісінде қайтарылған кедей-орташалар қожалықтарына көмек беру жөніндегі өлкелік комитеттің 1932 жылдың 23-ақпанындағы қаулысы негізінде Еділ өзенінің орта бойына, Башқұртстанға, Орал облысына кеткен қазақтарды кері қайтару жұмыстары

ұйымдастырылып, сол жақтарға, атап айтқанда, Самараға – Меңдібаев, Уфа мен Свердловскіге Орынбаев жіберіледі. Кері қайтарылған шаруашылықтарды азық-түлікпен, тұқымдық дақылдармен қамтамасыз ету, салық төлеуді кейінгі шегеру шаралары қабылданды [4, 36 п.]. Көршілес аймақтарға жіберілген арнайы өкілдерге көшіп кеткен халықты райынан қайтарып, тұрғылықты жеріне қайтуға көндіру міндеті жүктелді.

Ақтөбе облысынан босқындар қоныс тепкен аймақтарға жіберілген арнайы өкілдер сондағы қазақ шаруаларының жағдайын көзімен көрді. Көптеген шаруашылықтардың жағдайы өте ауыр болды, оларға азық-түлік жетіспеді. Орталық үкімет деңгейінде босқындар қоныстанған аймақтардағы жергілікті билік органдарына қазақ босқындарына әлеуметтік көмек беру, оларды жұмысқа орналастыру міндеті тапсырылды. Дегенмен, ол жұмыстар өте мардымсыз жүрді, тіпті, жергілікті билік органдарды ол қаулыларды орындауға асықпады. Бұл жағдайды Башқұртстанға жіберілген Ақтөбе БКП (б) Обкомы мен Облатком өкілі Сарқожаев та өзінің 1932 жылы 8-сәуірде БОАК өкілі Бадреевке жолдаған құпия хабарламасында атап өтеді. Аталған хабарламада Башқұртстан аудандарында шамамен 2000-нан астам қазақ шаруашылықтарының қоныстанғандығы, бір Зиянчуринск ауданының өзінде 130 шаруашылықтың қоныс тепкендігі айтылады. Сол 2000-нан астам шаруашылықтың өнеркәсіпте, совхоздар мен колхоздарда 236 шаруашылығы, маусымдық жұмыстарға – 82 шаруашылық орналастырылған. Қалғандары ешқандай жұмыспен қамтылмаған [5, 4 п.].

Жоғарыда атап өтілгендей, Ақтөбе өңірінен шыққан босқындардың қоныстанған аумағының бірі – көршілес Орал облысы болды. Есімі аталған Сарқожаевтың 1932 жылы 21-сәуірде БОАК-не Киселевке жазған қызметтік хатында Орал облысында Ақтөбе өңірінен шыққан шамамен 4000 қазақ шаруашылығының қоныс тепкендігін, олардың көпшілігінің әлі күнге дейін жұмыспен қамтылмағандығын атап өтеді [5, 1 п.].

Жалпы, Ақтөбе өңіріндегі халық босқыншылығының 1932 жылғы ауқымын, оның жекелеген аудандар бойынша ерекшелігін Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының Ақтөбе облысы бөлімі Саяси-құпия бөлімінің облыс аумағынан қазақ халқының көшіп кетуі туралы кезекті арнайы хабарламасы арқылы бағамдауға болады. Құжатта 1932 жылдың қыркүйегіне дейінгі жағдайлар келтірілген. Онда облыс халқының әлі де болса басқа аймақтарға, оның ішінде, Қарақалпақстанның Қоңырат, Шымбай аудандарына және республиканың Қарсақпай ауданына қарқынды түрде көшіп жатқандығы айтылады. Соңғы үш айда анық емес мәліметтер бойынша тағы да 3000 шаруашылық немесе 12000 адамға дейін көшіп кеткен. Босқыншылық әсіресе Табын, Шалқар, Торғай және Батпаққара аудандарын ерекше шарпыған, ал Арал, Темір, Қобда және Ақтөбе аудандарында оның ауқымы төмендеу болды. Аталмыш хабарламада ауа көшулердің негізгі себептері ретінде жекелеген аудандарда азық-түліктің тапшылығы, халықтың астық-ет дайындаудың жоғары жоспарын көтере алмауы деп көрсетілді. Жергілікті билік тағы бір себеп ретінде «контрреволюциялық пиғылдағы кулактар мен байлар» азық-түлік қиындықтары мен жүргізіліп жатқан науқандарды көшіп кету қозғалысын күшейту мақсатында пайдаланды деп көрсетіп [6, 43 п.], қазақ шаруаларын айыптаудан аянып қалмады. Шын мәнісінде, халықтың ауа көшулерінің негізгі себебі асыра сілтеушілікпен жүргізіліп жатқан саяси-экономикалық науқандар, соның салдарынан туындаған ашаршылық болды. Ашаршылық бұл уақытта Ақтөбе өңірін айтарлықтай шарпыды.

Ақтөбе облысына қараған Торғай және Батпаққара аудандарының жағдайы өте ауыр болды, сондықтан мұндағы халықтың босқыншылығы жаппай сипат алды. Халық мал-мүлкін сатып, тұтас ауыл болып Қарсақпайға, облыстың солтүстік аудандарына және Қарақалпақстанға көшіп жатты. Табын ауданы бойынша жауапты қызметкер

Иманғазин Дайырдың айтуынша аудан халқының жартысынан көбі Қоңырат, Шымбай және басқа қалаларға көшіп кеткен. Босқыншылық қарқыны күннен-күнге артып, көптеген ауылдар, әсіресе №№6, 10, 14, 15, 16 және 17 ауылдар бос қалады. Ашаршылық шарпыған аудандардағы босқыншылықтың басты себебі астық дайындаудағы асыра сілтеушіліктер болды. Адамов ауданындағы №№1, 2, 3, 4, 5, 7, 8 ауылдардың халқы да астық дайындаудың басталатындығы туралы ел арасында тараған қауесеттен қорқып Кваркинск және Брединск аудандарының бағытына босып кетеді. Меңдіқара ауданының Михайловск ауылдық кеңесінде де тұрғындар астық дайындаудың басталып, аштыққа ұшыраудан қорқып отбасымен, кейбіреулері құжатсыз, отбасын тастап кетіп жатты [6, 43-45 pp.].

Халықтың көші-қонын жергілікті байлар, дін қайраткерлері, бұрынғы патша үкіметіне және жергілікті кеңестік атқарушы билікке қызмет еткен белсенділер ұйымдастырды. Мәселен, Ойыл ауданының №3 ауылының Қарақалпақстанға көшін бұрынғы колхоз төрағасы Ишабаев Құсан және ауылдық кеңестің бұрынғы төрағасы Ілиясов Нығламан басқарды. 15-тамызда олар жағдаймен танысып, қыстайтын жерді анықтау үшін Қоңыратқа Батанов Әбішті жібереді. Ауылда көшіруге 150 шаңырақ дайындалды. Одан басқа Қоңыраттан осындай көші-қонды ұйымдастыру үшін бұрын көшіп кеткен №№3 және 13 ауылдардың байлары Тілепов Өтеген мен Төкенбаев Қалижан келеді. Олар да ауыл ақсақалдары Лесов Айтмағамбет, Борамбаев Әлжан және Қожақов Қалдығұлдың келісімін алып, көшке басшылық жасайды. Көш Жұрын-Темір бағыты бойынша жүретін болған.

Шалқар ауданының ауылдары бойынша да осындай жағдай қалыптасты. Онда халықтың көшін №12 ауылдың байлары, белсенділер бай баласы болған Әбдірзақмұқан Жарипов, болыс басқарушысы, байдың ұрпағы, №12 ауылға қарасты Алагөз колхозының қазіргі хатшысы Обай Наурызбаев, болыс басқарушысы әрі ірі байдың ұрпағы Маханбай Маумыровтар ұйымдастырып, басқарды. Олар күз айларынан бастап аудан халқының арасында кеңес өкіметінің ет дайындау үшін бар малды тартып алғандығын, оның орнына тіпті кедейлердің өзіне қажет тауарлар мен астық бермегендігін, қазір халықтың аш отырғандығын, өкімет енді тағы да ет дайындау үшін соңғы қалған малды тартып алатындығын айтып, Қарақалпақстанға көшуге үгіттеген. Құжатта осы адамдардың №12 ауылдан 70-80 шаруашылықты көшіруді мақсат етіп отырғандығы айтылады. Нәтижесінде, Қарақалпақстанға №12 ауылдан тұрғындардың 50-60 %-ті көшіп кетеді. Сол сияқты №№13 және 18 ауылдарда осындай белсенділер халықты Қарақалпақстанға көшуге үгіттеген. Мәселен, №13 ауылда молдалар бұрын 6 жыл бойы ауыл старшыны болған Мирманқұлов Шамұрат, бұрын 3 жыл бойы ауыл старшыны болған Әзбергенев Есенқұл, Қостымбаев Балту, Төлебаев Тауман кеңес өкіметінің халықтан малын тартып алып, астық бермей, аштан қырғысы келіп отырғандығын айтып, халықты көшіп кетуге үгіттейді. Нәтижесінде, осы №13 ауылдан халықтың 5-6 %-ті көшіп кетеді [6, 45-47 pp.].

Ақтөбе ауданы бойынша да осындай ахуал қалыптасты. Мысалы, аудандағы 1-май атындағы ауылдың (бұрынғы №33 ауыл) байы Қарабаев Жолдыбай және оның баласы бұрын сот қызметін атқарған Жаманғазин Тәждәулет халық арасында Қарақалпақстан, Өзбекстан және Түркіменстан аумағына көшу жөнінде үгіт жүргізеді. Нәтижесінде сол 1932 жылдың маусым айының бірінші жартысында Қызыл-Қазақ колхозынан Қарақалпақстанға 10 шаруашылық көшіп кетеді. Осы жылдың мамыр айында аудандағы №42 ауылдан 17 шаруашылық 1929 жылы бай ретінде тәркіленіп, жер аударылған Қатбабаев Таңатардың ұйымдастырып, басшылық етуімен Қарақалпақстанның Шымбай жеріне көшеді.

Өңірде қалыптасқан күрделі ахуалды партия мен жергілікті атқарушы билік өкілдерінің жүгенсіз іс-әрекеттері одан сайын ушықтырды. Олар нақты шаралар

қабылдап, ашыққан халықты азық-түлікпен қамтамасыз етудің орнына құр түсіндіру жұмыстарын жүргізумен айланысты, ауылдан шығармай қамап ұстады. Мысалы, Шалқар ауданындағы №№22 және 24 ауылдың басшылары ашыққан халықты түнгі мезгілде бір орынға қамап, күзет қойып отырған. Осындай жүгенсіздіктерге байланысты Ақтөбе ауданындағы аштық шарпыған №5 ауылдың колхозшылары да колхоздан жан-жаққа қашып, нәтижесінде бұл ауылдан 60 шаруашылық көшіп кетеді. Сол сияқты осы ауданның №2 ауылынан да сол жылдың тамыз айында Қарақалпақстанға 30 шаруашылық өтіп кеткен [6, 47-48 pp.].

Біріккен мемлекеттік саяси басқармасы Ақтөбе облысы бөлімінің келесі бір аса құпия арнайы хабарламасында облыс халқының ауа көшуінің 1932 жылдың 10-қарашаға дейінгі жағдайы берілген. Хабарламада облыс аумағында әлі де болса қазақ халқының өзге аумақтарға, оның ішінде, негізінен Қарақалпақстанға көшінің жалғасып отырғандығы айтылады. Қазан айының өзінде анық емес мәліметтер бойынша облыстың Ақбұлақ, Табын, Қобда, Темір, Шалқар, Арал және Ырғыз аудандарынан 1000 шаруашылыққа дейін көшіп кеткен. Ауа көшулердің негізгі себебі ретінде жекелеген аудандардағы азық-түлік тапшылығы, сол азық-түлік қиындықтарын пайдаланып отырған бай-кулактік контрреволюциялық элементтердің әрекеттерінің күшеюі, саяси-шаруашылықтық науқанды жүргізу барысындағы асыра сілтеушілік көрсетілді.

Ақбұлақ ауданында отырықшы «Еңбек» колхозында 1932 жылға дейін белсенділер Юсмулдашев, Құспаев бастаған 4 адам колхоздан 7 жылқы, 12 түйені алып, Түркіменстанның Байрамалы қаласына көшіп кеткен. Тамыз айының басында Құспаев ол жақтан қайтып келіп, халықты колхоз малын сатып, көшіп кетуге үгіттейді. Нәтижесінде, 1932 жылдың 8-қыркүйегінде оның бастауымен 8 шаруашылық көшіп кетеді.

Шалқар ауданына қатысты мәліметте ауыл ақсақалы, бай Умрамқұловтың басшылығымен жаппай көшудің байқалып отырғандығы айтылады. Сол кезеңде Арал қаласына босқын қазақтар көптеп жиналған. Атап айтқанда Қобда ауданынан 20, Темір ауданынан 30, Шалқар ауданынан 70 шаруашылық келеді. Олардың барлығы Қазалыға дейін поездбен барып, одан әрі Қарақалпақстанға түйемен кететін болған. Шалқар ауданынан бай Наурызбаевтың басшылығымен тағы 20 шаруашылықтың көшуге дайын тұрғандығы айтылады. Әрине, жергілікті билік өкілдері жоғарыдан түскен нұсқаулар негізінде көшіп кетушілерге тосқауыл қоюға тырысты. Мысалы, осы Шалқар ауданында 1932 жылдың 3-қазанында №24 ауыл қазақтарынан 60 шаңырақ Қоңыратқа көшуді жоспарлайды. Жергілікті уәкіл көштің алдын алып, оларға түсіндірме жұмыстарын жүргізудің орнына белсенділерді жинап, оларды қорқытып, өз ауылдарын күзетуді және ешкімді шығармауды тапсырады. Соған қарамастан 7-қазанда аталған 60 шаңырақ ауыл белсенділері – ауылдық кеңестің хатшысы Алдақаев және колхоз төрағасы Алпысбаевтың бастауымен Қоңыратқа көшіп кетеді. Жалпы, ауылдарды жайлаған аштықтың салдарынан соңғы бір ай көлемінде ауданнан 200-ге жуық шаңырақ қоныс аударған [7, 84-86 pp.].

Бұл уақытта Арал ауданын да аштық шарпыды. Аудандағы №16 ауылдан Үргеніш қаласына 13 шаруашылық көшіп кеткен, оның 9-ы бай, қалғандары кедей шаруашылықтары болды. Көшке жергілікті байлар басшылық жасайды. Сол сияқты №7 ауылдағы «Сазды» колхозынан 10 шаруашылық көшеді. Азықтың жоқтығынан №2 ауылдан ауыл ақсақалы Омарбаевтың басшылығымен Қоңырат бағытына 12 шаруашылық, Шымбайға – 13 және №4 ауылдан – 8 шаруашылық көшіп кетеді.

Қобда ауданындағы халықтың босқыншылығы да күн өткен сайын жаппай сипат алған. Тамыз-қыркүйек айларында аудан аумағынан шамамен 90 шаруашылық көшіп

кетеді. Оның себебі – астық дайындаудағы асыра сілтеушіліктен туындаған ашаршылық болды.

Табын ауданында да жағдай өте мүшкіл болды. Ауданда Темір ауданынан қосылған 4 ауылды қосқанда бар болғаны 3000 шаруашылық қалған. Олардың өзі астық дайындау науқаны аяқталғаннан кейін Түркіменстан мен Қарақалпақстанға көшіп кетуге ниетті болды. Осындай себептермен Темір ауданын да 120-ға жуық түтін босып кеткен.

Бірғыз ауданы да науқаншылықтың зардабын шеккен өлкелердің бірі болды. Елді жайлаған ашаршылықтың салдарынан №31 ауылдағы 300 шаруашылықтың 100-і көшіп кетеді. №32 ауылдан да Шымбайға 30, Аралға – 70, Қазалыға – 70, Қарабұтаққа – 70 шаруашылық көшеді, ауылда болғаны 30 шаруашылық қалады [7, 85-87 пп.].

Жоғарыда атап өткендей, үкімет босқыншылықтың алдын алумен қатар, босқындарды қайтару, оларды шаруашылықтық жағынан орналастыру шараларын қатар жүргізді. Дегенмен, бұл жұмыстарда да түрлі қайшылықтар мен кемшіліктер болды. Мәселен, БКП (б) Ақтөбе Обкомының 1932 жылдың 15-сәуірінде өткен бюро мәжілісінде көшіп кеткен шаруашылықтарды қайтару жұмыстарының өте баяу жүргізіліп жатқандығы, яғни, әлі де болса облыс көлемінде аудандарға арналған сметалардың жасақталмағандығы, азық-түлік қорларының бөлінбей жатқандығы, бір де бір тамақтандыру орындарының ашылмағандығы, облыстық денсаулық сақтау бөлімінің дәрігерлер мен фельдшерлерді бөлмегендігі, көптеген аудандардың өз уәкілдерін бекітіп, босқындарды қайтарып, орналастырудың бекітілген нақты шараларын жарияламай отырғандығы туралы айтылады [4, 94 п.].

1932 жылдың 30-сәуірінде өткен БКП (б) Ақтөбе обкомының бюро мәжілісінде Табын ауданында 2 000 шаруашылықты отырықшылыққа көшіру жоспарланған. Сондай-ақ Қарақалпақстаннан оралған 4 000 шаруашылықты Ақбұлақ, 1000 шаруашылықты Ақтөбе аудандарына орналастыру қарастырылады.

Біріккен мемлекеттік саяси басқармасы Ақтөбе облысы бөлімінің аса құпия арнайы хабарламасында қайтарылған босқындарды орналастырудың 1932 жылдың 10-шілдесіне дейінгі жағдайы берілген. Осы құжат бойынша Ақбұлақ, Қостанай және Орск аудандарындағы қабылдау пункттері арқылы облыс аумағына 3 777 шаңырақ немесе 13 427 адам оралған. Олардың 1684 шаруашылығы немесе 6153 адам колхоздарға орналастырылды, 1544 шаруашылығы немесе 4899 адам өнеркәсіп орындары мен совхоздарға жұмысқа жіберілді. Одан басқа осы уақыт аралығында босқындардың панасыз қалған 464 баласы түрлі балалар мекемелеріне қабылданады. Әрине, көрсетілген сандар нақты мәліметтер болып табылмайды. Өйткені, қабылдау пункттері мен аудандарда кері көшіп келгендердің саны дұрыс есепке алынбаған. Оның үстіне қабылдау пункттеріне соқпай, өз күшімен келетіндердің есебі жүргізілмеді.

Жалпы жоғарыда атап өтілгендей, аудандық билік органдары бұл маңызды іске өз деңгейінде ден қоймағандығы байқалады. Кері көшіп келгендерге түсіндіру жұмыстары жүргізілмеді, бөлінген азық-түлік дер кезінде таратылмады немесе мүлдем берілмеді. Сондықтан кері келген босқындардың қалалардың, аудан орталықтарының және жаңа құрылыстардың маңына шоғырланып, қайыр сұраумен, ұрлықпен, оның ішінде, мал ұрлығымен айналысып жатқандығы айтылады.

Осындай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Мәселен, Семиозер ауданында кері көшіп келген 700 шаруашылыққа 3500 пұт астық және 14000 сом қаражат бөлінген. Бірақ босқындарға ол көмек әлі күнге дейін берілмеген. Сол сияқты Адамов ауданында №4 ауылға оралған 40 шаруашылықтың кезінде колхозға ортаға салынған малды қайтарғандарына ғана көмек берілген, яғни 5 отбасына 2 пұт тары бөлінеді [6, 32-33 пп.]. Осылайша, кері қайтқандарға жеткілікті деңгейде азық-түліктің берілмеуі, олардың

баспанамен, жұмыспен қамтылмауы босқындардың наразылығын туғызды, тіпті, жұмыс іздеп қайта көшіп кеткендер болды.

Қазақ халқының босқыншылығы аштық жайлаған 1933 жылы да жалғасын тапты. Біріккен мемлекеттік саяси басқармасы Ақтөбе облысы бөлімінің саяси-құпия бөлімшесінің кезекті бір аса құпия арнайы жазбасында өңірдегі халықтың аштыққа ұшырауы және босқыншылықтың 1933 жылдың 5-қазанына дейінгі жағдайы туралы мәліметтер беріледі. Құжатта өңірдегі көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда былтырдан басталған азық-түлік қиындықтары биылда жалғасын тауып, аштықтың дендеп отырғандығы айтылады. Аштыққа бір жағынан егін түсімінің төмендігі, бірқатар аудандарда мүлдем шықпай қалуы себеп болған.

Аштықтың салдарынан көптеген аудандарда өлім-жітім тіркелген. Мысалы, Ырғыз ауданының №27 ауылында осындай жағдай орын алады. Мұнда халыққа бөлінген астықты басшылар өзара бөліп алған. Шалқар ауданында №12 ауылдың тұрғындары ішкерге азық таппай барлығы дерлік ісініп кетеді. Осы ауданның №№14, 15 және 16 ауылдарында соңғы уақытта аштықтан өлім-жітім жиілеп, күніне 3-4 адамның өлімі тіркелген. Батпақара ауданында №17 ауылға жойылған ауылдардан келіп қоныстанған 70 шаруашылықтың тек 18-і ғана тірі қалған, қалған отбасылар аштықтан өледі. Осы ауданның №№1, 5, 6, 7 және 8 ауылдарында тұрғындардың өлген малдың, иттің етін азыққа пайдалану жағдайлары тіркелген. Сол сияқты Темір ауданында №2 ауылға қарасты колхозда шілде айының 15 мен 30 аралығында аштықтан 10 адам өледі, қалған колхозшылардың 30 %-ті ісініп кеткен [8, 1 п.].

Архив құжаттарына үңілсек, партия мен үкімет өкілдері қазақ даласын жайлаған аштықты мойындай қоймаған, одан саяси астар іздейді. Жоғарыда келтірілген хабарламалық құжаттарда олар аштықты халықтың ортасына үрей салып, жергілікті жерлерде кеңес үкіметіне қарсы топтар әдейі ұйымдастырып отыр деп жазады. Ауылдағы халықтың мұң-мұқтажын айтып, қалған халықты аштықтан алып қалуға тырысқан белсенді топтарға «кеңес үкіметіне қарсы, бай-кулактік контрреволюциялық элементтер» деген баға берілді. Сол арқылы кеңестік билік қазақ ауылында жасанды түрде таптық күрес туғызуға тырысты.

Қалыптасқан күрделі жағдай халықты тағы да ауа көшуге итермеледі. Мәселен, Темір ауданында 1933 жылдың 1-қаңтары мен 1-қыркүйегі аралығында 800 шаруашылық көшіп кеткен. Шалқар ауданынан үш айдың ішінде 93 шаруашылық көшеді. Осы ауданның №15 ауылынан 15 шаруашылық көше, №№14, 22 және 23 ауылдардан шамамен 100 шаруашылық көшіп кетіп, Қарақалпақстандағы Урга елді мекеніне қоныс тебеді. №№8 және 12 ауылдардың да тұрғындары Қарақалпақстанға көшіп жатты. Темір ауданындағы «Ленин жолы» колхозында 12 шаруашылық колхоздан шығып, Украинаға көшіп кетеді. Тағы 12 шаруашылық көшке дайындалған. №2 ауылдан 12 шаруашылық ұйымдасқан түрде Сталинградқа көш түзеген. Ал Башқұртстанға барлау мақсатымен кеткен 50 шаруашылық иелері сонда тұрақтап қалып, кейін өз отбасыларын көшіріп алады [8, 4 п.].

Облыс аумағына кері көшіп келіп жатқан шаруашылықтар да болды. Мысалы, Табын ауданында Доңызтауға Қарақалпақстаннан 100 шаруашылық кері оралады, бірақ олардың көпшілігінің азығы болмады. Сол сияқты «Урга» шатқалына табындардың 150 шаруашылығы қайтып келген.

Адамов ауданында «Бүріктас» және «Құрамысов» ТОЗ-дарына Еділдің орта бойындағы аумақтан және Қазақстанның басқа аудандарынан 198 шаруашылық қайтып оралады. Алдағы уақытта тағы 500-ден аса шаруашылықтың келуі күтілген. Дегенмен, аталған қабылдау пункттерінің азық-түлік және шаруашылықтық жағдайы өте ауыр болған. Босқындар болса бұрын қалдырған малдарын талап етті, ТОЗ-ға мүшелікке

қабылдауды, азық ету үшін астық беруді сұрады [8, 5 п.]. Әрине, оларды қанағаттандыруға үкіметтің мүмкіндігі болмады.

Қорытынды. Сонымен өткен ғасырдың 30-шы жылдарының басындағы Ақтөбе өңіріндегі босқыншылықтың тарихын зерделей келе, бірнеше қорытындылар жасауға болады. Біріншіден, қазақ халқының босқыншылығы кеңес үкіметінің 20-шы жылдардың соңы мен 30-шы жылдардың басында жүргізген шаруашылық-саяси науқандарының және содан туындаған ашаршылықтың тікелей салдары болды. Екіншіден, өңірдегі халықтың ауа көшулері стихиялы және кеңес үкіметінің саясатына қарсылық ретінде әдейі ұйымдастырылған көші-қон ретінде жүзеге асты. Дегенмен, босқындардың көпшілігі стихиялы түрде, жан бағу үшін жан-жаққа босып кетуге мәжбүр болды. Үшіншіден, босқыншылық Ақтөбе өңіріне қараған көшпелі және жартылай көшпелі Ырғыз, Шалқар, Табын, Темір, Батпаққара, Арал, Ойыл және басқа аудандарда ауқымды жүрді. Аталған аудандар үшін босқыншылықтың зардабы өте ауыр болды. Төртіншіден, халық босқыншылығы 1934 жылы ауыздықталды. Оған кеңес үкіметінің қабылдаған іс-шаралары, қазақ шаруаларына берілген жеңілдіктер мен салықтық демалыстар ықпал етті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті [Текст]: көмекші оқу құралы / Т. Омарбеков. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.
- 2 Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві (АОМА). 655-қор, 1-тізбе, 56-іс.
- 3 АОМА. 13-қор, 1-тізбе, 315-іс.
- 4 АОМА. 13-қор, 1-тізбе, 19-іс.
- 5 АОМА. 13-қор, 1-тізбе, 329-іс.
- 6 АОМА. 13-қор, 1-тізбе, 341-іс.
- 7 АОМА. 13-қор, 1-тізбе, 339-іс.
- 8 АОМА. 13-қор, 2-тізбе, 458-іс.

REFERENCES

- 1 Omarbekov T. «20-30 zhyldardagy Kazakstan kasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s]». Almaty, (1997): - (In Kaz)
- 2 Aktobe oblystyik memlekettik arhivi (AOMA). 655-kor, 1-tizbe, 56-is.
- 3 AOMA. 13-kor, 1-tizbe, 315-is.
- 4 AOMA. 13-kor, 1-tizbe, 19-is.
- 5 AOMA. 13-kor, 1-tizbe, 329-is.
- 6 AOMA. 13-kor, 1-tizbe, 341-is.
- 7 AOMA. 13-kor, 1-tizbe, 339-is.
- 8 AOMA. 13-kor, 2-tizbe, 458-is.

ИСТОРИЯ ОТКОЧЕВОК В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ В НАЧАЛЕ 1930-Х ГОДОВ

Аннотация. Данная статья посвящена изучению истории откочевания населения в Актюбинском регионе в начале 1930-х годов. Откочевка казахского народа в начале 30-х годов является одной из актуальных проблем отечественной истории. Вынужденное откочевание казахского народа стало прямым следствием политико-хозяйственных кампаний, проводимых советской властью, и последовавшего за ними голода. Цель статьи – исследовать ход откочевки населения в этом регионе, дать историческую оценку месту и значению этих трагических лет в истории края. В ходе исследования определены

причины, ход, масштабы, особенности периодов откочевания в Актобинском регионе, численность беженцев, направления миграции, отношение государственных органов к голоду и откочеванию населения, а также принятые меры и их результаты.

Статья написана на основе принципов историзма и объективности с позиции национального взгляда. В процессе изучения причин, хода и периодических особенностей откочевания казахов был использован проблемно-хронологический метод. Также в исследовании применялись такие методы, как обобщение, анализ, сравнительно-исторический, историко-генетический, ретроспективный и статистический. Эти методы позволили определить причины возникновения откочевки, его начало, пик и завершение, масштабы, численность беженцев, а также позицию и политику государственных органов. Полученные в ходе исследования выводы являются значимыми и могут быть использованы при преподавании истории края.

Ключевые слова. Актобе, советская политика, кочевники, голод, беженцы, откочевки.

THE HISTORY OF REFUGEE MIGRATION IN AKTOBE REGION IN THE EARLY 1930S

Abstract. This article focuses on the study of the history of population migrations in the Aktobe region in the early 1930s. The forced migration of the Kazakh people during the early 1930s is one of the pressing issues in national history. The mass exodus of the Kazakh population was a direct consequence of the political and economic campaigns conducted by the Soviet government, followed by a devastating famine. The aim of the article is to examine the process of population migrations in this region and provide a historical assessment of the place and significance of these tragic years in the region's history. The study identifies the causes, progress, scale, and specific characteristics of the migration periods in the Aktobe region, the number of refugees, migration routes, the attitude of government bodies towards the famine and migrations, as well as the measures taken and their outcomes.

The article is based on the principles of historicism and objectivity, adopting a national perspective. In the process of studying the causes, progression, and periodic features of the Kazakh migrations, the problem-chronological method was employed. Additionally, methods such as generalization, analysis, comparative-historical, historical-genetic, retrospective, and statistical approaches were used in the research. These methods helped to identify the causes of the migrations, their onset, peak, and conclusion, the scale of the migrations, the number of refugees, and the stance and policies of the government bodies. The conclusions drawn from this study are significant and can be applied to teaching the regional history.

Key words. Aktobe, Soviet policy, nomads, famine, refugees, migrations.

Стасевич Инга Владимировна^{*1}

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) Российской академии наук, Россия, Санкт-Петербург, 199034, Университетская набережная, 3, stinga73@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-5213-4647

КАЗАХСКИЕ ИГРУШКИ-КУКЛЫ ИЗ ФОНДОВ МУЗЕЯ АНТРОПОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ ИМ. ПЕТРА ВЕЛИКОГО (КУНСТКАМЕРА) РАН

Аннотация. В музейных фондах Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН, (далее МАЭ РАН) среди предметных коллекций по традиционной культуре казахов, хранятся 49 кукол. Все они датируются концом XIX – первой половиной XX в. Некоторые куклы весьма схематичны, другие, наоборот, детально проработаны, их одежда в миниатюрном варианте передает не только состав костюмного комплекса и особенности кроя, но и способы декорирования его элементов, что позволяет определить, кого же изображает кукла – девушку, молодую замужнюю женщину, женщину среднего возраста, жениха или ребенка. Коллекции включают работы видных собирателей, например, Константина де-Лазари, Клавдия Щенникова и Дмитрия Букинича, каждый из которых оставил значительный вклад в этнографическое собрание Кунсткамеры, фиксируя особенности казахской культуры в период трансформации кочевого образа жизни. Куклы представляют интерес для изучения не только как образцы традиционного костюма, но и как культурное наследие, отражающее мир казахского ребенка.

Цель статьи – ввести в широкий научный оборот эти музейные экспонаты в качестве этнографического источника. Автор описывает конструктивные особенности, костюм кукол, их роль в повседневной и обрядовой культуре казахов.

Ключевые слова. МАЭ РАН, Кунсткамера, Казахстан, куклы, игрушки, этнографические коллекции, история формирования фондов

Введение. Среди уникальных предметов по традиционной казахской культуре Петербургской Кунсткамеры есть пять коллекций, в состав которых вошли детские игрушки – куклы (*қуыршақ*). Все коллекции датируются концом XIX – первой половиной XX в. В настоящее время в музейных фондах Кунсткамеры находится 49 кукол. Собрание, по сравнению со всеми предметами казахской культуры, хранящимися в Музее, а их насчитывается около тысячи, достаточно значительное. Несмотря на то, что в отечественной этнографии принято считать интерес к миру ребенка явлением достаточно поздним, мы можем с уверенностью сказать, что уже в конце XIX – начале XX вв. внимание исследователей привлекали не только образцы традиционной культуры казахов, связанные с кочевым образом жизни, со спецификой хозяйства, с убранством жилища, но и предметы, относящиеся к миру казахского ребенка. Среди них одежда детей, люльки, амулеты-обереги, и, конечно, детские игрушки. Все это говорит нам о том, что исследователи-собираатели казахской культуры того времени старались максимально полно охватить весь предметный комплекс культуры, представить его в музейном собрании и познакомить европейцев с культурой кочевников степи во всем ее многообразии.

Традиционные казахские детские игры неоднократно анализировались в работах этнографов, культурологов [1, 2, 3, 4], однако такой тип игрушки, как кукла, не становился объектом самостоятельного исследования. Конечно, нельзя рассматривать предметы, в данном случае музейное собрание, вне культурного контекста, куда входит не только этническая специфика среды бытования, но и историческая эпоха сбора и музеефикации привезенных в Музей экспонатов.

Материалы и методы исследования. Статья основана на результатах научного аннотирования предметных коллекций из фондов МАЭ РАН. В качестве дополнительных источников привлекались данные музейной документации (музейные описи), архивные материалы МАЭ РАН и материалы архива РАН. Иллюстративные материалы представлены фотографиями из фонда МАЭ РАН.

В исследовании использованы методы сравнительно-исторического анализа.

Результаты (анализ музейных коллекций). Первая кукла, и единственная из коллекции № 411, поступила в МАЭ от начальника Лепсинского уезда Семиреченской области Константина Николаевича де-Лазари в 1898 году. Он вошел в историю Кунсткамеры как один из самых вдумчивых и тщательных собирателей, каждая вещь, собранная им и переданная в Музей, снабжалась ярлыком с названием, обстоятельными комментариями в сопроводительных письмах, включая способ использования и специфику бытования предметов. Именно на основе этих сведений и составлялись первоначальные описи коллекций. Кроме предметных коллекций от де-Лазари в Музей поступили и замечательные фотоматериалы по материальной и духовной культуре казахов. Настрой и живой интерес де-Лазари к формированию музейного фонда Кунсткамеры прекрасно передает сохранившаяся в архиве его переписка с МАЭ: «Корреспондентом Музея я буду с удовольствием и постараюсь аккуратно и внимательно отвечать на все запросы и вопросы Музея, а также исполнять все его поручения... я прошу снабдить меня самыми подробными указаниями, какие именно сведения из киргизской жизни нужны Музею, на что я должен обратить внимание и что подробно описать?» [5,6].

Судя по материалам описи, коллекция № 411 была собрана в Семиреченской области, в Лепсинском уезде. Она включает в себя музыкальные инструменты, предметы культа, богато декорированные предметы внутреннего убранства юрты, а так же игры для взрослых, детей и детскую куклу (МАЭ № 411-12, рисунок 1).

Рисунок 1 – МАЭ № 411-12. Кукла женщина (*Қатын қуыршақ*). Семиреченская область, Лепсинский уезд, конец XIX в.

Следующая по времени коллекция № 1287, она включает девятнадцать кукол и поступила в МАЭ в 1908 году от внештатного сотрудника Клавдия Васильевича Щенникова. Куклы из коллекции № 1287 были приобретены собирателем в Петропавловском уезде Акмолинской области. Из этой же области и от того же собирателя в 1909 году поступила коллекция № 1459, в ее состав вошли еще девятнадцать кукол, по данным описи, приобретенные в Атбасарском уезде. Через год в МАЭ поступила еще одна коллекция от К.В. Щенникова (МАЭ № 1749), кроме замечательных образцов традиционной культуры казахов в нее вошли пять кукол, все предметы были приобретены собирателем в Семипалатинской области.

Несмотря на то, что за несколько лет К.В. Щенниковым было передано в Музей около трехсот предметов, а так же замечательные коллекции фотоснимков, нам очень мало известно о его жизни и научной деятельности. Конец XIX - первое десятилетие XX в. – этот период истории Петербургской Кунсткамеры связан с именем академика Василия Васильевича Радлова, возглавившего Музей в 1894 г. Под его руководством заметно активизировалась деятельность по сбору, научному описанию и музейной регистрации коллекций, поступавших в МАЭ. Мы можем с уверенностью сказать, что К.В. Щенников был одним из многих собирателей, участвовавших в целенаправленных экспедициях, основной задачей которых было всестороннее пополнение фондов Музея. И как мы видим, с этой задачей Клавдий Васильевич справился великолепно.

Последняя коллекция МАЭ РАН (№ 5502), включающая в свой состав казахские куклы поступила в Музей в 1936 г. от Букинича Дмитрия Демьяновича. Пять кукол привезены собирателем из Южно-Казахстанской области (кукла № 5502-3, рисунок 2).

Рисунок 2 – МАЭ № 5502-3. Кукла женщина (*Қатын қуыршақ*). Южно-Казахстанская область, Первая треть XX в.

Дмитрий Демьянович не имел исторического образования, он был инженером ирригатором и агрономом, однако активно принимал участие в этнографических и

археологических экспедициях и вошел в историю науки не только как собиратель, а его коллекции хранятся в музеях Москвы, Санкт-Петербурга, Самарканда, Ташкента, но и как автор замечательных работ по истории орошаемого земледелия центральноазиатского региона, ему принадлежит ряд важных археологических наблюдений и открытий. В МАЭ хранятся коллекции собранные Д.Д. Букиничем на территории советской Центральной Азии, в Монголии и Афганистане.

Таким образом, в Петербургской Кунсткамере хранятся детские куклы, бытовавшие на территории Северного и Южного Казахстана. Они, несомненно, могут быть отнесены к образцам традиционной культуры. Именно с конца 30-х гг. XX века культура кочевников подвергается глобальным модернизационным изменениям, связанным с постепенным, но достаточно болезненным переходом к полuosедлому, а затем и к оседлому образу жизни. Эти процессы оказали огромное влияние на традиционный уклад жизни казахов. Многие традиционные предметы начали постепенно выходить из употребления, так и традиционные казахские детские игрушки исчезают из повседневной культуры к середине XX века, на смену им приходят фабричные изделия.

Интерес собирателей к куклам объяснялся еще и тем, что детально проработанный костюм кукол, рассматривался как подспорье в изучении традиционного костюма как девушек и женщин, так и мужчин. Пол, возраст, социальный статус персонажа, которого изображает традиционная кукла, передается посредством ее одежды. Одежда казахских кукол в миниатюрном варианте передает не только состав костюмного комплекса и особенности кроя, но и способы декорирования его элементов. Иногда костюм кукол прост, особенно если он повторяет повседневный костюм человека, но нередко отделка одежды кукол была достаточно сложной: праздничный головной убор куклы-невесты, молодой замужней женщины, богато украшался цветными стеклышками, маленькими кусочками коралла, пуговицами, металлическими бляшками, полосками меха, перьями филина; само платье оторачивалось вышивкой, тканью другого цвета, фрагментами позумента. И, конечно, не будем забывать, что изготовление кукол было одним из первых самостоятельных производственных действий казахских девочек. Шитье одежды для кукол становилось прекрасной практикой, несомненно, полезной для девочек в будущей взрослой жизни. Да и саму куклу, как правило, девочки делали сами из обмотанных тканью соломинок чия (песчаного тростника) или деревянных палочек. В традиционной культуре девочки рано выходили замуж, в 12-13 лет девушка считалась невестой, и часто среди вещей, которые невеста забирала из своего дома, были и куклы, скорее всего некоторые из наиболее любимых игрушек впоследствии переходили по наследству ее дочерям.

Куклы относятся к типу, так называемых, образных игрушек. Конструкция и материал кукол разных народов Центральной Азии, как оседлых, так и кочевых в прошлом, схожи, в их основе дерево, стебель травы или ткань. Всю хранящуюся в МАЭ коллекцию казахских кукол можно разделить на несколько групп, учитывая конструктивные особенности, например, в основу такого деления может быть положен материал, взятый в качестве основания (стебель чия, бумажный стержень, обмотанный тканью или деревянная палочка), способ оформления головы куклы. Но, на мой взгляд, наиболее интересным оказывается сам костюм куклы. В коллекции присутствуют совершенно схематично сделанные куклы, они представляют собой основание (деревянная палочка, прут или стебель чия), обмотанное кусками ткани (МАЭ №1459-32, 35, 40), но есть куклы, костюм, которых детально проработан, что позволяет перейти уже на следующий уровень классификации, связанный с объектом изображения. Большинство кукол из нашей коллекции изображают девушек (МАЭ № 1459-28, 29, 30;

1749-11 и др.), молодух, возможно, невест (МАЭ №1287-77, 81 и др), и замужних женщин (МАЭ № 411-12; 1287-74, 1459-39, 37, 42 и др). Отличительным признаком для костюма этих кукол является головной убор. Куклы невесты имеют высокий головной убор типа свадебного *сәукеле* (МАЭ №1287-101), иногда декорированный перьями (№1287-81, рисунок 3) или яркую головную повязку (МАЭ №1287-77, 99, 1459-30 и др).

Рисунок 3 – МАЭ № 1287-81. Кукла невеста. (*Қалыңдық қуыршақ*). Акмолинская область, Петропавловский уезд. Начало XX в.

Так как *сәукеле* молодуха носила в течение года после свадьбы (на обрядовых мероприятиях, при приеме гостей), то точно определить какая кукла перед нами невесты или молодой замужней женщины достаточно сложно. Не будем забывать, что и

материалы описи коллекции могут содержать неточности и ошибки. Возможно, что в некоторых случаях куклы, определенные регистратором как куклы-невесты, с яркими головными повязками, а в одном случае с головным убором отороченным мехом, типа *бөрік* (МАЭ №1459-33), одетые в платья с оборками, могут на самом деле изображать незамужних девушек. Куклы, представляющие замужних женщин, имеют в костюме *кимешек* (МАЭ №1287-84, 1749-9, 13), платок (МАЭ №1287-86, 87, 90; 1459-41 и др.), тюрбан (МАЭ №1287-82 (рисунок 4), 103, 104, 105) или головную повязку из светлой ткани.

Рисунок 4. – МАЭ № 1287-82. Кукла женщина (*Қатын қуыршақ*). Ақмолинская область, Петропавловский уезд. Начало XX в.

Некоторые *кимешек* орнаментированы вышивкой по лицевому вырезу (МАЭ № 411-12), металлическими или коралловыми нашивками. Куклы, изображавшие девочек и девушек, имеют прически — косички, сплетенные из конского волоса. Несколько

кукол изображают мужчин, такие куклы аннотированы собирателями и регистраторами коллекций как «кукла жених» (МАЭ № 1287-100, 102), по всей видимости, они составляют пару с куклами-невестами.

Рисунок 5 – МАЭ № 1287-100. *Кукла жених*. Акмолинская область, Петропавловский уезд. Начало XX в.

Скорее всего, отдельной роли они не играли, но были необходимы для правдоподобного воспроизведения различных обрядовых и повседневных ситуаций. И есть одна кукла-ребенок, в виде свертка, изображающего младенца, *бөпе қуыршақ* (МАЭ № 1287-88).

Рисунок 6 – МАЭ № 1287-88. Кукла ребенок (*бөпе қуыршақ*). Ақмолинская область, Петропавловский уезд. Начало XX в.

Интересно, что одежда для кукол иногда шилась не просто из обрезков ткани, но и из старых, поношенных вещей, так часть головного убора куклы-женщины (МАЭ №1287-105) сшита из старого *кимешека*. В коллекцию № 1287 наряду с другими детскими игрушками вошла и кукольная одежда – передник (МАЭ №1287-76) и бархатный камзол богато декорированный металлическими нашивками и позументной лентой (МАЭ №1287-91), вполне возможно, что некоторая одежда кукол была сменная и девочки могли в процессе игры переодевать своих кукол.

Еще одним отличительным признаком при классификации кукол является изображение лица или его отсутствие. Лицо могли рисовать прямо на ткани, которой обтягивали тряпичную голову, или схематически вышивать. Большинство кукол не имеют обозначенного лица. Запрет на обозначение лица куклы объяснялся тем, что антропоморфность изображения в традиционном сознании всегда ассоциировалась с представлениями о душе, которая, странствуя по миру, может вселиться в подходящее, похожее на человека изображение. Скорее всего, куклы с прорисованным или вышитым лицом появляются не ранее второй половины XIX века и отражают поздний этап в развитии традиционной казахской игрушки.

К сожалению, материалов XIX — первых десятилетий XX века по детским играм с куклами практически нет. По-видимому, суть игры состояла в воспроизведении сценок из обычной жизни семьи. В таком случае посредством игры с куклами девочки знакомились с основными правилами социального устройства жизни, принципами

половозрастного деления традиционного общества, нормами традиционного этикета, практиковались в изготовлении и украшении одежды.

В играх с куклами употреблялись и сопроводительные игрушки-имитации — кровати с постельными принадлежностями, модели мебели, маленькие войлочные ковры (*текеметы*), простые войлоки (*куиз*), вышитые занавесы. Они были необходимы для воспроизведения бытовых сценок. Такие предметы вошли в музейную коллекцию № 1287. Игрушки из ткани и войлока, как и куклы, изготавливались самими девочками, иногда под руководством старших сестер, матери или бабушки, которые показывали им, как нужно держать иголку, какие швы применяются при вышивании тех или других вещей, как изготавливается войлок. Таким образом, с ранних лет девочки в игровой форме приобщались к домашним ремеслам.

В традиционной культуре кукла, являясь по определению символическим изображением человека, замещала его не только в игровом контексте. Куклы активно использовались казахами в шаманской практике, в том числе в целительстве. Именно в ритуальной практике наиболее ярко проступали особые характеристики куклы, как объекта, находящегося на границе мира человека и мира потустороннего. В обрядах целительства кукла принимала на себя болезнь человека, которую с помощью магических манипуляций целитель переносил в символического заместителя пациента. К сожалению, в казахской коллекции МАЭ таких обрядовых кукол нет. Но в качестве сравнительного примера можно обратиться к коллекции № 3359, которая числится в хранилище МАЭ за киргизами. В этой коллекции под № 3359-17/1, 2 зарегистрированы две обрядовые куклы, которые как раз применялись в ритуале переноса болезни с человека на символического заместителя. Это схематические куклы в виде тканевого жгута, к ним прикреплялась своего рода сума (№ 3359-17/3), в виде полоски ткани, с завязанными на концах узлами, в которые целитель укладывал соль, крупу - «припасы в дорогу». Затем куклу вместе с этой сумой заворачивали в ткань и уносили как можно дальше от поселка, бросали в том месте, где никто не смог бы ее найти. Некоторые пожилые информанты и сегодня помнят эту лечебную практику, кто-то считает, что кукла является символическим заместителем человека, кто-то, что кукла сама олицетворяет болезнь, которую необходимо изгнать из больного [7,8].

Основными сюжетами игр девочек с куклами были не только бытовые, например, прием гостей, но и обрядовые сценки – свадьба, рождение ребенка, похороны. Играя, девочки узнавали последовательность этапов обряда, воспроизводили его, впитывая знания не только о своей социальной роли в коллективе, но и будущей роли в том или ином ритуале жизненного цикла.

Заключение. Таким образом, игра с куклой, детской игрушкой, вмещала в себя весь спектр реальных взаимоотношений между людьми в повседневной жизни и в обрядовой культуре, с помощью игры с ранних лет жизни девочки были вовлечены в сложную систему межпоколенной передачи и сохранения информации.

Уже к середине XX века традиционные казахские куклы постепенно исчезают из повседневной и обрядовой культуры. В настоящее время куклы, конструкция которых отчасти напоминает традиционную, можно встретить среди сувенирной продукции Казахстана. Но их практическая и символическая ценность далека от первоначальной, свойственной традиционному мировоззрению.

Музеи сохраняют культурное наследие, музейные предметы становятся визуальными символами памяти. Они как фрагменты застывшей реальности помогают нам восстановить ушедшие в прошлое картины повседневной жизни того или иного народа. Казахские игрушки, хранящиеся в фондах МАЭ, дают возможность представить

не только мир игр казахских детей прошлых эпох, но и восстановить систему социализации ребенка, механизм передачи традиционных знаний.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ботякова, О. А. Детские игрушки у народов Средней Азии [Текст] / О.А. Ботякова // «Мир детства» в традиционной культуре народов СССР. Вып. II. – Ленинград, 1991. – С. 31-42.
- 2 Тотенаев, Б. Т. Казахские национальные игры [Текст] / Б.Т. Тотенаев – Алма-Ата: Казахстан, 1976. – 144 с.
- 3 Узакбаева, С., Айтпаева, А. Казахские народные детские игры [Текст]. / С. Узакбаева, А. Айтпаева – Алматы: Республ. издат. кабинет казахской академии образования им. И. Алтынсарина, 2000. – 170 с.
4. Уметов, Т. Э. Игры народов Средней Азии и Казахстана [Текст]. / Т.Э. Уметов – Москва, Воронеж: МОДЭК, 2006. – 208 с.
5. Архив Российской академии наук (СПб), ф. 142, оп.1—до 1918, №50, лист 80—81.
6. Прищепова, В.А. Коллекции заговорили. История формирования коллекций МАЭ по Средней Азии и Казахстану [Текст]. / В.А. Прищепова – СПб.: МАЭ РАН, 2000. – 268 с.
7. Стасевич, И. В. Бақсалық и практика традиционного целительства в современном Казахстане (по материалам Западного Казахстана) [Текст]. / И.В. Стасевич // Центральная Азия: Традиция в условиях перемен. Вып. II. (отв. ред. Р.Р. Рахимов, М.Е. Резван) – СПб.: МАЭ РАН, 2009. С. 77-92.
8. Полевые материалы автора. Стасевич И.В. отчет о работе Актюбинской этнографической экспедиции, 2006 г. // Архив МАЭ РАН. Ф. КИ. Оп. 2. № 1808.

REFERENCES

1. Botyakova, O. A. Detskie igrushki u narodov Srednej Azii». [Children's toys in Central Asia]. «Mir detstva» v tradicionnoy kul'ture narodov SSSR», Leningrad, (1991): Vyp. II, S.31-42. – (In Rus).
2. Totenayev, B. T. Kazahskie nacional'nye igry [Kazakh Traditional Games]. Alma-Ata: Kazakhstan, (1976). – (In Rus).
3. Uzakbaeva, S., Ajtpaeva, A. Kazahskie narodnye detskie igry [Kazakh Traditional Children's Games]. Almaty: Respublikanskiy izdatnlskiy kabinet Kazakhskoy akademii obrazovaniya im. I.Altynsarina, (2000). – (In Rus).
4. Umetov, T. EH. Igry narodov Srednej Azii i Kazahstana [Games of the Peoples of Central Asia and Kazakhstan]]. Moskva, Voronezh: MODEK, (2006). – (In Rus).
5. Arhiv RAN (SPb), f. 142, op.1—do 1918, №50, list 80—81.
6. Prishhepova, V.A. Kollekcii zagovorili. Istorija formirovaniya kollekcij MAJe po Srednej Azii i Kazahstanu [Collections Speak. The History of MAE Collections on Central Asia and Kazakhstan]. St. Petersburg: MAE RAS, (2000). – (In Rus).
7. Stasevich, I. V. Baksalyk i praktika tradicionnogo celitel'stva v sovremennom Kazahstane (po materialam Zapadnogo Kazahstana) [Baksalyk and the practice of traditional healing in modern Kazakhstan (based on materials from Western Kazakhstan)]. «Central'naja Azija: Tradicija v uslo-vijah peremen», St. Petersburg: MAE RAS, (2000): Vyp. II, S. 77-92. – (In Rus).

8. Polevye materialy avtora. Stasevich, I.V. Otchet o rabote Aktjubinskoj jetnograficheskoy jekspedicii, 2006 g. [Report on the work of the Aktobe ethnographic expedition, 2006]. Arhiv MAE RAN, f. KI, op. 2. № 1808.

РҒА ҰЛЫ ПЕТР АТЫНДАҒЫ АНТРОПОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ МУЗЕЙІНІҢ (КУНСТКАМЕРА) ҚОРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚУЫРШАҚ- ОЙЫНШЫҚТАРЫ

Аңдатпа. РҒА Антропология және этнография Музей (Кунсткамера) қорларында қазақтардың дәстүрлі мәдениетіне арналған заттық коллекцияларда 49 қуыршақ сақталған. Олардың барлығы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші жартысына жатады. Кейбір қуыршақтар өте сызбалық болса, басқалары керісінше, егжей-тегжейлі жасалған. Олардың киімі костюм құрамын, тігіс ерекшеліктерін ғана емес, оның элементтерін безендіру тәсілдерін де шағын түрде береді, бұл қуыршақтың кім бейнелейтінін анықтауға мүмкіндік береді – бойжеткен, жас келіншек, орта жастағы әйел, күйеу жігіт немесе бала. Коллекцияға белгілі коллекционерлердің, мысалы, Константин де-Лазари, Клавдий Щенников және Дмитрий Букиничтің жұмыстары кіреді. Олар Кунсткамераның этнографиялық қорына айтарлықтай үлес қосып, көшпелі өмір салтының трансформация кезеңіндегі қазақ мәдениетінің ерекшеліктерін тіркеген. Қуыршақтар дәстүрлі киім үлгісі ретінде ғана емес, сонымен қатар қазақ балаларының дүниетанымын көрсететін мәдени мұра ретінде де қызықты.

Мақаланың мақсаты – осы музей экспонаттарын этнографиялық дерек көзі ретінде кең ғылыми айналымға енгізу. Автор қуыршақтардың құрылымдық ерекшеліктерін, костюмін, олардың қазақтардың күнделікті және салттық мәдениетіндегі рөлін сипаттайды.

Кілт сөздер. РҒА АЭМ, Кунсткамера, Қазақстан, қуыршақтар, ойыншықтар, этнографиялық коллекциялар, қорлар қалыптасу тарихы

KAZAKH DOLL-TOYS FROM THE FUNDS OF PETER THE GREAT MUSEUM OF ANTHROPOLOGY AND ETHNOGRAPHY (KUNSTKAMERA) RAS

Abstract. St. Petersburg Kunstkamera item collections devoted to Kazakh traditional culture comprise 49 dolls. They are all dated late 19th — 1st half of the 20th centuries. Some of the dolls are, as it were, schematic, others, on the contrary, are made with care to detail, their miniature clothes reproducing not only the composition of the costume and its cut, but also its decorative elements, which allows to define who a certain doll represents: a maiden, a young married woman, a middle-aged woman, a groom, or a child. The article aims to introduce these museum pieces as an ethnographic source for scientific use. The author describes the design features, the dolls' costumes, and their role in Kazakh every-day and ritual culture.

Key words. MAE RAS, Kunstkamera, Kazakhstan, dolls, toys, ethnographic collections, history of museum funds

Ужкенов Ернар Муратович^{*1}

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник,
Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Республика Казахстан, 050016, г.
Алматы, улица Курмангазы 209, e81g@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2577-1373

МИР БЕЗ КОЧЕВНИКОВ: ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ИНДЕЙСКИХ КУЛЬТУР МЕЗОАМЕРИКИ.

Аннотация. В данной статье рассматривается история Мезоамерики, в ходе которых акцентируется внимание на отдельных аспектах индейских обществ. Все эти аспекты объединены таким фактором, как отсутствием такого звена как кочевники, что повлияло на все развитие индейских культур. В свою очередь это подчеркивает роль и значение кочевого элемента в деле расцвета межкультурных связей между отдельными культурными очагами, что впоследствии и приведет к созданию единой трансконтинентальной артерии в Старом Свете – Великому Шелковому пути. Несмотря на блестящие достижения индейских обществ Мезоамерики, этим культурам так и не было суждено создать подобную же торговую и культурную связь, что и привело к изоляции, упадку и краху самобытных культур.

Помимо торговли отсутствие кочевников в культурной среде привело к общему отставанию в деле развития металлургии, которая в отдельных регионах получила наибольшее развитие. Военное дело, развитие которого было ограничено ресурсной базой и условиями природного рельефа, не смогло достигнуть той точки развития, которое помогло бы устоять против новых захватчиков. Все эти причины взаимосвязаны и свидетельствует о роли и важности кочевого хозяйства как основы развития культурных обществ Старого Света.

Ключевые слова. Мезоамерика, майя, индейские культуры, история, металлургия, военное дело, Казахстан.

Введение. Для Казахстана исследование культур Центральной Мезоамерики никогда не было в центре внимания, поскольку история индейских цивилизаций всегда имела свою специфику. Отсутствие общих историко-культурных черт, а также оторванность от истории евразийского континента, где кочевники как правило долгое время играли доминирующую роль и не знание источников, приводило к идее полного отказа от изучения истории этого оригинального региона. Однако несмотря на это, в мировой истории так или иначе индейские цивилизации относят к цивилизациям «восточного» типа. Давно позабытый на постсоветском пространстве «азиатский способ производства» и сегодня проскальзывает в отдельных работах по истории Мезоамерики. Для отечественных ученых изучение истории Мезоамерики дает редкую возможность моделирования ситуации, где кочевники отсутствуют как внешний фактор и это должно дать возможность лучше понять какую роль кочевая культура сыграла в мировой истории.

Индейские цивилизации настолько редко находятся в центре нашего внимания, что практически неизвестны не массовым читателям, ни научной общественности. Упоминание о них встречаются лишь на страницах учебников истории, и то не всех. Единственными источниками доступным для восполнения пробелов в знании мировой истории отечественной публики, остаются лишь редкие передачи на телевидении (как

правило иностранных каналов), а также интернет ресурсы, где относительно научные факты часто идут вместе с мифами и теорией палеоконтактов. Из русскоязычного сегмента, доступного для понимания истории Мезоамерики, огромную работу проводит Мезоамериканский Центр им. Ю.В. Кнорозова, сложившийся на базе Российского Государственного Гуманитарного университета, чьи публикации на сегодня составляют основу российской американистики (1-4). Кроме того, история мезоамериканских цивилизаций рассматривалась и в работах советского периода (5-7), здесь основой можно и нужно признать крупного ученого Гуляева В.И., известного археолога и историка. Казахская же наука, с момента зарождения независимой исторической науки, вследствие наступившего упадка не могла, да и не была заинтересована в изучении столь отдаленного региона. Подобное отношение к истории Мезоамерики часто объясняется не только удаленностью от нас, но и как считалось, с недостаточной изученностью самих этих уникальных культур. Вместе с тем, научный мир не стоял на месте, и вместо устаревших моделей пришли на смену более новые теории, которые зачастую противоречат прежним взглядам. Так, на смену концепции мирных майя, которым приписывали теократический строй во главе с мудрыми жрецами-астрономами, уже сейчас известны факты военного дела майя, где имели место быть строй и отдельные виды вооружения. Также от концепции отдельных цивилизаций майя, ацтеков и инков, многие историки стали использовать концепцию единой мезоамериканской цивилизации, где вышеуказанные культуры просто приобрели более массовую популярность, но стали изучаться в едином ключе. (1. С. 17)

Последние изыскания в мировой майянистике показывают, что общества индейцев к моменту прихода европейцев уже прошли стадию ранних государств и полноценных империй и стояли на пороге новых сложных общественных устройств, что подчеркивает общую парадигму истории человечества (8-11). При этом имея опыт создания огромных империй, индейские цивилизации Мезоамерики не смогли дать отпор горстки европейцев. Популярные ранее гипотезы об огромном военно-техническом преимуществе европейцев на сегодня дополняются новыми трактовками тех событий и процессов, с учетом использования междисциплинарного подхода, который включает в себя палеоэкологию, почвоведения и других смежных естественных и гуманитарных наук, что помогает лучше понять существовавшую здесь историческую реальность.

Подобные открытия, казалось бы, вовсе не имеют отношения не только к истории кочевых народов в частности, но и к истории Евразии в целом. Однако именно ее оторванность, изоляция позволяют ее рассматривать как уникальную площадку для попыток реконструкции мировых исторических процессов без влияния кочевников, мира с ограниченной мобильностью. Отсутствие крупного скота обрекло этот мир на пеших носильщиков с прекрасными дорогами в очень агрессивной природной среде. Отсутствие мобильных соседей с определенной военной стратегией и тактикой, также сказалось на военном деле и государственном строительстве и управлении (12). Безусловно, на севере Мезоамерики существовали воинственные племена, которых с большой натяжкой можно было бы отнести к кочевым, но их основой производства скорее всего были собирательство и охота, функциональность которых не позволяло поддерживать их большую численность. Следовательно, при всей своей агрессивности, данные группы не могли представлять собой сколько-нибудь большую угрозу для культуры Мезоамерики. Однако, как правило, в каждом правиле есть исключения. Так, чичемеки, будучи в первоначальном состоянии племенной группой бродячих охотников, на определенном этапе все-таки смогли угрожать культуре майя (12). Также сами ацтеки в начале становления своей империи были бродячим племенем, которые первоначально были наемниками у более развитых соседей. Следовательно кочевники как фактор

отсутствовали при становлении империй и уникальных культур. В этом плане, мир Мезоамерики представляет собой модель мира, где влияние кочевников было изначально исключено, чем и представляет собой ценность для дальнейшего изучения роли и значения собственно кочевой культуры в истории Старого Света.

Результаты исследования. Судя по истории Старого Света, культурные достижения распространялись в рекордно короткие сроки на огромные расстояния. Одним из показателей такого культурного феномена является появление письменности на территории древнейших цивилизаций Востока, как например древнеегипетской и шумерской, где письменность возникла если не одновременно, то в крайне близкие сроки. Пальма первенства письменности в этом регионе ранее распределялась одновременно между собственно Египтом и Шумером, и лишь позднее было высказано мнение о существовании первоисточника. Была переосмыслена и карта возникновения первоначальных очагов письменности, к которым относились Китай, Индия, Египет/Шумер, а также цивилизация Мезоамерики. Ранее всего письменность Мезоамерики скорее всего появилась в культурной среде ольмеков, хотя иногда находят подтверждение существование самостоятельной письменности и у миштеков, тольтеков и сапотеков. Все эти версии имеют право на существование, что скорее всего связано с малой степенью изучения самой древней культуры Теотиуакан, классической империи классического периода, где вероятнее всего уже имелась своя письменность. Благодаря дешифровке письменности майя, уже были предприняты попытки реконструкции политической истории Юкатана, стали известны имена царей и основных богов, а также были прочтены многие страницы всемирно известных Кодексов, сборников религиозных гимнов и практик майя. Существование столь развитой письменности должно было оказать свое влияние и на соседние народы и регионы, однако тут сказались отсутствие мобильных связей между областями Мезоамерики. Так, ацтеки так и не смогли создать свою развитую письменность и не оставили своих Кодексов и других письменных источников. Также письменность не получила своего развития и в другой империи доколумбовой Америки, в государстве инков, которые остановились на протописме, системе знаков, трудных для трактовки и передачи информации.

В тоже время, в Старом Свете на всем протяжении действия Шелкового пути по всей территории и практически у всех народов возникает своя письменность, корни которой относятся к древнейшим очагам цивилизаций, будь то тибетская, древнеперсидская или согдийская. Как известно, прародитель европейских письменных традиций, греческий алфавит также был заимствован также на Востоке, от финикийского. Каждый раз усвершенствуясь, алфавит стал основой для дальнейшего развития цивилизаций. Блестящим примером может служить перевод древнегреческого текста Аристотеля на арабский, совершенный Аль Фараби, что стало в свою очередь толчком к развитию собственно европейской науки. Отсутствие же единой письменности среди народов Мезоамерики и полное отсутствие ее, а вернее ее существование в качестве протописма, у инков, несмотря на единый регион только подчеркивает уникальность кочевого стоя для цивилизаций Евразии. Учитывая современные исследования по данной теме, можно предположить о существовании лишь нескольких очагов самостоятельной письменности, но пути их распространения всегда пролегали по местам проживания кочевников. Так, китайская письменность, столь оригинальная, использовалась стала основой для японской, корейской, вьетнамской, тангутской и других систем письменности. Шумерская письменность вообще стала основой для большинства современных письменных систем, и учитывая отсутствие ранних форм египетского иероглифического письма, скорее всего повлияло и цивилизацию строителей пирамид. По сути, можно сделать вывод об отсутствии прямых

контактов между Мезоамерикой и цивилизаций Анд, хотя сведения о них сохранились на некоторых майянских стелах. Низкая письменная грамотность в массовой среде и ее громоздкость, не позволяли накопить определенные навыки и опыт и привели саму цивилизацию на ее отставание и угасание.

Если кочевая среда служила своего рода проводником меж культурами, то Мезоамерика в силу невозможности существования кочевых культур, мезоамериканская цивилизация была обречена на изоляцию и в конечном итоге пришла к упадку и краху.

Достижения/торговля Передача подобных достижений культуры в Старом Свете во многом проходила посредством торговли. Здесь уместно вспомнить распространение символики и товаров из цивилизации Мохенджо Даро на территории Ирана и Шумера, происходившее в то время, когда это считалось невозможным. В отличие от цивилизаций Старого Света, наличие торговли долго считалось невозможной или в крайнем мере, очень ограниченной по территории. Лишь последние открытия заставили пересмотреть прежние воззрения. На самом деле торговля носила обширный характер и играла важнейшую роль в истории индейских культур. Отсутствие тяглового скота предопределило пешие маршруты, что в конечном итоге сказывалось на логистике, так как пешие носильщики уставали гораздо быстрее. Кроме того, тоннаж подобных пеших караванов должен был быть небольшим. Так что предметами торговли должны были быть стратегические или престижные товары. К таким предметам относились изделия из обсидиана, ртути и золота, что сказывалось на развитии торговли в местах их добычи, то есть территория современной Гватемалы. Также значительным препятствием для дальнейшего развития торговли служила сама география, где горы и густые джунгли отрезали друг от друга два цивилизационных центра – Мезоамерики и Андских гор. Так что основным путем торговли стали низменные равнины мексиканского побережья Мексиканского залива. Именно здесь и сформировались основные центры мезоамериканской цивилизации. Еще одним видом торговли, который ранее подвергался сомнению, был морской путь. Еще Колумб описывал индейские судна, которые иногда встречались довольно давно от берега. Конечно, основным морским способом для торговли являлось каботажное плавание, что объясняет наличие морских портов, например возле города Чичен Ица, мощного торгового города и столицы на севере Юкатана. Кроме того, только недавно было выяснено наличие хоть и кратковременной, но торговли и на тихоокеанском побережье Мезоамерики, скорее всего с империей инков. Постоянные ураганы и скалистые берега не способствовали ее постоянному функционированию. Ранее было высказано предположение о существовании особой торговой организации, по крайней мере среди майя, чему может послужить выделение особого покровителя торговли и какао Эк-Чуаха. Совмещение столь разных сфер не должно смущать исследователя, поскольку именно зерна какао играли роль денег. Колумб даже описывал случай, когда индеец майя выронив зерна какао, прыгнул за ними и стал их собирать.

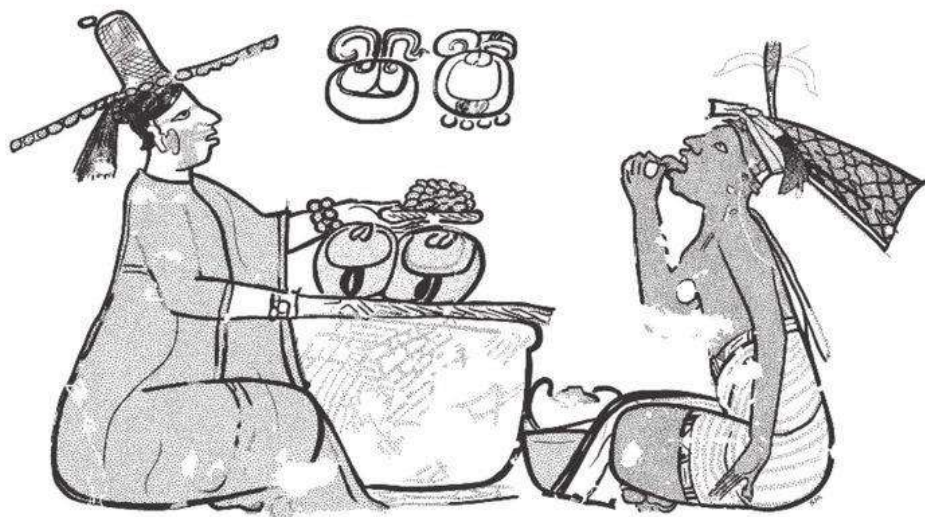

Рисунок 1 – Торговля какао. Изображение с открытых источников.

Учитывая эти сведения, майя уже стояли на уровне древних цивилизаций Востока, приблизительно раннего бронзового века Египта. Тем не менее все указанные ограничения не смогли восполнить отсутствие кочевой культуры, которая смогла бы передать отдельные элементы или напрямую сами технологии передать другим соседям только через торговлю. Это скажется и на других сферах, что и приведет к общему ослаблению цивилизации Мезоамерики и скажется на ее коллапсе.

Металлургия отсутствие контактов с инкской культурой сказалось и на других сферах, как например металлургия. Позднее, уже в поздний период отдельные элементы металлургии дойдут до цивилизации Мезоамерики. Изначально, родиной мезоамериканской металлургии, по-видимому, была Западная Мексика, где уже в 600-х гг. начали распространяться изделия из меди. Только в 1200-х гг., металлургия переживает свой взлет и предметы из меди начинают обнаруживать и в майянских областях, причем уже выполненных довольно в хорошем состоянии. Позже, Колумб, досматривая майянское судно, отметил, что в качестве товара поставлялись и маленькие топоры из меди, а также тигли (готовые заготовки) к ним (8. С. 15). Конкистадоры также рассказывали об статуях богов из чистого золота, что также свидетельствует о росте общего уровня металлургии, поскольку золото довольно тугоплавкий металл. Тем не менее, почти все источники и исследования сообщают о слабом использовании предметов из металлов в хозяйстве и доминировании каменных орудий вплоть до окончательного завоевания Мексики новыми правителями. Следует отметить, что в основном металлическими предметами в основном пользовались элиты, которые как правило были не только заказчиками, но и полный контроль над их производством, хотя некоторые предметы находили свое применение и в повседневной жизни: «*Например, в Ламанаи (Белиз) такие утилитарные предметы, как топоры, клинья, рыболовные крючки, булавки и иголки обычно обнаруживают в домашнем контексте* (8. С. 16)». Если металлические изделия, например в Центральной Азии могли иметь несколько центров производства, то в Мезоамерики эти центры как правило контролировались местными правителями, и продавались с ограничениями. В связи с этим можно вспомнить удивление византийского посла, который наблюдал прямую продажу железа на рынках при ставках каганов. По сути, именно отсутствие плавильного котла неподчиненного какому-либо из правителей, снижало темпы распространения металлургии в других областях Мезоамерики. Роль металла в развитии человеческой

цивилизации сложно переоценить, стоит лишь отметить, что согласно исторической периодизации, мы продолжаем развиваться в Железном веке, что уже само по себе говорит о важности этого металла. Отсутствие металлов мешало не только выделению ремесла, отдельные виды которого вполне процветали в индейских государствах, но и влияло на военное дело и совершенствованию орудий труда, что вполне могло сказать на дальнейшем расцвете цивилизации Мезоамерики. Именно раннее развитие металлургии позволило кочевникам доминировать на протяжении всей истории Древнего Востока и в конечном итоге привело к распространению различных видов вооружения и стратегии. Ограниченность дистанции военных походов в Мезоамерики не только влияло на тактику и стратегию индейцев, но и, по сути, не могло привести к более полному контролю новых завоеванных территорий, что сказывалось на единстве государства и консервации военных приемов, что обезоруживало тех же майя при появлении принципиально новых противников. Так, тольтекское вторжение с новым оружием (дротиками), привело к полному поражению ахавов (правителей у майя) и смене ряда династий, что углубило кризис индейских цивилизаций.

Само отсутствие и малое распространение металлических изделий, вкупе со скудностью ресурсов, повлияли и на военную сферу. Давно канувшее в Лету представление об индейцах как толпах воинов с примитивным вооружением, все-таки живет на экранах кино и в многочисленных романах (12). Не столь давно существовала и целая концепция, которая стремилась доказать изначально мирное существование майя, жившее с гармонией и находившейся под управлением мирных жрецов – астрономов, позднее столкнувшееся с чужеземными завоевателями, крайне воинственными ацтеками и/или тольтеками, после чего мирно пошла на спад и находившейся в анабиозе вплоть до испанского завоевания. Подобные взгляды были весьма популярны в послевоенные годы и в разгар холодной войны. Лишь недавно подобные мифы были разрушены благодаря дешифровке письменности и обнаружением целых фресок из ранее неизвестных храмов. Визуальная история, сохранившаяся на стенах храмов и сосудов, показывает реальную картину военной истории майя, народа дольше всех других сопротивлявшихся испанскому завоеванию, вплоть до конца 17 века. Последний оплот майя, города Тайясаль держался вплоть до 1697 года. Все это свидетельствует о малой степени миролюбивости майя.

Изначально майя, как и прочие народы Мезоамерики предпочитали кратковременные походы на ближайших соседей, что, учитывая джунгли и пешие способности вчерашних крестьян, которым надо было успеть еще и на сельскохозяйственные работы, вполне соответствовало духу времени, где захват пленных должен был служить только в качестве приношения в дар богам. Со временем стали формироваться профессиональные дружины, количеством иногда до пары тысяч человек, не зависящих от сельскохозяйственного календаря. К тому же, усиление роли торговли привело к появлению развитой сети торговых дорог, что также способствовало увеличению продолжительности боевого времени, а в последние годы постклассического периода вообще к ряду беспрерывных войн. К расцвету классического периода начинается и строительство ряда оборонительных сооружений, которые представляет собой не только укрепленные валы и рвы, но и систему оборонительных стен из камня. Так, «город Майяпан был окружён каменной стеной длиной около 9 км с 7 большими крытыми воротами и 5 проходами» (5. С. 44). Схожую систему защиту имели и другие крупные города, как например Тикаль, Ушмаль и другие. Все это показывает степень милитаризации обществ на разных этапах. Вместе с защитными сооружениями изменилась и стратегия ведения войны, где все чаще индейцы майя стали прибегать к осаде, что также свидетельствует об изменении защитных

сооружений. Изменению подверглись и тактические приемы. С усилением профессионализации армии появились и специальные отряды с тяжелым вооружением, которые вероятнее всего шли на прорыв фронта вражеского строя. Такого рода оружие должно было использоваться в очень плотном строю. Таким оружием, ацтеки могли останавливать даже кавалерийскую атаку.

Помимо палицы и копья, в качестве орудия прорыва все чаще стали использоваться орудия, очень напоминавшие европейские алебарды. В качестве лезвия и острия, почти все народы использовали изделия из кремния или обсидиана.

Рисунок 2 – Лезвия из обсидиана. Изображение из открытых источников

В качестве боевого оружия, например тараски использовали и довольно успешно бронзовые топоры, что не позволило ацтекам окончательно их покорить. Палицы также представляли не только ударное оружие, но и, по-видимому, имели и вкрапления для нанесения гораздо большего урона. Удивительно, но до войн с тольтекским вторжением, майя практически не имели дистанционного оружия. Лук, конечно, были известен, но из-за его общей слабости, в первую очередь использовался как орудие на охоте, благодаря, собственно, чему, оборонительное снаряжение представляло собой в основном небольшие щиты, а защитные панцири имели только привилегированные воины. Настоящее дистанционное оружие приходит только лишь в виде дротиков, причем эта традиция была привнесена извне, вследствие падения империи Теотиуакана. Эти воины были привлечены на службу правителям майя как наемники, а впоследствии стали захватывать власть и править самостоятельно. Лишь позднее лучники возникают как собственный вид войск в эпоху ацтекских завоеваний, причем лучники для своей защиты начинают иметь щиты. Относительно строгое деление, как у майя, ацтеков, так и у других народов Мезоамерики указывает, на то что эти общества уже достигли определенного уровня развития и в случае дальнейшего самостоятельного развития скорее всего произошел бы технологический прорыв, позволивший им продолжить свою эволюцию в рамках общественного, экономического и политического формирования.

Закключение. История Мезоамерики по-прежнему привлекает к себе множество научных взглядов и оценок, где ее загадочная гибель придает определенный шарм к ее изучению. Множество зарубежных исследователей продолжает изучать как саму историю зарождения и генезиса, так и отдельные аспекты функционирования индейских культур. Именно в недрах современной майянистики, например зародились новые методы археологического изучения ранее малодоступных районов с использованием информационных технологий, что стало большим подспорьем для всех научных кругов. Также успешное сотрудничество специалистов из разных сфер помогает восстановить историю этих народов несмотря на малое количество известных источников.

Казахстану же может быть интересно с точки зрения оценки влияния кочевой культуры и кочевого образа жизнедеятельности для всей истории Евразии, ведь именно отсутствие кочевников сделало столь непохожим культуру Мезоамерики на цивилизации Старого Света, что и привело ее к оригинальному пути развития. Металлургия, хоть и столь развитая в Андских горах и уже к моменту прихода европейцев известная и народам Мезоамерики, но все-таки не смогла достичь тех же высот и привести к появлению металлов в массовой культуре. Военское искусство также консервировалось, а любое новое оружие как правило обеспечивало практически полную победу, что и видно на примере появления европейцев. По сути, отсутствие кочевников обрекло цивилизации Мезоамерику на затухание того импульса, по-видимому, связанный с культивированием маиса, главного поставщика продовольствия для всей Мезоамерики, который стал катализатором появления самобытных культур.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Берёзкин, Ю. Империя инков [Текст] / Ю.Берёзкин – М. Алгоритм, 2014. – 256 с.
- 2 Беляев, Д.Д., Сафронов, А.В. Войны царств Бакаль и Йокиб в VII-VIII вв.: реконструкция основных этапов конфликта [Текст] / Д.Д. Беляев, А.В. Сафронов // Труды научной конференции студентов и аспирантов "Ломоносов-2003". История. – М. 2003. – С. 156–161.
- 3 Беляев, Д.Д., Сафронов, А.В. Династическая история Йокиба во второй половине VIII в. [Текст] / Д.Д. Беляев, А.В. Сафронов // Вопросы эпиграфики: Выпуск VII. Часть 1. – М.: 2013. – С. 533-599.
- 4 Беляев, Д.Д., Токовинин, А.А. Сакральная власть майяских царей (III–IX вв. н.э.) [Текст] / Д.Д. Беляев, А.А. Токовинин // Сакрализация власти в истории цивилизаций. М., 2005. Ч.1. – С. 146–160.
- 5 Гуляев, В.И. Города-государства майя (структура и функции города в раннеклассовом обществе) [Текст] / В.И. Гуляев – М.: Наука, 1979. – 304 с.
- 6 Гуляев, В. И. Археология Центральной Америки [Текст] / В.И. Гуляев – М., 1992. – 168 с.
- 7 Гуляев, В. И. Древние цивилизации Америки [Текст] / В.И. Гуляев – М., 2008. – 448 с.
- 8 Скотт Саймонс, Арон Н. Шугар. Археометаллургия в Месоамерике. Текущие подходы и новые перспективы [Текст] / Скотт Саймонс, Арон Н. Шугар. – <https://www.indiansworld.org/arheometallurgiya-v-drevney-mesoamerike.html>
- 9 Баглай, В.Е. Ацтеки. История, экономика, социально-политический строй [Текст] / В.Е. Баглай – М., 1998. – 432 с.
- 10 Ламберг-Карловски, К., Саблоф, Дж. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика [Текст] / К. Ламберг-Карловски, Дж. Саблоф – М., 1992. – 366 с.
- 11 Ко, М. Майя [Текст] / М. Ко – М., 2003. – 237 с.

12 Сафронов, А. Военное дело майя [Текст] / А. Сафронов, –
<https://www.hist.msu.ru/departments/8821/news/24546/>

REFERENCES

- 1 Beryozkin, YU. Imperiya inkov [The Inca Empire]. M. Algoritm, (2014): 256 s. – (In Rus)
- 2 Belyaev, D.D., Safronov, A.V. Vojny carstv Bakal' i Jokib v VII-VIII vv.: rekonstrukciya osnovnyh etapov konflikta [The wars of the Bakal and Yokib kingdoms in the VII-VIII centuries: reconstruction of the main stages of the conflict]. Trudy nauchnoj konferencii studentov i aspirantov "Lomonosov-2003". Istoriya. M., (2003):156–161 s. – (In Rus)
- 3 Belyaev, D.D., Safronov, A.V. Dinasticheskaya istoriya Jokiba vo vtoroj polovine VIII v. [The dynastic history of Yokiba in the second half of the VIII century.]. Voprosy epigrafiki: Vypusk VII. Chast' 1. M., (2013): 533-599 s. – (In Rus)
- 4 Belyaev, D.D., Tokovinin, A.A. Sakral'naya vlast' majyaskih carej (III–IX vv. n.e.) [The sacred power of the Maya kings (III–IX centuries AD)]. Sakralizaciya vlasti v istorii civilizacij. M., (2005): Ch.1. 146–160 s. – (In Rus)
- 5 Gulyaev, V.I. Goroda-gosudarstva majya (struktura i funkcii goroda v ranneklassovom obshchestve) [City-states Maya (the structure and functions of the city in an early class society)]. M.: Nauka, (1979): 304 s. – (In Rus)
- 6 Gulyaev, V. I. Arheologiya Central'noj Ameriki [Archeology of Central America]. M., (1992):168 s. – (In Rus)
- 7 Gulyaev, V. I. Drevnie civilizacii Ameriki [Ancient civilizations of America]. M., (2008): 448 s. – (In Rus)
- 8 Skott Sajmmons, Aron N. SHugar. Arheometallurgiya v Mesoamerike. Tekushchie podhody i novye perspektivy [Archaeometallurgy in Mesoamerica. Current approaches and new perspectives]. <https://www.indiansworld.org/arheometallurgiya-v-drevney-mesoamerike.html> – (In Rus)
- 9 Baglaj, V.E. Acteki. Istoriya, ekonomika, social'no-politicheskij stroj [History, economics, socio-political system]. M., (1998): 432 s. – (In Rus)
- 10 Lamberg-Karlovski, K., Sablof, Dzh. Drevnie civilizacii. Blizhnij Vostok i Mezoamerika [Ancient civilizations. The Middle East and Mesoamerica]. M., (1992): 366 s. – (In Rus)
- 11 Ko, M. Majya [Maya]. M., (2003): 237 s. – (In Rus)
- 12 Safronov, A. Voennoe delo majya [Maya military affairs]. <https://www.hist.msu.ru/departments/8821/news/24546/> – (In Rus)

КӨШПЕНДІЛЕРСІЗ ӘЛЕМ: МЕЗОАМЕРИКА ҮНДІ МӘДЕНИЕТТЕРІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада Мезоамерика тарихы қарастырылып, жергілікті халықтардың қоғамдарының кейбір аспектілеріне назар аударылады. Барлық осы аспектілерді ортақ бір фактор біріктіреді: көшпенділердің болмауы, бұл үнді мәдениеттерінің дамуына айтарлықтай әсер етті. Өз кезегінде, бұл әртүрлі мәдени орталықтар арасындағы мәдени байланыстарды дамытудағы көшпенді элементтің рөлін және маңыздылығын айқындайды, бұл кейіннен Ескі Әлемдегі біртұтас трансқұрлықтық магистраль – Ұлы Жібек жолының пайда болуына алып келді. Мезоамерика қоғамдарының тамаша жетістіктеріне қарамастан, бұл мәдениеттер дәл осындай сауда

және мәдени байланыс құра алмады, бұл олардың окшаулануына, құлдырауына және өзіндік мәдениеттерінің күйреуіне әкелді.

Саудадан бөлек, мәдени ортада көшпенділердің болмауы металлургия саласының дамуының жалпы артта қалуына алып келді, бұл кейбір аймақтарда ең үлкен жетістіктерге жетті. Сондай-ақ, әскери іс, ресурстық база мен табиғи жер бедерінің шектеулеріне байланысты, жаңа басқыншыларға төтеп бере алатындай деңгейге жете алмады. Осы барлық өзара байланысты себептер көшпенді шаруашылықтың Ескі Әлемдегі мәдени қоғамдардың даму негізі ретіндегі рөлін және маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер. Мезоамерика, майя, үнді мәдениеттері, тарих, металлургия, әскери іс, Қазақстан

A WORLD WITHOUT NOMADS: CHALLENGES IN THE DEVELOPMENT OF INDIGENOUS CULTURES OF MESOAMERICA

Abstract. This article examines the history of Mesoamerica, focusing on specific aspects of indigenous societies. All these aspects are united by a common factor: the absence of nomadic groups, which significantly influenced the development of indigenous cultures. In turn, this highlights the role and importance of the nomadic element in fostering intercultural connections between various cultural centers, which eventually led to the creation of the unified transcontinental artery of the Old World—the Great Silk Road. Despite the remarkable achievements of Mesoamerican societies, these cultures were unable to establish a similar trade and cultural network, leading to their isolation, decline, and collapse of their unique civilizations.

Beyond trade, the absence of nomads in the cultural environment resulted in a general lag in the development of metallurgy, which saw its greatest advancements in specific regions. Similarly, military advancements, constrained by the availability of resources and the natural landscape, failed to reach a level that could withstand new invaders. All these interconnected reasons underscore the role and importance of nomadic economies as a foundation for the development of cultural societies in the Old World.

Key words. Mesoamerica, Maya, indigenous cultures, history, metallurgy, military affairs, Kazakhstan

МРНТИ 17.09.91

DOI: <https://doi.org/10.62724/202440201>

Абдуллина Лилия Бакировна^{*1}

Кандидат педагогических наук, доцент, Стерлитамакский филиал ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий», Российская Федерация, 453100, Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, улица Комсомольская 67, l.b.abdullina@struust.ru, ORCID ID: 0000-0002-7131-7019

Гайфуллина Миляуша Фаниловна²

Кандидат филологических наук, доцент, Стерлитамакский филиал ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий», Российская Федерация, 453100, Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, улица Комсомольская 67, m.f.gayfullina@struust.ru, ORCID ID: 0009-0000-0437-4104

Сулейманова Фания Мурзабаевна³

Кандидат педагогических наук, доцент, Стерлитамакский филиал ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий», Российская Федерация, 453100, Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, улица Комсомольская 67, f.m.suleymanova@struust.ru, ORCID ID: 0009-0002-6803-3320

ПОЭТИКА ЖЕСТА В РАССКАЗЕ Л.Н. ТОЛСТОГО «ТРИ СМЕРТИ»

Аннотация. В поэтике Толстого естественные телесные проявления человека – не просто некий «измеритель лжи» или показатель уровня соответствия «внешнего» «внутреннему» в коммуникационном процессе, но своего рода способ распознавания людской сущности. В настоящем исследовании важным является выявление характерологической функции жеста персонажей рассказа «Три смерти» Л.Н. Толстого, поэтому в данной работе «жест» понимается как проявление в достаточной мере импульсивное, обладающее нецеленаправленностью и некоторой произвольностью выражения.

В рассказе человек и природа оказываются в одном ряду как носители живой жизни. Но, если человек отдаляется от природы и отъединяется от «всеобщего всего», то в нем стирается естественность – гармония «внутреннего» и «внешнего». Поэтому попытки героев рассказа (барыни, ее супруга, доктора) скрыть свои внутренние переживания обречены на борьбу с собственным телом, которому свойственна абсолютная искренность. Описание внешнего облика персонажей – портретная характеристика, жест, мимика – своего рода «измеритель лжи», средство обнажения скрытого «внутреннего». Неадекватные внешние проявления несут истину о человеке.

Материалы статьи можно использовать в практике преподавания историко-литературных и теоретико-литературных курсов в вузе, а также русской литературы в учреждениях образования различного уровня.

Ключевые слова. Поэтика жеста, характерологическая функция жеста, литературный характер, рассказ «Три смерти», поэтика Л.Н. Толстого.

Введение. Акцент в изображении персонажей Толстой делает на естественные человеческие проявления – телесное поведение героев. Тем самым толстовская «правда» тела порой обесценивает статус словесной речи. Телесные сигналы соединяют

«внутреннее» и «внешнее» в человеке, содействуют взаимопроникновению различных пространств в людском бытии.

Как писал А.И. Белецкий, «в физической внешности важно не то, красив человек или некрасив <...>, а то, какова «повадка» человека. Отсюда, у Толстого внимание к жесту, к походке действующих лиц: произвольный жест больше вводит наблюдателя в понимание чужого внутреннего мира, чем самое тщательное изучение неподвижной внешности <...>» [1, с. 74].

Теория литературного жеста, которая находится в процессе становления, во многом опирается на достижения других гуманитарных наук. Например, в области русского языка (С.А. Григорьева, Н.В. Григорьев, Г.Е. Крейдлин и др.), в психологии (И.Н. Горелов, А. Пиз, Дж. Фаст и др.), в теории актерского мастерства (А.Я. Бродецкий, П. Пави и др.). В литературоведении данная проблема исследована в работах В.В. Башкеевой, С.Т. Ваймана, М.Б. Ямпольского и др.

По мнению А.Я. Бродецкого, невербальный язык «содержит значительно больше информации по сравнению с вербальным» [3, с. 8]. О том же пишет и известный психолог А. Пиз: «<...> большая часть человеческого общения происходит при помощи жестов, поз и соблюдения расстояния между людьми» [4, с. 7].

Материалы и методы исследований. В работе использовались общенаучные методы анализа, синтеза, обобщения и систематизации, а также возможности мифопоэтического, структурно-семантического методов литературоведческого анализа, отдельные принципы и приемы филологического анализа текста.

Выбор методологических ориентиров осуществлялся с учетом концепций, предложенных М.М. Бахтиным, Б.О. Корманом, Ю.М. Лотманом. При осмыслении категории «характер» в теоретическом аспекте особый акцент сделан на труды В.А. Беглова, С.Г. Бочарова, А.М. Левидова, А.В. Михайлова, А.А. Фаустова, В.Е. Хализева.

В основу работы также легли результаты исследований о своеобразии раннего творчества Л.Н. Толстого Я.С. Билинкиса, Б.И. Бурсова, Е.Н. Купреяновой, Ю.В. Лебедева, Г.Л. Лескиса, о принципах изображения толстовских характеров С.Г. Бочарова, В.Д. Днепров, Г.Б. Курляндской, О.В. Сливицкой, Е.Г. Эткинда и др.

Результаты и их обсуждение. Изучение жестового поведения литературных героев – значимый момент для понимания внутреннего мира, характера персонажей.

Рассказ, написанный в январе 1858 года и опубликованный в №1 «Библиотеки для чтения» за 1859 год, представляет собой один из маленьких шедевров раннего Толстого по глубине и силе проникновения в ощущения и чувства умирающего человека, по пластике описания и энергии слога. В «Трех смертях» прямое открытое слово утрачивает былую непререкаемость и обнаруживает свою конечную суть в контексте физической реальности – в жестовом поведении.

В письме к А.А. Толстой от 1 мая 1858 года автор так определил основную мысль рассказа: «...три существа умерли – барыня, мужик и дерево. Барыня жалкая и гадкая, потому что лгала всю жизнь и лжет пред смертью. Христианство, как она его понимает, не решает для нее вопроса жизни и смерти. Зачем умирать, когда хочется жить? <...> Мужик умирает спокойно...его религия – природа, с которой он жил...Дерево умирает спокойно, честно и красиво...» [6, с. 514]. Это и обусловило повествовательную структуру произведения: рассказ написан в форме триптиха, где каждая часть посвящена описанию смерти разных по жизненным установкам и среде обитания «существ».

Первая часть рассказа повествует о барыне – больной чахоткой молодой женщине. Уже в начальном эпизоде рассказа, когда больная госпожа и ее горничная едут в карете, внимание автора нацелено на жестовое поведение персонажей.

« – Опять, – сказала она (госпожа), нервически отталкивая красивой худощавой рукой конец салоп горничной, чуть-чуть прикасавшийся к ее ноге; и рот ее болезненно изогнулся. Матреша (горничная) подобрала обеими руками салоп, приподнялась на сильных ногах и села дальше. Свежее лицо ее покрылось ярким румянцем. Прекрасные темные глаза больной жадно следили за движениями горничной. Госпожа уперлась обеими руками о сиденье и также хотела приподняться, чтоб подсесть выше; но силы отказали ей. Рот ее изогнулся, и все лицо ее исказилось выражением бессильной, злой иронии» [7, с. 60].

Госпожа не может смириться с тем, что безнадежно больна. Она боится смерти, не хочет умирать и потому страдает сама и мучает близких ей людей, хотя по учению исповедуемой ею религии она должна бы была всю жизнь жить в ожидании смерти, причем ожидать ее наступления не с мукой, а с верой и надеждой. Она с завистью смотрит на пышущую здоровьем горничную.

Данное ее состояние перерастает в некую озлобленность на окружающий ее мир. Заметим, что дважды употребленный в данном фрагменте текста жест персонажа «рот изогнулся» повторится и в другом эпизоде, где супруг постарается уговорить больную не отправляться за границу: «<...> ежели тебе сделается хуже дорогой...тогда по крайней мере дома.

– Что ж, что дома?.. Умереть дома? – вспыхливо отвечала больная...Рот больной вдруг детски изогнулся <...>» [7, с. 63].

Жесты барыни не всегда интонируют ее словам, а скорее опровергают их, противопоставляя жестовую и вербальную формы поведения. Причем надо заметить, что проявление несоответствия «внешнего» «внутреннему» в героях во многом обусловлено тем, что природная непосредственность оказывается сильнее разума.

Достаточно хорошо известна манера Толстого по ходу повествования постоянно возвращаться к однажды подмеченной детали или фрагменту физического поведения человека.

Мигрирующий жест вносит в новые диалогические ситуации свою первоначальную семантику и, таким образом, раздвигает границы их локального содержания, сводит их с прежними контекстами. Рассмотрим эпизод разговора больной госпожи с доктором у станции.

« – Коли мне плохо, это не резон, чтобы вам не завтракать, – слегка улыбаясь, сказала больная доктору, который стоял у окна.

«Никому им до меня дела нет», – прибавила она про себя, как только доктор, тихим шагом отойдя от нее, рысью взбежал на ступени станции» [7, с. 61].

В данной ситуации жест больной «слегка улыбаясь» является некой неосознанно созданной маской, скрывающей истинные чувства, мысли героини.

Приведем другой диалог, происходящий между больной и ее супругом после того, как у госпожи был священник.

« – Поздравляю тебя, мой друг, – сказал муж.

– Благодарствуй! Как мне теперь хорошо стало, какую непонятную сладость я испытываю, – говорила больная, и легкая улыбка играла на ее тонких губах. – Как бог милостив!» [7, с. 69].

На первый взгляд, больная кажется абсолютно спокойной, но легкая улыбка входит в контекст разговора «в ореоле прежнего жеста» и тем самым ставит под сомнение искренность слов госпожи.

И действительно, уже через некоторое время она начинает упрекать своего супруга: «Я христианка. Я все знаю. Я знаю, что мне жить недолго, я знаю, что ежили бы муж мой

раньше послушал меня, я бы была в Италии и, может быть, даже наверно, была бы здорова» [7, с. 68].

Барыня прекрасно понимает свою близкую кончину, но желание жизни сильнее всего, и она до конца надеется на выздоровление. «Больная повернулась к окну и стала медленно креститься, глядя во все большие глаза на большую деревенскую церковь, которую объезжала карета больной» [7, с. 60].

И даже тогда, когда кузина уговаривает умирающую приобщиться святых тайн, и больная приобщается, у больной все равно теплится надежда. Священник, чтобы как-то облегчить последние минуты жизни умирающей, рассказывает ей о каком-то мещанине, который травами вылечивает, и больная «снова с жадной мольбой смотрела полными слез глазами на образ» [7, с. 69].

В постоянстве внешних проявлений героев Толстой усматривает симптомы лжи. Так в поведении супруга больной госпожи часто повторяются жесты: «*закрыв глаза рукою*» или «*закрыв лицо платком*». По мнению психологов, «руки, поднесенные к лицу, - это основной жест, связанный с обманом» [8, с. 90].

И действительно муж абсолютно неискренен по отношению к своей жене, в нем отсутствуют такие человеческие качества, как искреннее сочувствие и сопереживание. Он больше занят собой и своими делами. Как только путешественники остановились у станции, муж подходит к больной и задает уже заученный вопрос: «Ну, как ты, мой друг, не устала?» [7, с. 61]. Получив ожидаемый отрицательный ответ, отправляется в станционный дом и, «с веселой улыбкой *потирая руки*» (невербальный сигнал позитивных ожиданий), велит погребец принести.

Это общее лицемерие и обнажают типичные толстовские «разоблачительные сценки», где внутренняя радость здоровых людей, предвкушающих приятную выпивку и вкусную закуску, прикрывается сочувственно-унылыми лицами и приглушением голосов, а раздражение больной, ощущающей свое совершенное одиночество и беззащитность, – внешним смирением и доброжелательными фразами.

Барыня умирает от чахотки, боясь и не веря в свою смерть. Умирает плохо, поскольку, согласно авторскому замыслу, была далека от природы и жила ложно.

Во второй части рассказа изображена смерть ямщика. Он умирает просто, спокойно, лежа на печи в чужой избе, и без рефлексии. И на сочувственные вопросы окружающих людей отвечает просто, без каких-нибудь упреков и раздражения: «Везде больно. Смерть моя пришла – вот что <...>» [7, с. 65].

Мужик перед смертью отдает другому последнее, что осталось у него – свои ненужные уже сапоги. Он не многословен, практически отсутствуют жесты, так как все его действия естественны.

«Больной, припав усталой головой к глянцовитому ковшу и макая редкие отвисшие усы в темной воде, слабо и жадно пил. Спутанная борода его была нечиста, впалые, тусклые глаза с трудом поднялись на лицо парня. Отстав от воды, он хотел поднять руку, чтобы отереть мокрые губы, но не мог и отерся о рукав армяка. Молча и тяжело дыша носом, он смотрел прямо в глаза парню, сбираясь с силами» [7, с. 64].

Нет страха перед неизбежной смертью, а есть лишь неловкость перед посторонними людьми, которым он невольно причиняет неприятности:

«– Ты на меня не серчай, Настасья, – проговорил больной, – скоро опростаю уголки твой» [7, с. 65].

Ямщик даже рад, сослужить пользу, пусть и совсем незнакомому человеку. Может, добрым словом помянут, да камень на могилу поставят, о котором и есть единственная просьба ямщика. Более никаких желаний, даже стонать он пытался тише, чтоб не потревожить спящих рабочих людей. Отдал сапоги и умер.

Действия и поведение ямщика естественны, поскольку он всегда был в гармонии с природой и свыкся с круговращением жизни и смерти.

И, наконец, красиво умирает дерево – об этом третья часть рассказа.

Даже «предсмертные муки» дерева, выраженные посредством своего рода жестов, представлены естественно, спокойно. Дерево не боится смерти и, по существу, не знает ее, так как у природы в целом нет конца. Поэтому авторский акцент в финале рассказа делается на том, что «смертью» дерева освобождается пространство для других молодых деревьев.

В природе смерть одного «существа» означает рождение и жизнь других. Подтверждением этому становится и своеобразное обрамление рассказа описаниями природы в начале и конце произведения.

Рассказ открывается пейзажными зарисовками осени, когда природа как бы замирает, в финале сцена дана на фоне весеннего возрождения природы. Эта «рама» и придает данному произведению смысловую законченность, выражая высшую мудрость – бессмертие природы.

Выводы. Таким образом, в толстовском рассказе человек и природа оказываются в одном ряду как носители живой жизни. Но, если человек отдаляется от природы и отъединяется от «всеобщего всего», то в нем стирается естественность – гармония «внутреннего» и «внешнего». Поэтому попытки героев рассказа (барыни, ее супруга, доктора) скрыть свои внутренние переживания обречены на борьбу с собственным телом, которому свойственна абсолютная искренность.

Природа для героев рассказа, как и во многих произведениях писателя, становится своего рода измерителем лжи. Чем ближе люди находятся к природе, тем естественнее и правдивее их поступки, действия, слова.

В рассказе «Три смерти» Л. Толстой достиг многого: и социальный, и этический пласты у него замкнуты на человеке, на его душе, психологии. Важнейшим для Толстого-художника оказывается психологический аспект: диалектика души делает людей живыми, убедительными, узнаваемыми.

Итак, в ранней прозе Толстого описание внешнего облика персонажей – портретная характеристика, жест, мимика – своего рода «измеритель лжи», средство обнажения скрытого «внутреннего». Неадекватные внешние проявления несут истину о человеке.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Белецкий, А.И. Избранные труды по теории литературы [Текст] / А.И. Белецкий. – М.: Просвещение, 1964. – 479 с.
- 2 Бахтин, М.М. Автор и герой: к философским основам гуманитарных наук [Текст] / М.М. Бахтин. – СПб.: Азбука, 2000. – 332 с.
- 3 Бродецкий, А.Я. Внеречевое общение в жизни и в искусстве. Азбука молчания [Текст] / А.Я. Бродецкий. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 190 с.
- 4 Пиз, А. Язык разговора [Текст] / А. Пиз, А. Гарнер; пер. Т. Новикова. – М.: Эксмо, 2003. – 223 с.
- 5 Билинчис, Я.С. Новаторство Л.Н. Толстого в трилогии «Детство», «Отрочество», «Юность». Лекция в спецкурсе по творчеству Л.Н. Толстого [Текст] / Я.С. Билинчис. – Л.: Гос. пед. ин-т им. А.И. Герцена. – 1973. – 43 с.
- 6 Толстой, Л.Н. Собрание сочинений [Текст] : в 22 т. / Л.Н. Толстой ; гл. ред. М.Б. Храпченко. – Т.17-18. – М. : Худож. лит., 1984. – 910 с.
- 7 Толстой, Л.Н. Собрание сочинений [Текст] : в 22 т. / Л.Н. Толстой ; гл. ред. М.Б. Храпченко. – Т.3. – М. : Худож. лит., 1979. – 478 с.

8 Плюханова, М.Б. Творчество Л.Н. Толстого. Лекция в духе Ю.М. Лотмана [Текст] / М.Б. Плюханова // Л.Н. Толстой: pro et contra / сост., вступ. ст., коммент. и библиогр. К. Г. Исупова. – СПб.: РХГИ, 2000. – С. 822-858.

REFERENCES

- 1 Beleckij, A.I. Izbrannye trudy po teorii literatury [Selected works on literary theory].” M.: Prosveshchenie, (1964): 479s. – (In Rus)
- 2 Bahtin, M.M. Avtor i geroj: k filosofskim osnovam gumanitarnykh nauk [The author and the hero: towards the Philosophical foundations of the Humanities].” SPb.: Azbuka, (2000): 332s. – (In Rus)
- 3 Brodeckij, A.Ya. Vnerechevoe obshchenie v zhizni i v iskusstve. Azbuka molchaniya [Non-verbal communication in life and in art. The ABC of Silence].” M.: VLADOS, (2000): 190s. – (In Rus)
- 4 Piz, A. Yazyk razgovora [The language of the conversation].” A. Garner; per. T. Novikova. – M.: Eksmo, (2003): 223s. – (In Rus)
- 5 Bilinkis, Ya.S. Novatorstvo L.N. Tolstogo v trilogii «Detstvo», «Otrochestvo», «Yunost». Lekciya v spekkurse po tvorchestvu L.N. Tolstogo [The innovation of L.N. Tolstoy in the trilogy "Childhood", "Adolescence", "Youth". Lecture in a special course on the works of L.N. Tolstoy].” – L.: Gos. ped. in-t im. A.I. Gercena. (1973): 43s. – (In Rus)
- 6 Tolstoj, L.N. Sobranie sochinenij [Collected works].” v 22 t. ; gl. red. M.B. Hrapchenko. – T.17-18. – M. : Hudozh. lit., (1984): 910s. – (In Rus)
- 7 Tolstoj, L.N. Sobranie sochinenij [Collected works] : v 22 t. / gl. red. M.B. Hrapchenko. – T.3. – M. : Hudozh. lit., (1979): 478s. – (In Rus)
- 8 Plyuhanova, M.B. Tvorchestvo L.N. Tolstogo. Lekciya v duhe Yu.M. Lotmana [The work of L.N. Tolstoy. Lecture in the spirit of Y.M. Lotman].” L.N. Tolstoj: pro et contra / sost., vstup. st., komment. i bibliogr. K. G. Isupova. – SPb.: RHGI, (2000): 822-858s. – (In Rus)

Л.Н. ТОЛСТОЙДЫҢ «ҮШ ӨЛІМ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ ЖЕСТ-ИШАРА ПОЭТИКАСЫ

Аңдатпа. Толстой поэтикасында адамның табиғи дене көріністері-бұл жай ғана "өтірік өлшегіш" немесе байланыс процесінде "сыртқы" "ішкі" сәйкестік деңгейінің көрсеткіші емес, адамның мәнін танудың өзіндік тәсілі. Бұл зерттеуде Л. Н.Толстойдың "Үш өлім" әңгімесіндегі кейіпкерлердің характер-ишарасының сипаттамалық функциясын анықтау маңызды, сондықтан бұл жұмыста "қимыл" жеткілікті импульсивті көрініс ретінде түсініледі, мақсатсыздыққа және өрнектің кейбір еріксіздігіне ие.

Әңгімеде адам мен табиғат бір қатарда тірі өмірдің тасымалдаушысы ретінде кездеседі. Бірақ, егер адам табиғаттан алшақтап, "бәрінен" алшақтаса, онда ол табиғилықты – "ішкі" және "сыртқы"үйлесімділікті жояды. Сондықтан әңгіме кейіпкерлерінің (ханым, оның әйелі, дәрігер) ішкі тәжірибелерін жасыру әрекеттері абсолютті шынайылықпен сипатталатын өз денесімен күресуге мәжбүр. Кейіпкерлердің сыртқы келбетін сипаттау-портреттік сипаттама, қимыл, мимика - "өтірік өлшегіштің" бір түрі, жасырын "ішкі"экспозиция құралы. Сыртқы көріністердің жеткіліксіздігі адам туралы шындықты тудырады.

Мақала материалдарын университеттегі тарихи-әдеби және теориялық-әдеби курстарды, сондай-ақ әртүрлі деңгейдегі білім беру мекемелеріндегі орыс әдебиетін оқыту тәжірибесінде қолдануға болады.

Кілт сөздер. Жест поэтикасы, характер-ишараның сипаттамалық қызметі, әдеби

сипаты, «Үш өлім» әңгімесі, Л.Н. Толстойдың поэтикасы.

THE POETICS OF GESTURE IN L.N. TOLSTOY'S SHORT STORY «THREE DEATHS»

Abstract. In Tolstoy's poetics, natural bodily manifestations of a person are not just a kind of «lie meter» or an indicator of the level of correspondence of the "external" to the "internal" in the communication process, but a kind of way of recognizing human essence. In this study, it is important to identify the characterological function of the gesture of the characters in the story "Three Deaths" by L.N. Tolstoy, therefore, in this work, the "gesture" is understood as a sufficiently impulsive manifestation, possessing non-directionality and some involuntary expression.

In the story, man and nature find themselves in the same row as carriers of living life. But if a person moves away from nature and separates himself from the "universal everything", then naturalness is erased in him – the harmony of the "inner" and "outer". Therefore, the attempts of the heroes of the story (the lady, her husband, the doctor) to hide their inner feelings are doomed to struggle with their own body, which is characterized by absolute sincerity. Description of the external appearance of the characters – portrait characteristics, gesture, facial expressions – a kind of "lie meter", a means of exposing the hidden "inner". Inadequate external manifestations carry the truth about a person.

The materials of the article can be used in the practice of teaching historical and literary and theoretical literature courses at the university, as well as Russian literature in educational institutions of various levels.

Key words. The poetics of gesture, the characterological function of gesture, literary character, the story «Three Deaths», the poetics of L.N. Tolstoy.

МРНТИ 13.31.21

DOI: <https://doi.org/10.62724/202440202>

Горбачева Валентина Алексеевна*¹,

кандидат педагогических наук, доцент, Краснодарский государственный университет культуры и искусств, Российская Федерация, 350072, г. Краснодар, ул. 40-летия

Победы, д. 33, valentinagorba55@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0203-770X

ЛИЧНАЯ БИБЛИОТЕКА КАДЫРА МЫРЗА АЛИ КАК СОЦИОЛИТЕРАТУРНОЕ ЯВЛЕНИЕ В ЖИЗНИ КРАЯ

Аннотация. Статья посвящена изучению литературы личной библиотеки Кадыра Мырза Али. На современном этапе изучение владельческих надписей, экслибрисов, автографов, ценных, редких книг из личных библиотек знаменитых личностей стало важным направлением работы в библиотеках Западно - Казахстанской области. Актуальность исследования определяется высокой историко-культурной значимостью книжных собраний Кадыра Мырза Али. Книжная коллекция народного писателя Казахстана Кадыра Мырза Али – одно из важнейших направлений исследования литературы и книжной культуры на современном этапе, ключевой сюжет изучения источников творчества поэта. Проанализировано тематическое разнообразие книг в личной библиотеке, выявлена история появления кадыровской коллекции, её судьба. Анализ книг из личной библиотеки продемонстрировал значительное разнообразие читательских интересов Кадыра Мырза Али. В его библиотеке сохранилось немало редких экземпляров XX века. Метод тематического анализа литературы дал возможность выявить и проанализировать книги, авторские маргиналии на книгах поэта, их значение для культурной и образовательной жизни края. Изучения опыта собирательства, комплектования и сохранения фондов личной библиотеки Кадыра Мырза Али дает значительный опыт для филологической науки, исследовательской библиографической работы и воспитания читательской культуры современных читателей.

Ключевые слова. Библиотека, книга, литература, личная библиотека, книжная коллекция, Кадыр Мырза Али.

Введение. Книга связывает читателя с писателем, настоящее с прошлым и будущим. История развития книги прошла большой путь: от глиняных табличек Вавилона и Шумера до современных электронных книг. С появлением книг появились и собиратели книг. Изучение личных библиотек с позиции культурологии, источниковедения и книговедения имеет важное значение. В изучении и анализе личных библиотек преобладают личные книжные коллекции знаменитых людей, ученых, писателей и государственных деятелей. К проблеме изучения личных библиотек обращаются ученые из различных отраслей знаний. Личные библиотеки представляют большой фактический материал для изучения книговедения, истории книги и библиотечного дела.

Библиотеки являются главным компонентом цивилизованного и просветительского достояния каждой страны в мире. Можно привести немало примеров создания литературных музеев на базе личных библиотек, в которых бережно хранится память о писателях. Это литературно-мемориальный музей-заповедник Антона Павловича Чехова в подмосковной усадьбе «Мелихово», дом-музей Льва Николаевича

Толстого «Ясная Поляна», дом-музей Федора Михайловича Достоевского в Санкт-Петербурге, Дом-музей Эрнеста Хемингуэя в Ки-Уэсте, Дом-музей Чарльза Диккенса в Лондоне на Даути-стрит. Эти библиотеки-музеи мира представляют исключительную информацию о писателях и литературе.

В Казахстане особой популярностью пользуется государственный историко-культурный и литературно-мемориальный музей-заповедник Абая «Жидебай-Бөрілі», мемориальный дом-музей Мухтара Ауэзова в Алматы, литературно-мемориальный музейный комплекс С. Муканова и Г. Мусрепова, литературный дом-музей Федора Достоевского в Семей. Они проводят огромную просветительскую научно-исследовательскую работу по собиранию, изучению и пропаганде творчества писателей.

В Западно-Казахстанской области проводится уникальная работа по изучению и пропаганде литературного наследия края. В фондах областного историко-краеведческого музея хранятся личные библиотеки известных писателей и поэтов, литературный музей имени А.Пушкина хранит память о пребывании поэта в Уральск, действуют музей татарского поэта Габдуллы Тукая-основателя современного татарского языка, мемориальный музей Михаила Шолохова в селе Дарьинское, литературно-мемориальный центр имени Жубана при областной центральной универсальной научной библиотеке имени Ж. Молдағалиева, центр Жубана при районной центральной библиотеке Акжайыкского района.

Изучение владельческих надписей, экслибрисов, автографов, ценных, редких книг из личных библиотек знаменитых личностей стало важным направлением в работе национальной академической библиотеки Республики Казахстан. В библиотеке можно познакомиться личными библиотеками: писателя, лауреата Государственной премии РК Акима Тарази; писателя, лауреата Государственной премии РК, национальной премии М.Ауэзова Дукенбая Досжана; писателя, лауреата Государственной премии РК Кажығали Муханбетулы; заслуженного деятеля Казахстана, заслуженного деятеля дипломатической службы РК, заслуженного журналиста, политолога, доктора политических наук, профессора, академика Академии политической науки Республики Казахстан Султанова Куаныша Султановича; писателя, публициста, переводчика, члена Союза журналистов Казахстана Марала Хасена; писателя, поэта, журналиста-публициста, заслуженного деятеля РК Нургожи Нарынбаевича Ораза; кандидата исторических наук, доктора философских наук стипендианта программы Дж.Вильяма Фулбрайта, этнографа Шахановой Нурилы Жаксыбековны; заслуженного деятеля науки РК, почетного академика Международной академии наук высшей школы, академика международной общественной академии Ч.Айтматова, лауреата премии С.Сейфуллина, доктора филологических наук Какишева Турсынбека Какишевича; поэта, переводчика, народного писателя Казахской ССР Ергалиева Хамита; поэта-песенника, переводчика, кандидата филологических наук, члена Союза писателей СССР и Казахстана, заслуженного деятеля Казахстана, лауреата «Платиновый Тарлан», национальной премии «Человек года-Алтын адам» Шомышбая Нағашбаевича Сариева. Книжные собрания представляют собой свод документов по профессиональным интересам, произведения владельцев, редкие издания, архивные материалы, литература по читательскому интересу.

Личные книжные интересы Кадыр Гинаятовича Мырза Али – это еще одна грань, которая заслуживает внимания в творческой биографии народного писателя Казахстана, детского поэта, журналиста, переводчика, общественного деятеля.

Поэтом - интеллектуалом называл Кадыра Мухтар Абраарулы Кул-Мухаммед государственный и политический деятель Казахстана, кандидат исторических наук,

доктор юридических наук, профессор, академик Национальной Академии наук Республики Казахстан. Также отмечал, что творчество Кадыра имеет огромную воспитательную силу, отражает современную действительность и отличается изысканностью слога, от этого еще больше возрастает магнетизм его творений[2]. Репертуар книжной коллекции Кадыра позволяет изучать книжную культуру Казахстана в второй половине 20 века, а также влияние изучение источников на литературное творчество.

Материалы и методы исследований. Целью исследования является изучение личной библиотеки Кадыра Мырза Али как объекта филологических, библиографических и культурологических разработок для сохранения материальной и духовной памяти [7]. Рассмотрение личной библиотеки Кадыра Мырза Али как социально-литературного явления в рамках исторической личности народного писателя Казахстана Кадыр Мырза Али – поэта XX века, внесшего большой вклад в всесторонний рост, процветание, зрелость казахской поэзии, в формирование национального духа будущих поколений. Читательский кругозор и особенности творчества Кадыра Мырза Али высоко ценится и пользуется большим уважением у литераторов и читателей. Анализ входящих в коллекцию Кадыра книжных документов, а также текстологическое исследование книг и рукописей делает возможным описание духовного и эстетического влияния в творческую деятельность любимых авторов.

Исследования исторической и культурной библиография личных книжных собраний решают задачи раскрытия через книги духовные ценности типы человеческих личностей[9]. В ходе исследования изучена история создания книжного собрания, поэземлярное изучение состава библиотеки, соотношения по отраслям знаний.

Личная библиотека Кадыра Мырза Али представляет собой объект филологической науки и книжной культуры, а также можно причислить библиотеке-музею, которая отражает жизненный и творческий путь исторической личности.

Кадыр Мырза Али родился на родине лидера национально-освободительного движения казахов Сырыма Датова в поселке Жымпиты Западно - Казахстанской области в 1935 году. Кадыр уже с детских лет проявляет большой интерес к чтению и становится активистом районной библиотеки. Первое свое творение Кадыр посвящает своим одноклассникам, в котором каждого описывает в иронично-шутливой форме. Оставшийся сиротой продолжает учебу в школе-интернате, где продолжает писать стихи. В 1954 году впервые стихи юного поэта опубликованы в республиканском журнале для детей и подростков «Пионер». Кадыр Мырза Али закончив государственный университет имени С. М. Кирова, получил специальность учителя казахского языка и литературы, затем через два года продолжил учебу в аспирантуре. После учёбы Кадыр ведет активную журналистскую деятельность в детском журнале «Балдырган», в журнале «Жулдыз». Активная гражданская позиция журналиста и поэта проявилась в работе заведующего редакцией поэзии издательства «Жазушы». заведующего секцией поэзии Союза писателей Казахстана, а также руководителя детского издательства «Балауса». Огромная народная любовь к творчеству поэта привела его к деятельности заместителя председателя Комитета по национальной политике, развитию культуры и языка Верховного Совета Республики Казахстан, а в 1994 году его избирают народным депутатом Республики Казахстан.

Казахскую литературу нельзя представить без поэзии Кадыра Мырза Али. В его поэтическое творчество вошло в 15 – томное собрание сочинений, куда вошли 50 поэм множество литературно-критических статей, песенных сборников, книг прозы. трудившийся на пути формирования духа нации в казахской поэзии. Его стихи переведены на русский, немецкий, английский, французский, болгарский, финский,

польский, литовский, эстонский, киргизский, татарский. В каждом стихотворении поэта отражена душа и бытие казахского народа. Кадыр Мирза Али наглядно иллюстрирует историю нации, ее поведение и образ мышления. Драматургия, основанная на его произведениях, вызывает постоянный интерес у зрителей всех возрастов [1].

Поэзия Кадыра входит в нашу жизнь с раннего детства. Литературные произведения Кадыра Мырза Али предназначенные для детей, обладают педагогическим даром. Они легко заучиваются, понятны и безупречны с точки зрения стихосложения.

Начиная с первого стихотворения, опубликованного в 1954 году в журнале «Пионер», за более чем полвека работы Кадыр Мырза Али издал замечательные поэтические книги, среди которых - «Көктем-Весна», «Данышпан-Мудрец», «Ой орманы-Лес мыслей», «Дала дидары-Степной экран», «Бұлбұл бағы-Соловьиный сад», «Ақ отау-Белая юрта», «Күміс қоңырау-Серебряный колокольчик», «Домбыра», «Кеш-Вечер», «Жерұйық-Чудотворная земля», «Қорамсақ-Колчан», «Көкпар», «Кызыл кітап-Красная книга», «Алақан-Ладонь», «Саз сиқыры-Волшебная флейта», «Күндер-ай-Эх, былые денечки»[5].

Особенность поэзии Кадыра Мырзы Али в его национальном содержании и национальном характере. Символическим значением в поэзии поэта стали такие понятия, как степь, домбра, колыбель, гора, тулпар, юрта.

Большой знаток детского чтения О.Л.Кабачек считает, что «Только через чтение прекрасной классической литературы можно сформировать пристрастное, миропонимание окружающего мира и реальной жизни. Произведения, отражающие дух эпохи, обращают к действительности, предвещающие культурные и нравственные ориентиры. Такая литература приводит человека к созерцанию и глубоким душевным порывам. Взаимодействие души ребенка с нравственным зарядом такого произведения потрясает ее, порождает катарсис – благотворный эмоциональный взрыв, помогает увидеть в обыденном вечное» [12]. Чтобы показать детям красоту родной природы Кадыр Мырза Али придумал поэтическую географию Казахстана, состоящую из трех книг: Простор про степи, Высота про горы, Глубина про моря и озера [11].

Результаты и их обсуждение. Полученные результаты показывают, что книжная коллекция Кадыра Мырза Али представляет значительный научный интерес для филологов и различных специалистов библиотечной отрасли.

Создание личной библиотеки стало отправной точкой поэта в его писательском и жизненном пути. Книга действительно была постоянным спутником жизни Кадыра Мырза Али. Он родился на древней земле, свидетельнице многих исторических событий, в смутную эпоху безвременья. Как и все дети казахских аулов босоногим бегал по колючей траве, играл в асыки, а тихими благодатными вечерами зачарованно слушал мудрые сказки и героические предания казахского народного творчества. Главным героем казахского народного творчества, и особенно эпических дастанов, служил как правило могучий батыр или хан: основным героем Кадыра стал представитель простого народа человек, смело и открыто смотрящий на мир. Один из любимых произведений Кадыра знаменитый эпос «Қырымның қырық батыры», воспетый великим сказителем Мурын жырау, который он знал наизусть. Кадыр, обучивший грамоте, стал впервые читать книгу, который ее давно знал наизусть. Этот дастан был одним из читаемых и популярных в аулах Жымпиты.

Свои первые книги «Белый клык» Джека Лондона и «Остров сокровищ» Стивенсона на казахском языке Кадыр Мырза Али купил еще школьником. Когда Кадыр стал читателем районной библиотеки, в библиотечной отрасли Советского Союза функционировала крупная сеть из 250 тысяч массовых библиотек с фондом 400 миллионов книг. Книги в то время поступали из библиотечного коллектора

централизованно и регулярно. «Библиотека получала множество книг на казахском языке», - вспоминал поэт. Кадыр Мырза Али перечитал все книги из фонда районной библиотеки и стал постоянным читателем новых книг художественной литературы. Так как у него был прекрасный почерк он помогал библиотекаря заполнять каталожные карточки.

Кадыр рос удивительно чутким, любознательным, впечатлительным. Любовь к литературе и поэтическое призвание привело его к поступлению филологическому факультету главного университета столицы. Любовь к чтению литературе помогла ему в 1953 году при сдаче экзамена по вопросу «Горький и мировая литература». Своими познаниями о американском писателе Говарде Фасте, которого называли американским Горьким за идеологические убеждения, о китайском Горьком Лу Синя, а также про датском писателе-коммунисте Андерсена Нексе, ценивший в художественном произведении правду жизни и гуманизм, поразил экзаменатора. [8].

С самого начала учебы Кадыр стал преуспевающим студентом, сконцентрированный на изучении литературы. Он считал, что литература является высокоэффективным средством не только для взаимовыражения, но и в взаимообщении, поэтому очень много занимается в библиотеке. После занятий до закрытия сидел в читальном зале университетской библиотеки, читая книги. Студентом посещал книжные и букинистические магазины, чтобы купить понравившиеся книги на последние деньги. Собирачество книг продолжилось созданием личной библиотеки. О библиотеке Кадыра пошли слухи в писательской среде. Сам детский классик Музафар Алимбаев говорил, что у него была великолепная библиотека. Я сам свидетель того, как он ее собирал. Из справочной литературы (темпланы) он узнавал о выходе новых книг, и мы вместе отправлялись на их поиски в магазины.

Библиотекари областной универсальной научной библиотеки имени Жубана Модагалиева и областной библиотеки для детей и юношества имени Хамзы Есенжанова в 2014 году участвовали в описании книг личной библиотеки, им удалось увидеть старый кабинет с книжными стеллажами по стенам. Личная библиотека Кадыра представляла из себя деревянные стеллажи на которых книги стояли по системе знаний. Бесценные тома с шелеврами великих зарубежных авторов, классические произведения древних западных и восточных писателей и поэтов, немецкая, английская, французская, американская литература 18-20 веков, огромное количество книг из серии жизнь замечательных людей, в изобилии казахская, русская поэзия и проза. Отдельный стеллаж занимали словари, причем тюркские языки – древние, новые.

Личная библиотека в жизни творческого человека, поэта является его профильной мастерской, подспорьем в работе. Исследование личной библиотеки поэта проливает свет на специфику поэтического и писательского процесса, можно увидеть зарождение идеи, стороны биографии, повлиявшие на становление и разработку того или иного произведения. Библиотечный фонд личной библиотеки Кадыра Мырза Али является одним из важных компонентов духовной творческой среды, пространства в которой находился поэт. Именно к такого рода личным библиотекам относится книжная коллекция выдающегося нашего земляка Кадыр Гинаятовича Мырза Али. Общий объем фонда личной библиотеки составляет около 7 тысяч экземпляров. Каждая книга в личной библиотеке снабжена экслибрисом в виде профиля поэта и надписью «Қадыр Мырзалиевтің жеке кітапханасы».

Рисунок 1 – Эскибрис в виде профиля поэта

Личная библиотека Кадыра Мырза Али является объектом пристального внимания для руководителей детским и юношеским чтением. Изучая биографию Кадыра-читателя, обращаем внимание на общение его с авторами трудов из его личной библиотеки на различных языках. Супруга Кадыра Мырза Али вспоминает, он читал с карандашом в руке, постоянно что-то подчеркивал, выписывал, записывал в блокнот. Эти заметки закрепляют различного вида заметок на полях о прочитанном как следы творческой работы и вдохновенной работы [3].

Анализ состава библиотеки выглядит следующим образом. Больше половины кадыровской библиотеки (54 %) составляют издания по художественной литературе. Раздел «Мировая художественная литература»-1847 экземпляров книг, в разделе «Художественная литература России» - 1702, среди них собрание сочинений мистического Велимира Хлебникова, которого любили музыканты и любители перфомансов. Прижизненный сборник стихов Николая Клюева, которого в 1906 году обвинили в противоправительственной деятельности.

В разделе «Художественная литература Казахстана» - 1259 книг, среди них прижизненные книги многих авторов: Ахметбеков, Н. Жасауыл қырғыны. 1952; Ахметов, Ә. Нан туралы сөз. 1957; Ахтанов, Т. Дала сыры. 1963; Әлімбаев, М. Биікке биікке 1955.

Тематической доминантой является раздел «Литературоведение»-437 изданий, где можно увидеть: Байтурсунов, А. Казакча алифбеси. 1914; Богословский, Н. Тургенев. – 3-е изд. Москва: Молодая гвардия, 1964; Воровский, В. В. Литературно-критические статьи. Москва, 1956; Гроссман, Л. Пушкин, 1960; Добролюбов, Н. А. Собрание сочинений в 3-х т. 1950. – 726 с.

Раздел «История. Исторические науки» представлен 335 книгами, среди них Штоль, Г. А. Генрих Шлиман. 1965; Шалекенов, У. Х. Қазақи низовьев Аудары. 1966; Хесуальдо Артигас / пер. с исп., 1968; Соловьев, С. М. Сочинения в 18-ти кн. История России с древнейших времен. 1988; Ключевский В.О. Сочинения: в 9 т.-Москва: Мысль, 1987. В разделе «Искусство. Искусствознание»-308 книг.

В личной библиотеке присутствуют естественно-научная литература 232 книг: Штекли, А. Э. Джордано Бруно, вышедшая в издательстве «Молодая гвардия» в 1964 году; Фосетт, П. Г. Неоконченное путешествие: составлено по рукописям, письмам, полевым дневникам и официальным отчетам П. Г. Фосетта Б. Фосеттом / пер. с англ.; Федоренко, Н. Т. Китайские записи. – переработ. изд. – Москва: Советский писатель, 1958. – 562 с.; Спангенберг, Е. Рассказы натуралиста. – 1958; Колесников, М.С. Миклухо-Маклай 1965; Колесников, М. Лобачевский. 1965; Клейненберг, С. Е., Белькович, В. М. Дельфины: мифы и ... – 1967; Ивченко С. Занимательно о ботанике. – 1969.

В течении всей жизни Кадыр изучал и собирал загадки, пословицы и скороговорки

казахского народа и народов мира, его сборники, способствуют развитию памяти, образному мышлению, скорости умственных реакций подрастающего поколения. Поэт увлеченно коллекционировал загадки народов мира, успешно переводил их на казахский язык. Он сумел составить сборники этих сокровищ для детей дошкольного и младшего школьного возраста, скороговорки со смыслом, развлекательные скороговорки, решалки, ребусы и сказки, которые оказали влияние на умственное и нравственное воспитание. Изучение поэтического творчества Кадыра Мырза Али полно представлена при обучении литературы в программах казахской средней школы. В разделе «Фольклор. Фольклористика» -119 книг, среди ставшие редкими изданиями: Пословицы русского народа, Москва: Гослитиздат, 1957; Японские народные пословицы и поговорки. – 1959.

В разделе «Политика. Политические науки. Философия»- 168 книг, а в разделе «Здравоохранение. Медицинские науки» - 75 книг.

Художественный перевод – главные артериальные пути, которые помогают духовно объединяться, иметь общее самосознание и рассуждения. Тем больше в стране переводиться, тем больше становится гармонии и понимания в обществе.

Известен Кадыр Мырза Али как талантливый переводчик. Его переводы являются большим духовным состоянием. Благодаря переводам Кадыра казахский читатель смог познакомиться с великими творениями Овидия, Руми Джалаледдина, Джанни Родари, Эдуардаса Межедайтиса, Маршака, Виктора Гюго, Гейне, Петефи, Гамзатова, Михаила Лермонтова, Олжаса Сулейменова, Сергея Есенина [10].

В разделе «Языкознание» 50 книг Успенский, Л. В. Слово о словах, 1957; Русско-азербайджанский словарь, 1941; Русско-татарский словарь, 1941; Краткий словарь синонимов русского языка. 1956; Күлтегін тоныкөк: ежелгі түркі рун жазбалары, 2001; Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері, 1957; Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. 1966.

Остальная литература распределилась по разделам: «Религия. Мистика. Свободомыслие»-38, «Психология»-31, «Техника. Технические науки» – 30 книг, «Наука. Науковедение» -18 книг, «Сельское и лесное хозяйство» – 16 книг, «Физическая культура и спорт»-10. В личной библиотеке Кадыра Мырза Али более 100 экземпляров литературы универсального содержания это энциклопедии, справочники библиографические указатели. По содержанию и стилю книги личной библиотеки поэта говорят о творческой индивидуальности, мировоззренческих установках и ценностных ориентациях, что позволяют вести информационно-библиографическую работу с пользователями библиотек.

Выводы. Таким образом изучение книжного собрания позволяет восстановить творческую биографию великого поэта, проследить его читательские увлечения, степень интереса к казахской и зарубежной литературе, выяснить состояния автора при создании ряда произведений. Рассмотрение конкретного содержания выявленных книг говорит о широких читательских потребностях Кадыра Мырза Али, всестороннем знании и высоком эстетическом вкусе владельца библиотеки.

Знакомясь с библиотекой Кадыра Мырза Али, которая стала социолитературным явлением в жизни края, подрастающее поколение может увидеть нравственные запросы, интересы, формирование и эволюцию мировоззрения великого земляка. Чтение любимых произведений поэта даст возможность современным детям и юношеству найти идеи, ценности и образы тревожащие поэта. Библиотеку Кадыра можно использовать как рекомендательное библиографическое пособие литературных первоисточников, для читателей. Столь многообразный и разносторонний материал позволяет с филологической и книговедческой точки зрения глубоко осмыслить феномен личной

библиотеки Кадыра Мырза Али.

Рисунок 2 – Кадыр Мырза Али на фоне личной библиотеки

Знание историю становление и развитие личных библиотек, которые создали и сохранили знаменитые личности, писатели, поэты, значительно обогатили книжную культуру и библиотечное дело Казахстана. Специалисты - библиографы анализируя опыт собирательства, комплектования и сохранения фондов личных библиотек приобретают значительный опыт в исследовательской библиографической работе. Читательский опыт Кадыра Мырза Али будет масштабно использоваться в социализации детей при библиотечном обслуживании, психологии и педагогике чтения.

В 2015 году в городе Уральске открылся центр культуры и искусства имени Кадыра Мырза Али, который стал значимым культурным событием для всего Казахстана. Главное место в центре отведено личной библиотеке: книжные сокровища, собранные в течение около 60 лет нашим выдающимся земляком, поэтом Кадыром Мырза Али из Алматы перевезены на родину поэта.

При сравнении центр культуры и искусства имени Кадыра Мырза Али с похожими проектами-литературными музеями в регионах страны, то больше подходят по структуре, которые имеют в фонде экспонатов-личную библиотеку автора. Это областной литературный музей им. И. Жансугурова в Талдыкоргане, литературный музей Ильяса Есенберлина в Атбасаре, мемориальный кабинет – музей Ж. К. Бектурова при областной юношеской библиотеки в Караганде и мемориальный музей Мухтара Ауэзова в Алматы.

В свое время размышляя о судьбе своей библиотеки Кадыр Мырза Али ставил в пример мемориальный музей Мухтара Ауэзова. В комплекс мемориального дома-музея Мухтара Ауэзова в Алматы входит рабочий кабинет, личный архив и личная библиотека Ауэзова,

На современном этапе личная библиотека Кадыра Мырза Али вошла в постоянную музейную литературную композицию края, в мемориальный кабинет писателя, основная часть фонда предоставлена в общее пользование для читателей библиотеки—филиала централизованной библиотечной системы города Уральска, которая располагается в центре культуры и искусства имени Кадыра Мырза Али. Книги из личной библиотеки не выдаются на дом, ими можно пользоваться только в читальном зале. Возможность пользования личной библиотеки увеличила приток читателей - детей и взрослых в библиотеку. Библиотека разработала специальную программу по продвижению жизни,

творчества и читательской культуры народного писателя «Личная библиотека Кадыр Мырза Али». В библиотеке проходят литературные мероприятия, библиотечные уроки по истории книг из кадыровской библиотеки. Библиотеку Кадыра посещают люди со всех уголков страны. Особой популярностью пользуются экскурсии, они непременно включают знакомство литературным наследием края и мемориальным кабинетом поэта. В библиотеке стали проходить традиционные конкурсы выразительного чтения стихов Кадыра, в начале года все школы области участвуют в акции «Читаем Кадыра», совместно с центром культуры и искусства имени Кадыра Мырза Али и высшими учебными заведениями научные филологические чтения «Наследие Кадыра Мырза Али – юношеству». Сегодня библиотекари работают над созданием полнотекстовой электронной библиотеки Кадыра Мырза Али, чтобы информационным ресурсом смог пользоваться каждый желающий.

Писатель сетовал, что в современной жизни для многих книга отошла на второй план. Между тем именно в ней человек может почерпнуть массу полезного для своего нравственного развития, найти ответы на ряд волнующих вопросов. Поэтому нужно дружить с книгой – источником ценных знаний, она, как и прежде, имеет большую силу [4]. На основе изучения библиотечных материалов раскрываются индивидуальные черты поэта, выявляются детали формирования доминирующих методов его творческой работы, истоки эстетических идеалов и композиционно-выразительных открытий. Пометки, оставленные Кадыра Мырза Али в различных изданиях, требуют внимательного изучения. Пометки как ключи открывают особенности протекания созидательного процесса.

Одной из особенностей поэта была уметь видеть в повседневности более значимые вещи и испытывающего большую ответственность перед будущим поколением, не случайно его крылатое выражение «Ең алдымен – Ел қалы», которое стало его жизненным кредом т.е. интересы земли и родины превыше [6].

Говоря о дорогом месте для себя Кадыр Мырза Али приводил слова голландского философа, мыслителя и писателя Эразма Роттердамского «Моя Родина там, где моя библиотека».

Каждый испытывает священный трепет, когда берет книгу из личной библиотеки поэта, перелистывает страницы и как-будто вступает в диалог с автором. И потом еще долгое время не мог освободиться от притягательности этих потрясающих книг, от волшебства тех загадок, которые они открывают мир созидания и образованности. Библиотека стала своеобразной Меккой для начинающих поэтов, лабораторией для филологов-исследователей и школой чтения для подрастающего поколения.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Досмұхамедұлы, Х. Таңдамалы (Избранное) [Текст] / Х. Досмұхамедұлы – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.

2 Жұбанов, Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер [Текст] / Қ. Жұбанов – Алматы: Ғылым, 1966. – 306 б.

3 ҒА Мұрағат құжаттары. Ф.80, Д.618, 17 бума

4 ҒА Мұрағат құжаттары. Ф.80, Д.618, 18-бума.

5 Орфографиялық сөздік [Текст] / жауап. ред. Р. Сыздық ; құраст.: Н. Уәлиұлы [ж. б] – Алматы: Тіл білімі институты, 2007. – 477

6 Балакаев, М. Вопросы казахской графики и орфографий [Текст] / М. Балакаев // доклад выносимый на обсуждение дискуссий по некоторым вопросам казахского языкознания – Алматы, 1952

7 ҒА Мұрағат құжаттары. Ф.80, Д.618, 15 -бума

8 Жұбанов, Қ. К пересмотру казахской орфографий [Текст] / Қ. Жұбанов // Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер – Алматы: Ғылым, 1966. – 362 б.

9 Аймауытов, Ж. 5 томдық шығармалар жинағы [Текст] / Ж. Аймауытов // №4-том. Психология. Жан жүйесі мен өнер таңдау. Тәрбиеге жетекші – Алматы: Ғылым баспасы, 1998. – 446 б.

10 ҒА мұрағат құжаттары. 80-папка, 218-бума

REFERENCES

1 Dosmukhameduly, X. Tandamaly (Izbrannoe) [Chosen (selected)]. Almaty: Ana tili, (1998): 384 b. – (In Kaz)

2 Zhubanov, K. Kazakh tili zhonindegi zertteuler [Studies on the Kazakh language]. Almaty: Gylym, (1966): 306 b. – (In Kaz)

3 Archive documents of GA. F.80, D.618, 17 bundles

4 Archive documents of GA. F.80, D.618, 18 bundles

5 Orfografiyalik sozdik [Spelling dictionary]. Almaty: Til bilimi instituty, (2007): 477 b. – (In Kaz)

6 Balakaev, M. Voprosy kazahskoj grafiki i orfografij [The issue of Kazakh graphics and orthography]. Doklad vynosimyj na obsuzhdenie diskussij po nekotorym voprosam kazahskogo yazykoznaniya. Almaty, (1952): – (In Kaz)

7 Archive documents of GA. F.80, D.618, 15 bundles

8 Zhubanov, K. K peresmotru kazahskoj orfografij [Studies on the Kazakh language]. Kazakh tili zhonindegi zertteuler. Almaty: Gylym, (1966): 362 b. – (In Rus)

9 Ajmauytov, Zh. 5 tomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of works in 5 volumes]. №4-том. Psihologiya. Zhan zhyesi men oner tandau. Tarbiege zhetekshi. Almaty: Gylym baspasy, (1998): 446 b. – (In Kaz)

10 Archive documents of GA. F.80, 218 bundles

ҚАДЫР МЫРЗА ӘЛИНІҢ ЖЕКЕ КІТАПХАНАСЫ ӨЛКЕ ӨМІРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ӘДЕБИ ҚҰБЫЛЫСЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақала Қадыр Мырза Әлидің жеке кітапханасының әдебиетін зерттеуге арналған. Қазіргі кезеңде атақты тұлғалардың жеке кітапханаларынан иелік жазуларды, экслибристерді, қолтаңбаларды, сирек кітаптарды зерттеу Батыс Қазақстан облысының кітапханаларында жұмыстың маңызды бағытына айналды. Зерттеудің өзектілігі Қадыр Мырза Әлидің кітап жинақтарының жоғары тарихи-мәдени маңыздылығымен айқындалады. Қазақстанның халық жазушысы Қадыр Мырза Әлидің кітап жинағы-қазіргі кезеңдегі әдебиетің және кітап мәдениетін зерттеудің маңызды бағыттарының бірі, ақын шығармашылығының қайнар көздерін зерттеудің негізгі сюжеті. Жеке кітапханадағы кітаптардың тақырыптық әртүрлілігі талданды, Қадыр коллекциясының пайда болу тарихы, тағдыры анықталды. Жеке кітапханадан алынған кітаптарды талдау Қадыр Мырза Әлидің оқырман қызығушылықтарының алуан түрлілігін көрсетті. Оның кітапханасында XX ғасырдың сирек кездесетін даналары сақталған. Әдебиетті тақырыптық талдау әдісі ақынның кітаптарындағы авторлық маргиналдарды, олардың ақынның әдеби шығармашылығының сипаттамалары үшін маңыздылығын анықтауға және талдауға мүмкіндік берді. Қадыр Мырза Әлидің жеке кітапханасының қорын жинау, жинақтау және сақтау тәжірибесін зерделеу филология ғылымға, зерттеу библиографиялық жұмысына және қазіргі оқырмандардың оқырман мәдениетін тәрбиелеуде айтарлықтай тәжірибе береді.

Кілт сөздер. Кітапхана, кітап, әдебиет, жеке кітапхана, кітап жинағы, Қадыр Мырза Әлі.

KADYR MYRZALI'S PERSONAL LIBRARY AS A SOCIO-LITERARY PHENOMENON IN THE LIFE OF THE REGION

Abstract. Article it is devoted to the study of the literature of Kadyr Mirza Ali's personal library. At the present stage, the study of owner's inscriptions, bookplates, autographs, valuable, rare books from the personal libraries of famous personalities has become an important area of work in the libraries of the West Kazakhstan region. The relevance of the research is determined by the high historical and cultural significance of Kadyr Myrzali's book collections. The book collection of the national writer of Kazakhstan Kadyr Myrzali is one of the most important areas of research on literature and of book culture at the present stage, the key plot of the study of the sources of the poet's creativity. The thematic diversity of books in the personal library is analyzed, the history of the Kadyrov collection and its fate are revealed. The analysis of books from his personal library demonstrated a significant variety of reading interests of Kadyr Myrzali. Many rare copies of the 20th century have been preserved in his library. The method of thematic analysis of literature made it possible to identify and analyze the author's marginalia on the poet's books, their significance for the characteristics of the poet's literary work. Studying the experience of collecting, completing and preserving the funds of Kadyr Myrzali's personal library provides significant experience for philological science, research bibliographic work and education of the reading culture of modern readers.

Key words. Library, book, literature, personal library, book collection, Kadyr Mirza Ali.

Кайыров Асан Бакиевич^{*1}

Филология ғылымының кандидаты, доцент, қауымдастырылған профессор, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 194, assan.kairov@mail.ru,
ORCID ID: 0009-0000-0657-6770

ПРОФЕССОР Қ.ЖҰБАНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ФОНЕТИКАСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Профессор Қ.Қ.Жұбановтың қаламынан туған мақалалары, тезистері, көлемді еңбектері мол. Өйткені Қ.Қ.Жұбанов – қазақ тіл білімінің барлық саласында қалам тартқан ғалым. Ғалымның зерттеу жұмыстарының басты арқауы - фонетика мәселелері, атап айтқанда, қазақ тілінің дыбыстары, олардың дыбысталу түріне қарай бөлінуі, тіліміздегі дыбыстардың акустика-артикуляциялық ерекшеліктері, фонетикалық сипаттары, дыбыстардың өзара бір-біріне әсері, үндестік заңы, оның түрлері мен ерекшелігі, қазақ тілінің грамматикасы, алфавит, орфография, терминология мәселелері, қазақ тілінің программасы, қазақ тілін оқыту методикасы болып табылады.

Әсіресе, ғалымның қазақ тіліндегі дыбыстарды саны мен сапасына қарай анықтауы, тіліміздегі дыбыстарды жіктеуі, дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстардың дыбысталу түріне қатысты құнды пікірлері, дауысты дыбыстарды жасалу жолына қарай түрлері мен ерекшеліктерін айқындауы, дауыссыз дыбыстардың түрлері мен ерекшеліктерін сипаттауы, үндестік заңы мен олардың түрлерін, ерекшелігін көрсетуі тәрізді фонетика мәселелеріне байланысты ой-пікірлері маңызды ғылыми тұжырымдар болып саналады. Қ.Қ.Жұбанов аталған мәселелерге өзіндік ой-пікірімен келіп, нақты тілдік деректерге ерекше назар аударып отырады.

Бұл мақалада Қ.Қ.Жұбановтың фонетикаға қатысты көзқарастары мен оның қазақ тіл біліміндегі маңызы анықталады. Нақтырақ айтқанда, ғалымның тіл дыбыстарын топтастыру ерекшеліктері, тіліміздегі дыбыстардың түрлері, олардың жасалу жолы жайында көзқарастары нақты тілдік деректермен жан-жақты сипатталады.

Кілт сөздер. Фонетика, тіл дыбыстары, дауысты дыбыстар, дауыссыз дыбыстар, сонор дыбыстар, фонема, үндестік заңы, буын үндестігі, дыбыс үндестігі.

Кіріспе. Профессор Қ.Қ.Жұбанов - қазақ тіл білімінің барлық саласы бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген көрнекті ғалым. Қолымызда бар еңбектерінің атауы мен мазмұнына қарағанда, ғалым фонетикадан бастап қазақ тілінің барлық саласын ғылыми түрде жүйелі зерттеуді мақсат етіп қойғаны байқалады. Қ.Жұбанов мұраларын зерттеушілердің айтуынша, ғалымның фонетика саласы бойынша жазған «Материалы к научной грамматике казахского языка. Фонетика» атты монографиясы болған екен. Бірақ өкінішке орай, бұл құнды еңбек баспадан шығып үлгермей, қолжазба күйінде жоғалып кетеді. Аталған еңбегінде ғалым фонетиканың зерттеу объектілерін жүйелі түрде талдаған болуы керек.

Қ.Жұбановтың 2010 жылы жарық көрген «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» атты ғылыми жинағының үшінші басылымында фонетика саласына қатысты мәселелердің зерттелуіне арналған бірнеше еңбектері жарияланған. Фонетиканың жекелеген мәселелеріне арналған бұл еңбектер ғылыми маңызы зор құнды зерттеулер болып табылады. Аталған еңбектерінде ғалым фонетика нендей ғылым дегеннен бастап, тіл

дыбыстары дегеніміз не, олардың табиғатын қалай танимыз, тіл дыбыстарының зерттелуі, түрлері мен жіктелуі, жасалуы деген мәселелерді жан-жақты зерттеп, қазақ тіліндегі дыбыстарға акустика-артикуляциялық сипаттама береді, терең ғылыми талдау жасайды. Сонымен қатар автор қазақ тіліндегі қосарлы дыбыстар, буын, оның түрлері, буын жігі, буынның жылысуы мен кірігуі, сөз екпіні, сингармонизм, үндестік заңы секілді мәселелердің де теориялық негізін жүйелі түрде баяндайды.

Зерттеу материалы мен әдістері. Мақалада Қ.Қ.Жұбановтың қазақ тіл білімі ғылымының өзекті мәселелеріне қатысты ғылыми көзқарастары зерттелді. Зерттеу материалы ретінде ғалымның фонетика туралы ой-пікірлері, қазақ тіліндегі дауысты, дауыссыз, сонор дыбыстар және олардың ерекшеліктері, дауысты дыбыстардың саны мен дыбыстау түріне, жасалу жолына қарай бөліну түрлері, қосынды дыбыстар және олардың ерекшелігі, дауыссыз дыбыстар және олардың ерекшелігі мен түрлері, үндестік заңы, оның түрлері туралы ғылыми тұжырымдары талданды. Мақалада аталған зерттеу материалдары жайында ғалымның өз пайымдаулары негізге алынып, талдау, жүйелеу, салыстыру әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен оларды талқылау. Мақалада профессор Қ.Қ.Жұбановтың қазақ тіл білімі ғылымының фонетика саласына қатысты ғылыми еңбектері талданып, бүгінгі теориялық тұжырымдар тұрғысынан айқындалды, ғалымның ғылыми танымы мен өзіндік көзқарасы қазіргі таңдағы ғылыми ой-пікірлермен салыстырыла талданды. Атап айтқанда, ғалым еңбектеріндегі фонетика мен тіл дыбыстарының топтастырылуы туралы ілімі, қазақ тілінің дыбыстары мен оның түрлері, дауысты және дауыссыз дыбыстардың фонетикалық қызметтеріне сәйкес жіктелуі, сингармонизм заңы, буын үндестігі мен дыбыс үндестігіне қатысты тұжырымдарының ғылыми-теориялық деңгейі қазіргі тіл білімі тұрғысынан анықталып сипатталды.

Қ.Жұбанов 1933 жылы жазған «Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар. Қазақ тілі фонетикасы» атты зерттеу еңбегінде, ең алдымен, «фонетика біздіңше нендей ғылым?» деген сұрақ қойып, оған екі түрлі жауап береді. *Біріншіден, «фонетика сөзінің түбірі – алдыңғы фон сөзі дыбыс деген мағына беріп тұрғанын білеміз, ал -тика жалғауы «жүйе», «ғылым» мағынасында екенін аңғарамыз. Сонда фонетика дыбыс ғылымы немесе дыбыс жайындағы ғылым болып шығады». Екіншіден, фонетика адамнан тысқары, табиғатта болатын дыбыстарды (күннің күркірегені, мылтықтың тарсылы, т.б.), адамнан шыққан дыбыстарды (ыңқылдайды, түшкіреді, қырылдайды, т.б.), қоғамдық дыбыстарды (музыка), бір тілде сөйлейтін адамдарға түсінікті дыбыстарды (ысқыру, кіш-кіш, шек-шек, көс-көс, өк, т.б.), тіл дыбысы болған жердің бәрін (ым тілі – ернін шығару, бетін шымышу, ернін шылп еткізу, аузын быртылдату, т.б.) қарай бермейді. Сонымен «фонетика – дыбыс тілі дыбыстарының тілдік қасиеттерін тексеретін ғылым болып шығады» деп жазады (1. 41-б.).*

Сонымен қатар ғалым тіл дыбыстары туралы ғылымда орныққан көзқарастарға, тіл дыбыстарын танудың жолдары мен себептеріне, тіл дыбыстарының үнді-европа тіл білімінде зерттелуіне жан-жақты талдау жасап, оның ерекшеліктерін атап көрсетеді.

Қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен түрлері мәселелері Қ.Жұбановтың «Қазақ тілі грамматикасы» (1936ж.) еңбегінде кеңінен қарастырылады. Автор дыбыс деген ұғымды, дыбыс пен мағынаның қатынасын, дыбыстардың саны мен сапасын сипаттай келе, қазақ тілінде 26 дыбыс бар екенін анықтайды. Олар: **а, б, г, ғ, д, е, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, о, п, р, с, т, ш, ы, ұ, у, ұу, ый.**

Ерекшелігі қазіргі қазақ тіліндегі **ә, ө, і, ү** дыбыстары алфавитте көрініс таппаған. Алайда **ә, ө, і, ү** дыбыстары дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке жіктелуінде **а, о, ы, ұ** дыбыстарының жіңішке түрі ретінде аталады.

Қ.Жұбанов аталған 26 дыбысты дыбысталу түріне қарай дауысты, дауыссыз дыбыстар және сонор дыбыстар деп үшке бөледі.

1. Дауысты дыбыстарды «сөздің даусын керегіне қарай шақтап отыратын дыбыстар болғандықтан, бұларды дауысты дыбыстар дейміз. Сөзге ән беретін – дауысты дыбыстар. Дауысты дыбыс әнделеді де, дауыссыз дыбыс пен сонор дыбыс әнделмейді» деген анықтама береді. (2. 185-б.).

Ал қазіргі қазақ тілінде дауысты және дауыссыз дыбыстарға мынадай анықтама берілген. «Дауыстылар дауыстан (тоннан) жасалады да, салдырдың қатысы елеусіз болады. Дауыссыздар, керісінше, салдырдан жасалады. Тон қатысуы да, қатыспауы да мүмкін. Дауыстылар дауыстан, созып айтуға келеді. Ән (вокал) дауыстылардың осы қасиетіне негізделеді» (3. 27-б.).

Профессор С.Мырзабековтың қазіргі қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстардың ерекшелігі туралы бұл тұжырымы Қ.Жұбановтың жоғарыда дауысты дыбыстарға берген анықтамасымен тығыз үндесіп жатыр.

Қ.Жұбанов дауыстылар санын жетеу дейді: **а, е, о, ы, ұ, ұу, ый**. Және аталған дауыстылардың жіңішке түрлерін береді. Олар: **ә, ө, і, ү, үу, ій**. Сонда дауысты дыбыстарды жұптайтын болсақ, олардың саны он үш болады: **а – жуан, ә – жіңішке; о – жуан, ө – жіңішке; ы – жуан, і – жіңішке; ұ – жуан, ү – жіңішке; е – жіңішке, ұу – үу, ый – ій**. Айырмашылығы қосарлы **үу – үу, ый – ій** дауысты дыбыстарға жатқызылған.

Ғалым еңбегінде дауысты дыбыстар дыбысталу түріне қарай *толық, келте, қосынды дауыстылар*, жасалу түріне қарай *ерін және езу дауыстылары* деп бөліп топтастырады.

1. Толық дауысты дыбыстарға **а, ә, е, о, ө** дыбыстарын, келте дауысты дыбыстарға **ы, і, ұ, ү** дыбыстарын, қосынды дауысты дыбыстарға **ұу – үу, ый – ій** дыбыстарын жатқызып, аталған дауысты дыбыс түрлерінің әрқайсысын жеке-жеке сипаттайды. Мысалы:

«Толық дауысты дыбыстардың дауыстылығы толық, жеткілікті болғандықтан, қандай жағдайда да өз сапасын жойып жарымайды, сол күйінде айтылады. Келте дауыстылар өте мүкі айтылатындықтан, бірде сапасынан айырылып, жоғалып кетеді, бірде әнмен айтқанда толық дауыстыға айналып кетеді. Бұлар тегінде толық дауыстылардың келтеленген түрі». (2. 185-б.).

Дауысты дыбыстардың бұлай таптастырылуы мен сипаттамасынан толық дауыстылар қазіргі қазақ тілінде ашық дауыстыларға, келте дауыстылар қысаң дауыстыларға сәйкес келетінін көреміз.

Ал қазіргі қазақ тілінде ашық және қысаң дауысты дыбыстардың анықтамасы төмендегідей: «Ашық дауыстыларды айтқанда астыңғы жақ барынша төмен түседі де, қысаңдарды айтқанда жоғары көтеріледі. Басқаша айтқанда, ашықтарды айтқанда екі жақ бір-бірінен қашықтай түседі де, қысаңдарды айтқанда бір-біріне жуықтай түседі. Алайда ауаның еркін шығуына кедергі жасалмайды». (3. 38-б.).

Қазіргі тіліміздегі ашық, қысаң дауыстыларға берілген бұл анықтама Қ.Жұбановтың жоғарыда толық, келте дауысты дыбыстарға берген сипаттамасынан бастау алады.

Қ.Жұбанов дауысты дыбыстарды топтастыруда **ұу, үу, ыу, іу, ый, ій** дыбыс тіркестерін өз алдына жеке бөліп көрсетеді. Оларды былай сипаттайды: «қосынды дауыстылар - бір дауысты, бір дауыссыз екі дыбыстан құралған: **ұу – ұ+у, үу – ү+у, ыу – ы+у, іу – і+у, ый – ы+й, ій – і+й**. Сондықтан бірде таза дауысты дыбыс бола тұрып, бірде тігісінен сөгіліп, екі дыбыс болып кетеді». (2. 185-б.).

Аталған дыбыс тіркестерін орыс тіліндегі **и, у** дауысты дыбыстары сияқты қазақ тілінде де дауысты дыбыстар қатарында қосынды дауыстылар деп атайды. Бұл жерде

ғалым орыс тілінің **и, у** дауысты дыбыстары қазақ тілінде дәл орыс тіліндегідей жалаң дыбысталып қолданылмайтынын, қайта тіліміздің табиғатына, дыбысталу ерекшелігіне сәйкес жоғарыда аталған дыбыстар тіркесі (**ұу, үу, ыу, іу, ый, ій**) түрінде жұмсалатынын анық аңғарып, ашық жазып отыр. Алайда 30-жылдардағы Кеңес үкіметінің ұлт зиялыларына жасаған қысым көрсету саясаты қазақ алфавитін орыс жазуына, орыс тілінің орфографиялық заңдылықтарына икемдеуге мәжбүр етті.

Мұны біз ғалымның 1935 жылы жарияланған «Қосар ма, дара ма? (ұу, үу, ый, ій - лердің емлесі жөнінен)» атты мақаласынан аңғарамыз. Мақалада А.Байтұрсынов, В.Радлов, Н.Ильминский, П.Мелиоранский еңбектеріне, түрік, татар тілдеріндегі зерттеулерге талдау жасай келіп, автор қосар әріптің қолданылуын ескіліктің сарқыншағы деп таниды.

*«Біз емлені ермекке түземейміз, оңайлансын деп түзетеміз. Олай болса, мына қосарлы жазудан құтылуымыз, мұның орнына дара әріп алуымыз керек. Дара әріпті де жанымыздан шығарып, не жаңадан кіргізуге болмайды, осы күнгі қазақ әліппесінің ішінде бар, көрші елдерде осы мағынада қолданылатын, латын әріпінің жер жүзілік практикасында ұсталып жүрген **и** (у) мен **і** (и) - ді, біріншісін **ұу** мен **үу** орнына, екіншісін **ый** мен **ій** орнына алу жағындамыз»* дейді (4. 348-б.).

Аталған мақала жазылған кезде қазақ әліпбиі латын жазуына (1929-1940жж.) көшірілген еді. Қ.Жұбанов ұсталып кеткен соң 1938 жылы Қазақстан үкіметі қазақ тілінің әліппесі мен емлесіне өзгерістер енгізу жайында арнайы қаулы қабылдайды. Қаулыға сәйкес тілімізде қолданылып келген дыбыстық принциптің орнына морфологиялық принцип басшылыққа алынатын болды. Нәтижесінде, **и, у** әріптері қазіргідей жалаң таңбаланып, дауысты дыбыстар қатарына енгізілді. Дауыссыздар қатарына **в, ф, х** дыбыстары қосылды.

2. Автор «**о, ө, ұ, ү** дыбыстары ерін дауыстылары, **а, ә, ы, і, е** дыбыстары езу дауыстылары болады. Ерін дауыстыларын шығарғанда, ерін сүйіріп ілгері ұмтылады да, езу жиылады; езу дыбыстарын айтқанда езу жиылмайды, ерін сүйірмейді» деп сипаттайды. (2. 186-б.).

Бұл дауысты дыбыс түрлері мен сипаттамасы қазіргі еріндік және езулік дауыстылармен, анықтамасымен толық сәйкес келеді. «Еріндік дауыстыларды айтқан кезде ерін дөңгеленіп сүйірленеді де, езуліктерді айтқанда ерін екі жаққа тартылып, езу жиырылады». (3. 37-б.).

Жалпы, Қ.Жұбанов дауысты және дауыссыз дыбыстардың ерекшелігін былай түсіндіреді: «Дыбыс екі түрлі болады: бірі - үн, бірі - салдыр. Сөз дыбыстарының кейбіреулері үн дыбыс болады. Ол – дауыстылар. Сөз мүшелерін жік-жік қылып тұрған – үн мен салдырдың белгілі мөлшерде араласып отыратындығы. Сөздің дыбысталуын түрлендіруде кеуде орын ұстайтын – дауыссыз дыбыстар. Сондықтан олардың түрі де көп. Осындай, салдыр болып, я салдыры басым болып шығатын дыбыстарды дауыссыз дыбыстар дейміз. Олар мыналар: **б, г, ғ, д, ж, з, к, қ, п, с, т, ш**».

«Дыбысы тек салдыр болып шығатын сыңарын үнсіз дауыссыз дейміз. Дыбысында салдырға үн аралас болатын сыңарын үнді дауыссыз дейміз». (2. 187-б.).

Сонда аталған он екі дауыссыз дыбысты салдыр мен үннің қатысына қарай үнсіз дауыссыз дыбыстар және үнді дауыссыз дыбыстар деп екіге бөлген.

Үнсіз дауыссыздарға **к, қ, п, с, т, ш** дыбыстарын, үнді дауыссыздарға **б, г, ғ, д, ж, з** дыбыстарын жатқызады. Көріп отырғанымыздай, үнсіз дауыссыздар - қазіргі тілімізде қатаң дауыссыз дыбыстар, үнді дауыссыздар - ұяң дауыссыз дыбыстар деп аталады.

Сонымен бірге, дауыссыз дыбыстар созымды-созымсыздығына қарай үздікті және үздіксіз дауыссыздар, дыбыстау мүшелерінің қатысына қарай көмей дауыссыздар, ерін

дауыссыздар, тіс дауыссыздар, жасалу түріне қарай жабысыңқы және жуысыңқы дауыссыздар, дыбысталу түріне қарай сыбыр және сыбыс дыбыстар деп ажыратылған.

Қазіргі қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың үшінші түрі - үнді дауыссыздар Қ.Жұбанов еңбегінде өз алдына дербес сонор дыбыстар деп бөліп қарастырылып, сонор болатын жеті дыбыс аталады. Олар: **й, л, р, м, н, ң, у** дыбыстары.

«Үні мен салдыры тең бірқатар дыбыстар бар, оларды сонор дыбыстар дейміз. Сонорлар дауыстылардай әнделмейді, дауыссыздардай егізделмейді». (2. 190-б.).

Одан әрі сонор дыбыстар жасалу жолына қарай тура жолды сонорлар (**й, у**) және айналма жолды сонорлар (**л, р, м, н, ң**) деп екіге бөлініп, айналма жолды сонорлар өз ішінен мұрын жолды (**м, н, ң**) және ауыз жолды айналма сонорлар (**л, р**) деп жіктеледі де әрбір сонор дыбыстың дыбысталу, жасалу ерекшеліктері, түрлері нақты да анық баяндалады.

«Й дыбысы шығарда тілдің үстіңгі жағы таңдайға жуысады. у дыбысы шығарда екі ерін біріне-бірі жуысады. й мен у дыбыстарын тура жолды сонор дейтін себебіміз – бұларда ауа тура шығады, мұрынга кетіп, не ауыз ішінде бұрылып, бұлтақтамайды».

«Н дыбысы тілдің ұшының үстіңгі күрек тіске соғуынан, ң дыбысы тілдің көмейге жуысуынан, м дыбысы екі еріннің жуысуынан шығады. Бұнда дем тура ауыздан шықпай, кеңсірікпен айналып, мұрыннан шығады. Мұрын жолды айналма дейтініміз осыдан».

«Ауыз жолды айналма сонорлар шығарда дем мұрынмен айналып өтпейді, ауыздың өзінен шығады. Бірақ басқа дыбыстардай тура шықпайды, ауыздың өзінің ішінде бұлтартып жүріп барып шығады. л дыбысы шығарда тілдің ұшы үстіңгі күрек тіске жабысып тұрады да, тілдің екі бүйірі азуға тимей тұрады. Шығатын дем екі жарылып, тілдің екі бүйіріндегі осы қуыстан өтеді. р дыбысы шығарда тілдің екі бүйірі үстіңгі азуға жабысып тұрады да, ұшы үстіңгі қызыл иектің жоғарғы жағына бір тиіп, бір қашып, жыбырышып тұрады». (2. 191, 192-бб.).

Сонымен, Қ.Жұбанов қазақ тілінің негізгі фонетикалық терминдерін қалыптастырып, қазақ тілінің дыбыстық жүйесін ғылыми тұрғыдан зерттеуге жол салды. Сонымен бірге Қ.Жұбанов өзінің фонетикалық зерттеу еңбектері арқылы қазақ тіл білімінде фонология саласының ғылыми-теориялық негізін салушылардың бірі болды деп айта аламыз. Жалпы, фонология – тілдің дыбыстық құрылысын және тілдік жүйедегі дыбыстардың қызметін зерттейтін сала. Фонологияның негізгі единицасы фонема болып табылады. Көптеген зерттеушілер фонологияны дыбыстардың функциональдық жағын қарастыратын ілім ретінде фонетиканың бір саласы деп санайды. Оның фонетикадан айырмашылығы – фонетика дыбыстардың физикалық және физиологиялық, яғни акустика-артикуляциялық қасиетін қарастырса, фонология сөйлесімдегі дыбыстарды функциональдық жағынан сипаттайды. Лингвистикада фонологияның негізін салушы поляк ғалымы Иван (Ян) Александрович Бодуэн де Куртенэ саналады.

Фонологияның негізгі единицасы «фонема» терминін Қ.Жұбанов та қолданып, оған мынадай анықтама береді: *«Фонема бір сөз бен екінші сөзді айыруға жарайды (бал, бас). Демек, фонема – бұйым. Сөз ішіндегі дыбыстың бәрін өзгерту шарт емес, оның біреуі өзгерсе де өзге сөз болады. Мысалы, мал, шал деген екі сөздің ұйқастығы **м, ш** дыбыстарынан басқаларының бірдей болғанынан. **М, ш** бөлек дыбыс дейміз. Олар сөздің мағынасын өзгертті, басқа дыбыстарды өзгерткен жоқ. Сөз бөлшектерінің дыбыстары бірдей болса, мағынасы да бірдей болмақ»* (5. 51-б.).

Ғалымның осы тұжырымына орай белгілі фонолог З.М.Базарбаева Қ.Жұбановтың фонеманың сырын, оның дыбыстан айырмашылығын дұрыс түсінгенін, қазақ тілінің дыбыс құрамын, дыбыстау мүшелерін, дыбыстардың саны мен сапасын жете зерттеп, оның фонологиялық заңдылықтарын да ескергенін айтады. Қ.Жұбанов фонемаға түсінік

бере отырып, қазақ тілінің дыбыс жүйесін фонология тұрғысынан қарастырғанын, бір сөздің екінші сөзден өзгеше болуы үшін оның бір-ақ фонемасы басқа болса жеткілікті екенін, яғни фонеманың ең негізгі ерекшелігі – оның мағына айқындау қасиетін дөп басқанын атап көрсетеді. (6. 34-б.).

Демек, фонологияның заңдылықтары, дыбыс пен фонеманың ара қатынасы туралы мәселелер ғалымның зерттеулерінде көрініс тапқан.

Қазақ тілінде сөз ішіндегі дыбыстардың бір-біріне әсерінен, ықпалынан туатын заңдылық – үндестік заңына Қ.Жұбанов та назар аударған. Ғалым тіліміздегі үндестік заңын «сөз мүшелерін тарқатпай, қосып ұстайтын дәнекерлер» ретінде қарастырып, оған мынадай анықтама береді: «Сөз мүшелерін матастырып ұстайтын арқанның ең күштісі – түбір мүше мен қосымша мүшелердің үндесуі. Бұл заңды сингармонизм дейміз. Сингармонизм - грек сөзі. Қазақшалағанда – үндесу деген болады». (2. 208-б.).

Байқағанымыздай, ғалым лингвистикадағы «сингармонизм» терминін қазақша «үндесу» деп аударады да, үндесудің екі түрін сипаттайды.

1. «Бірінде – түбір мүшенің соңғы буыны жуан айтылса, қосымшалардың бар буыны да жуан айтылады; түбірдің соңғы буыны жіңішке болса, қосымшалар да жіңішке айтылады. Мысалы, колхоз деген соңғы буыны жуан түбірге жалғанған қосымша буыны жуан болады да, мектеп сияқты соңғы буыны жіңішке түбірге жалғанған қосымша жіңішке айтылады: колхоз-ым-ыз-дың, мектеб-ім-із-дің» (2. 208-б.).

Қазіргі қазақ тілі грамматикалық оқулықтарында үндестік заңы буын үндестігі және дыбыс үндестігі деп екіге бөлінеді. Аты айтып тұрғандай, сөздегі буындардың үндесуі – сөздегі соңғы буынның жуан не жіңішке болып келуіне қарай жұрнақ, жалғаулардың да жуан не жіңішке болып жалғануы болса, ал дыбыс үндестігі сөз бен сөздің, не түбір мен қосымшаның арасындағы көршілес дыбыстардың бір-біріне әсерінен, ықпалынан болатын құбылыс.

Қосымшалардың, яғни жұрнақ, жалғаулардың жуан не жіңішке болып жалғануы сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың жуан не жіңішке болып келуіне байланысты. Сондықтан лингвистикалық әдебиеттерде дауысты дыбыстарға байланысты үндесуді (сингармонизмді) буын үндестігі деп атайды да, ал дауыссыз дыбыстарға байланысты үндесуді (ассимиляцияны) дыбыс үндестігі деп атайды. Демек, жоғарыда Қ.Жұбанов сипаттаған үндесудің бірінші түрі - қазіргі қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың үндесуінен болатын буын үндестігі, яғни сингармонизм.

Сонымен бірге, профессор Қ.Жұбанов қазіргі қазақ тілінде буын үндестігіне бағынбайтын қосымшалар деп аталатын **-нікі, -дікі, -тікі, -кер, -гер, -қой, -қор, -паз** жұрнақтарының жалғану ерекшелігін де алғаш аңғарып, оларды түбірдің соңғы буынына үндеспейтін қосымшалар түрінде қарастырады.

«**-Нікі (-дікі, -тікі), -кер, (-гер)** дейтін қосымшалар түбірдің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне ермей, өнемейіне бір түрде – жіңішке түрде кездеседі. Мысалы, колхоз-дікі, біз-дікі. Осы сияқты жұмыскер, жауынгер сөздеріндегі **-кер, -гер** қосымшалары да жуандамайды. **-Қой, -қор, -паз** дейтін қосымшалар да түбірі жіңішке болса да, жіңішкермей, әзілқой, бейнетқор, әппаз түрінде болады. Бұларды осылай естілуінше жуан күйінде жазамыз» дейді. (2. 209-б.).

Қазіргі тілімізде өзі тіркескен сөзбен дефис арқылы жазылатын **-ақ** демеулік шылауы да еңбекте жуан қосымша түрінде аталады. Сондай-ақ ғалым аталған жұрнақтардан кейін жалғанатын қосымшалар да сол жұрнақтардың ыңғайымен жалғанатынын да атап көрсетеді:

«**Ақ** дейтін қосымша да түбірге ермей, кіл жуан түрде ғана болады; жақсы-ақ, кісі-ақ деген сияқты бөлек жазылады. Түбірдің соңғы буыны жуан бол, жіңішке бол,

оған үндеспейтін қосымша жалғана қойса, бұдан кейінгі қосымшалар осы тоңмойын қосымшаның ауанымен не жуан, не жіңішке болады. Мысалы: колхоз-**дікі-нің**, кісі-**ақ-сың** ғой» (2. 210-б.).

2. Профессор Қ.Жұбанов үндесудің екінші түрі ретінде сөз ішіндегі дауыссыз дыбыстардың өзара әсерінің бірнеше түрін бөліп көрсетеді. Олар қазіргі қазақ тіліндегі ассимиляцияның (дауыссыз дыбыстарға байланысты үндесу) сипатымен бірдей, тек дауыссыз дыбыс түрлерінің атаулары ғана бөлек. Мысалы, Қ.Жұбанов еңбегіндегі үнсіз дауыссыз - қазір қатаң дауыссыз, үнді дауыссыз – қазір ұяң дауыссыз, сонор дауыссыз – қазір үнді дауыссыз дыбыстар деп аталады. Салыстыра баяндайық:

а) Түбір мүшенің соңғы дауыссыз дыбысы үнсіз дауыссыз болса, оған жалғанған қосымшаның басқы дауыссыз дыбысы да үнсіз болады. Мысалы: ат - қа (ат-ға емес); мектеп - ке (мектеп-ге емес). (2. 209-б.).

Қазіргі қазақ тілінде: Түбірдің соңғы дауыссыз дыбысы қатаң болса, қосымша да қатаңнан басталады: мақсат-қа, мақсат-тан, мақсат-пен. (3. 137-б.).

ә) Түбірдің соңғы дауыссыз дыбысы үнді болса, оған жалғасқан қосымшаның басқы дауыссыз дыбысы да үнді болады. Мысалы: колхоз - ға (колхоз-қа емес); тұз – дың (тұз-тың емес). (2. 209-б.).

Қазіргі қазақ тілінде: Түбірдің соңғы дауыссыз дыбысы ұяң болса, қосымша да ұяңнан басталады: қаз-дар, қаз-ға, жез-ге, жез-ді, мұқтаж-дық, уәж-ді. (3. 137-б.).

б) Түбірдің соңғы дыбысы дауысты дыбыс болса, қосымшаның бастапқы дыбысы сонор ғана болады. Мысалы: бала – лар, бала – ны, бала – мын. (2. 209-б.).

Қазіргі қазақ тілінде: Түбірдің соңғы дыбысы дауысты дыбыс не үнді дыбыс болса, оған жалғанатын қосымшалар да ұяң не үнді дыбыстардан басталады. Мысалы: бала-лар, бала-ға, бала-да, бала-мен. (3. 137-б.).

Дауыссыз дыбыстар үндестігімен байланысты қазіргі қазақ тіліндегі ықпалдың түрлері де алғаш Қ.Жұбанов зерттеуінде дәйектеледі. Бұл туралы ғалым былай деп жазады: «Түбір дыбыстары мен қосымша дыбыстарының үндесу бағыты екі түрлі: бірінде – түбірдің соңғы дыбысының, не соңғы буынының ауанына қарай қосымша дыбыстары өзгереді; екіншісінде – қосымша дыбыстарының ықпалымен түбір дыбыстары өзгереді. Алдыңғысын ұмтыла үндесу дейміз де, соңғысын тартына үндесу дейміз». (2. 212-б.).

Бұл анықтамаға сәйкес ұмтыла үндесу – ілгерінді ықпал, ал тартына үндесу – кейінді ықпал болады. Ұмтыла үндесу, яғни ілгерінді ықпалға қатысты ғалым мынадай тұжырым айтады: «Үндесу сөз мүшелерінің ғана емес, сөйлем мүшелерінің де байланысын көрсетеді. Сондықтан бір сөздің ықпалы екінші сөзге де тиеді: **бері қара, келе қал сияқты. Мұндайды жазуда елемей, бері қара, келе қал деп жазамыз. Сөйтіп, екі сөздің бір-біріне тигізетін ықпалын жазуда елемейміз**». (2. 213-б.).

Ал тартына үндесу, яғни кейінді ықпалды ғалым бірнеше түрге жіктеп, жан-жақты қарастырады.

а) Түбірдің соңында дауыссызды сыбыр дыбыстары мен сыбыс дыбыстарының үндісі болып келіп, қосымшасының бас дыбысы үнсіз болса, айтуда түбірдің соңғы дауыссыз дыбысы үнсізденеді, бірақ мұны жазғанда ескермейміз.

Айтқанда ос-са, ес-се болғанмен, жазғанда оз-са, ез-се деп жазамыз.

Түбірдің соңғы сыбырлысы қосымшаның басқа сыбыстысына еріп сыбысты болатыны бар. Сонда да түбірді өзгертпей, сыбырлы жазамыз: колхозшы, баишы болып айтылғанымен, колхозшы, басшы деп жазамыз.

ә) Түбірдің соңында дыбысы **н** дыбысы келіп, қосымшаның бас дыбысы **қ, ғ, к, г** дауыссыздарының бірі болып келсе, түбірдің аяғындағы **н** соноры **ң** болып айтылатыны

бар, бірақ мұны жазуда ескермей, **н** емес, **н** жазамыз. Мысалы, Ақан+ға болып жазылады (Ақаңға емес), жөн+ге болып жазылады (жөңге емес).

б) Түбірдің соңында **н** дыбысы келіп, қосымшаның бастапқы дыбысы ерін дыбыстарының бірі болып келсе, түбірдің аяғындағы **н** дауыссызы **м** дауыссыз дыбысына ауысып кететіні бар. Бірақ ондайда түбірініше **н** дыбысын жазамыз. Мысалы:

Өн+бе деген сөз өмбе болып естілсе де, өнбе деп жазамыз; жанмын деген сөз жаммын деп естілгенмен, жанмын деп жазамыз.

Сонымен, қосымша дыбыстарының ықпалымен түбір дыбыстары өзгерген тартына үндесу болғанмен, оны елемей, түбір тұлғасынша жазамыз: баишылар деп емес, башшылар; тұмба деп емес, тұнба; сыңан деп емес, сынған.

Қ.Жұбанов жалаң **у** дыбысы қазақ тілінің дыбысталу ерекшелігіне сәйкес **ұу**, **үу** дыбыстарының тіркесі түрінде жұмсалатынын тартына үндесу, яғни кейінді ықпалға қатысты тұжырымында тағы да дәлелдеп жазады.

а) Қосымша жалғыз **у** дыбысы болып, түбірдің соңы дауыссыз дыбыс пен сонор дыбыстың бірі болса, бұлардың арасына қыстырылған келте дауысты дыбыс **ы**, **і** дыбыстары болмай **ұ**, **ү** дыбыстары болады. Мысалы: Жаз+у – жаз(ұ)у; кез+у – кез(ү)у.

ә) Түбірдің соңында келте дауысты **ы**, **і** дыбыстары келіп, **у** қосымша дыбысы жалғанса, түбірдің соңғы келте **ы**, **і** дауысты дыбыстарын **ұ**, **ү** дауыстыларына айналдырамыз. Мысалы: оқы+у – оқұу; ер+у – ерүү.

Мұндайда келте дауысты **ы**, **і**, **ұ**, **ү** дыбыстары сонор **у** дыбысымен бірігіп кетіп, екі дыбыс қосылып бір-ақ дауысты болады. Әліппемізде бұл дыбысты таңбалайтын әріп жоқ болуы себепті, ондай қосарланған дауысты дыбыстарды **ұу**, **үу** түрінде екі әріппен таңбалаймыз (2. 211-б.).

Сөйтіп, Қ.Жұбанов түркі тілдерінің, соның ішінде, қазақ тілінің айырықша қасиеті, негізгі заңы – сингармонизм мәселесін нақты тілдік деректер арқылы жан-жақты зерттеген.

Қорытынды. Профессор Қ.К. Жұбановтың ғылымға қосқан елеулі үлесі оның фонетика саласындағы қорытындыларында көрініс тапқан. Бұл - қазақ тілі дыбыстарының сандық және сапалық сипаттамаларын анықтау, олардың жүйеленуі, дауысты және дауыссыз дыбыстардың дыбысталу ерекшеліктерін талдау, дауысты дыбыстардың жасалу жолдарына байланысты түрлері мен ерекшеліктерін айқындау, дауыссыз дыбыстардың түрлері мен сипаттамаларын сипаттау, сондай-ақ үндестік заңдарының классификациясы мен ерекшеліктерін зерттеу сияқты маңызды мәселелер. Ғалымның зерттеулері нақты тілдік деректерге назар аударуымен және өзіндік ғылыми тәсілімен ерекшеленеді. Сонымен, Қ.К.Жұбанов – шын мәнінде кең құлашты, терең білімді ғалым, қазақ тіл білімінің қазіргі деңгейіне көтерілуіне зор үлес қосқан қазақ тіл білімі ғылымының негізін салушылардың бірі. Сондықтан қазақ тіл білімінің тарихында ғалымның ғылыми еңбектері аса маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жұбанов, Қ. Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар. Қазақ тілінің фонетикасы. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. [Текст] / Қ. Жұбанов, – Алматы: «Ғылым», 2010

2 Жұбанов, Қ. Қазақ тілінің грамматикасы. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. [Текст] / Қ. Жұбанов – Алматы: «Ғылым», 2010

3 Мырзабеков, С. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. [Текст] / С. Мырзабеков, – Алматы: «Дәуір-Кітап», 2013

4 Жұбанов, Қ. Қосар ма, дара ма? (уу, үу, ый, ій - лердің емлесі жөнінен). Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер [Текст] / Қ. Жұбанов – Алматы: «Ғылым», 2010

5 Жұбанов, Қ. Қазақ тілінің жоғарғы курсы. Дәрістер. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер [Текст] / Қ. Жұбанов – Алматы: «Ғылым», 2010

6 Базарбаева З.М. Қазақ тілі: интонология, фонология [Текст] / З.М. Базарбаева – Алматы: «Ғылым», 2008 – 34 б.

7 Жұбанов, Қ. К постановке исследований истории фонетики казахского языка. (Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер). [Текст] / Қ. Жұбанов – Алматы: «Ғылым», 2010

REFERENCES

1. K.Zhybanov. Kazakh tilinin gylymi kursy zhoninen lekciyalar. Kazakh tilinin fonetikasy. Kazakh tili zhonindegi zertteuler. [Lectures on the scientific course of the Kazakh language. Phonetics of the Kazakh language. Research on the Kazakh language.]. Almaty: «Gylym», (2010). – (In Kaz)

2. K.Zhybanov. Kazakh tilinin grammatikasy. Kazakh tili zhonindegi zertteuler. [Grammar of the Kazakh language. Research on the Kazakh language.]. Almaty: «Gylym», (2010). – (In Kaz)

3. S. Myrzabekov. Kazirgi kazakh tilinin fonetikasy. [Phonetics of the modern Kazakh language.]. Almaty: «Dauir-Kitap», (2013). – (In Kaz)

4. K.Zhybanov. Kosar ma, dara ma? (yu, үу, yi, ij - lerdin emlesi zhoninen). Kazakh tili zhonindegi zertteuler. [Double or single? (in terms of spelling UU, UU, ый, II - лердің). Research on the Kazakh language.]. Almaty: «Gylym», (2010). – (In Kaz)

5. K.Zhybanov. Kazakh tilinin zhogargy kursy. Darister. Kazak tili zhonindegi zertteuler. [Senior course of the Kazakh language. Lectures. Research on the Kazakh language.]. Almaty: «Gylym», (2010). – (In Kaz)

6. Zh.M.Bazarbaeva. Kazakh tili: intonologiya, fonologiya. [Kazakh language: intonology, phonology.]. Almaty: «Gylym», (2008): 34 b. – (In Kaz)

7. K.Zhybanov. K postanovke issledovaniy istorii fonetiki kazahskogo yazyka. (Kazakh tili zhonindegi zertteuler). [Towards the formulation of research on the history of phonetics of the Kazakh language. (Research on the Kazakh language). Almaty: «Gylym», (2010). – (In Rus)

ПРОФЕССОР К.ЖУБАНОВ И ПРОБЛЕМЫ ФОНЕТИКИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Статьи, тезисы и крупные научные труды профессора К.К. Жубанова охватывают множество тем. Это объясняется тем, что К.К. Жубанов был ученым, работавшим во всех областях казахского языкознания. Основной акцент его научных исследований сделан на вопросах фонетики, включая звуки казахского языка, их классификацию по способу звучания, акустико-артикуляционные особенности звуков, их фонетические характеристики, взаимное влияние звуков, законы сингармонизма, их виды и особенности, а также вопросы грамматики казахского языка, алфавита, орфографии, терминологии, учебных программ по казахскому языку и методики его преподавания.

Особенно важны научные выводы ученого в области фонетики, такие как определение количества и качества звуков казахского языка, их классификация, ценные замечания о звучании гласных и согласных звуков, анализ типов и особенностей гласных звуков по способу их образования, описание типов и характеристик согласных звуков, а также исследование законов сингармонизма, их видов и особенностей. К.К. Жубанов

подходил к этим вопросам с собственным научным взглядом, уделяя особое внимание конкретным языковым данным.

В статье рассматриваются взгляды профессора К.К. Жубанова на фонетику и его значимость в казахском языкознании. В частности, подробно анализируются особенности классификации языковых звуков, виды звуков казахского языка и их фонетические характеристики на основе конкретных примеров.

Ключевые слова. Фонетика, языковые звуки, гласные звуки, согласные звуки, сонорные звуки, фонема, закон сингармонизма, слоговой сингармонизм, звуковой сингармонизм.

PROFESSOR K.ZHUBANOV AND THE PHONETICS ISSUES OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. Articles, theses and major scientific works of Professor K.K. Zhubanov cover many topics. This is explained by the fact that K.K. Zhubanov was a scientist who worked in all areas of Kazakh linguistics. The main emphasis of his scientific research is made on the issues of phonetics, including the sounds of the Kazakh language, their classification by the way of sounding, acoustic and articulatory features of sounds, their terminology, Kazakh language curricula and teaching methods.

Especially important are the scientific conclusions of the scientist in the field of phonetics, such as determination of the quantity and quality of sounds of the Kazakh language, their classification, valuable remarks on the sounding of vowel and consonant sounds, analysis of types and features of vowel sounds by the way of their formation, description of types and characteristics of consonant sounds, as well as the study of the laws of synharmonism, their types and features. K.K. Zhubanov approached these questions with his own scientific view, paying special attention to specific linguistic data.

The article deals with Professor K.K. Zhubanov's views on phonetics and his importance in Kazakh linguistics. In particular, the peculiarities of classification of linguistic sounds, types of Kazakh language sounds and their phonetic characteristics on the basis of specific examples are analysed in detail.

Key words. Phonetics, linguistic sounds, vowel sounds, consonant sounds, sonorant sounds, phoneme, law of synharmonism, syllabic harmony, sound harmony.

ФТАХА 16.01.09

DOI: <https://doi.org/10.62724/202440204>

Қалыбаева Қаламқас Сейдуллаевна*¹

Филология ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, 050010, Алматы қ., Достық даңғылы, 13.

kalybaevakalamkas@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-6821-3879

ҚАЗАҚ ЖАЗУ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Қазақ жазуын латын негізді әліпбиге көшіру мәселесіне байланысты тілші ғалымдар арасындағы ғылыми айтыстар қазақ тіл білімінің өткеніне сын көзбен қарап бағамдауына, ұлттық жазу теориямызда жіберілген қателіктер мен кем-кетіктерімізді дұрыс бағамдауға үлкен мүмкіндік туғызды. Соның арқасында қазақ ғалымдары өткенге қайта көз салып, жазуымыздың қай жерден адасқанын қоғам боп саралауға мүмкіндік алды. Соның нәтижесінде Ахмет Байтұрсынұлы қалыптастырған қазақ жазу теориясы сол алаш арысының өзімен бірге Кеңестік репрессияның құрығына ілініп, келмеске кеткенін көрдік. Яғни бүгінгі қолданыстағы қазақ жазуы Ахмет қалыптастырған нағыз ұлттық жазу теориясынан қасақана адастырылған, нағыз сол Кеңестік репрессия күндерінің қауіп-қатерін бойына сіңірген, сол қатерлі күндермен қатар өрілген, Ахмет сөзімен айтсақ орыс жазу теориясына сыйғызу үшін жіппен буып-түйілген «қытай қызының аяғындай» өз табиғатынан «шатасқан» бір жазу болып шыққанына көзіміз жетті. Қазіргі дейінгі жалғасып отырған бұл қателіктерден арылуда бір топ ғалымдар әлі де орыстанған емле ережелерінен бас тартпауға шақырып отыр. Олардың айтуынша, бұл ережелер орыс емле ережелері емес, өз тіліміздің қажеттілігінен туындаған-мыс. Бүгінгі бұл мақаламызда біз осы жайлы бірқатар дәлелдер келтіргіміз келеді. Мақалада қазақ жазуының шешімін таппай жүрген осындай бірқатар мәселелері тарихи тұрғыдан сөз болады.

Кілт сөздер. Жазу теориясы, морфологиялық принцип, фонетикалық принцип, біріккен сөздер.

Кіріспе. Қазақ жазуының латын жазуына көшкелі жатқан қазіргі тарихи кезеңі қазақ тіл білімінің бүгінгі деңгейінен өткеніне сын көзбен қарап бағамдауына, ұлттық жазу теориямызда жіберілген қателіктер мен кем-кетіктерімізді дұрыс бағамдауға үлкен мүмкіндік туғызды. Соның арқасында қазақ ғалымдары өткенге қайта көз салып, жазуымыздың қай жерден адасқанын қоғам боп саралауға мүмкіндік алдық. Ахмет Байтұрсынұлы қалыптастырған қазақ жазу теориясы сол алаш арысының өзімен бірге Кеңестік репрессияның құрығына ілініп, келмеске кеткенін көрдік. Яғни бүгінгі қолданыстағы қазақ жазуы Ахмет қалыптастырған нағыз ұлттық жазу теориясынан қасақана адастырылған, нағыз сол Кеңестік репрессия күндерінің қауіп-қатерін бойына сіңірген, сол қатерлі күндермен қатар өрілген, Ахмет сөзімен айтса орыс жазу теориясына сыйғызу үшін жіппен буып-түйілген «қытай қызының аяғындай» өз табиғатынан «шатасқан» бір жазу болып шыққанына көзіміз жетті. Енді қалай ұлттық жазу қалыптастырамыз, қателіктер қалай арыламыз дегенде ғалымдарымыз соңғы жылдарда ұзақ айтысты, дауласты, пікір бөлісті. Бұл айтыстардың барлығы да қазақ жазуын дамытып, өркендетуге зор үлес болып қосылары сөзсіз.

Материалдар мен зерттеу әдістері қазіргі заманғы деректерімен бірге қазақ тіл білімінің тарихына қатысты архив қорларындағы деректерді жинақтау мен анализдеу, сұрыптау, салыстыру, жүйелеу әдістерін қамтиды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Өткенімізге көз салсақ, қазақ жазу теориясының қалыптасу жолы ақтаңдақтарға толы екенін көреміз. Себебі, еліміздің кеңестік кезеңі тіл, әдебиет, мәдениет саласындағы проблемаларды шешуде бұра тартқан, саяси бұрмалаушылықтар мен тарихи шешімін таппаған күрделі проблемаларға толы еді. Оларды бүгінгі тәуелсіздік заманында ақтаңдақтар ретінде танып, бірқатарын тарихи саяси бұрмалаудың құрсауынан аршып ажыратып алып, төл тұлғасын айқындап, ұлт табиғатының тұрғысынан жаңаша бағамдап, бағасын беріп жатырмыз. Бұл жолда тарих, мәдениет пен әдебиет саласы өз позицияларын батыл айқындап, нақты қадамдар жасай білді. Соның арқасында талай аты аталмаған саяси тұлғалар ақталып, еңбектері жаңа заман тұрғысынан қайта өреленді. Бұл салалардағы Кеңес заманының әкімдік әміршілдік шешімдерімен таңылған тұжырымдардың біразы аты аталып, түсі түстеліп, қолданыстан шығарылып, келмеске кетті. Алайда, осы ғылыми бағыттардың арасында тіл білімінің ақтаңдақтары әлі күнге айқындалмай барады. Кеңестік заманның саяси бұрмалаушылығына ұшырамай қалған бір де бір сала қалмағандығын ескерсек, сол салалардың ішіндегі ең бір өзекті де өткір тұрған саланың бірі тіл білімінің мәселелері екенін ашып айтуға тиіспіз. Бүгінгі қазақ жазу теориясының қалыптасу жолы тіл білімінің кеңестік әкімшілдік әміршілдік жүйесімен біте қайнаса отырып қалыптасты. Қазақ жұртының сонау 30-60-жылдар арасындағы бастан кешкен теперіші, ашаршылық пен репрессиялау, қуғын сүргін саясаты, еркін ойлау, еркін сөйлеуді «елге төнген қатер» деп бағалау саясаты тіл білімі теориясының да, соның ішінде сөзсіз қазақ жазу теориясының да бүгінгі орыстанған мүшкіл қалпының қалыптасуына алып келді.

Қазақ жазу теориясының қалыптасу, даму жолының көшбасында ұлттық жолдағы А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамбетұлы, Е.Омаровтар бастаған сингармониялық жазу мектебінің өкілдері және кері көзқарастағы Ж.Аймауытов, Қ.Жұбанов бастаған кейінгі қазақ жазуы дамуының жаңа кезеңі өкілдері (С.Аманжолов, М.Балақаев, Ғ.Мұсабаев) қалыптандырған екінші жолдағы жазу мектебі тұрды. Қазақ жазуының тағдыры осы екі мектеп өкілдерінің арасындағы пікір қарама қайшылығынан құралады. Өкінішке орай, қазақ жазуы сол А. Байтұрсынұлы бастаған ұлттық мектеп жолымен емес, орыс жазуының жетегінде кеткен екінші жолмен кеттік. Нәтижеде дыбыс жүйемізде жоқ орыс дыбыстарының таңбалары әліпбиіміздің төрінен орын алып қана қойған жоқ, еміле ережелеріміз де орыс тілінің жазу заңдылығына барынша жақындатылып, орыс жазу теориясының «үнемдеу» деген ұстанымы қазақ жазу теориясына кіріктірілді. Табиғатында дауыссыздары дауыстыларға басшылық жасайтын орыс тіліндегі дауыссыздардың қатарласа келгендіктен мың түрлі құбылтатын бұл тілде шынында да естілетін дыбыстарды таңбалауда азайтып жазу басты проблема еді. Байқап отырсақ, орыстың әліпбиі де, жазу еміле ережесі де осы проблеманы шешуге негізделген. Сондықтан да орыс тілінің айтылуы мен жазылуының арасында ғаламат ерекшеліктер пайда болған. Міне, осы өзге тілдің өз ерекшелігінен туған өзіндік заңдылығы біздің қазақ жазуына сыналап отырып енгізілді. Кезінде Халел Досмұхамедов әдеби тілдің дамуы жайлы: «...Мектеп пен баспаның тілі дұрыс тіл болса, елдің тілін көркейтіп, байытып, гүлдендіреді; мектеп пен баспадан қолданған тіл шатасқан тіл болса, ол ел – сорлы ел. Бұндай елдің тілі бұзылмай қалмайды»-деген екен. Халел айтып отырған «баспа мен мектеп тілі», яғни жазу тілі дұрыс болмай тіліміз сорлағаны рас[1, 756].

Жазуымыз қай жерден шатасты:

- ең алдымен тілімізге өз тіліміздің табиғатында жоқ орыс дыбыстарының таңбаларын енгізілуі;

- екіншіден, сол орыс дыбыстарын енгізумен қатар іске асырылған кірме орыс сөздері мен термин сөздерді орыс орфографиясымен жазуға көшірілуі;

- орыс сөздерін түпнұсқасымен жазу үшін емле ережесінің басты ұстанымы етіп «морфологиялық ұстаным» қағидатына көшірілуі;

-қазақ жазу емлесін орыс орфографиясына барынша жақындай түсу үшін «ықшамдап жазу» үдерісінің жолға қойылуы;

Қазіргі емле ережелерімізге негіз деп көрсетілген фонематикалық принцип өз бастауын морфологиялық принциптен алады, және бұл екеуі де тіліміздің ішкі заңдарына сәйкеспейді. Бұл екі ұстаным да орыс орфографиясынан алшақтамау үшін алынған болатын. Орыс сөздері мен термин сөздерді орыс орфографиясымен жазуға фонетикалық жазу принципі (сингармониялы жазу) үлкен кедергі еді. Сондықтан да, морфологиялық принципті жақтаушылардың барлығы дерлік қателік ретінде тек орыс сөздерін мысалға келтіреді. Осы мақсатта Жұбанов өзі 1929 жылы «Қазақ тілінің табиғаты сұрап тұрған жазу ұстанымы» деп атаған «фонетикалық жазуды» «ультрафонетикалық жазу» деп айыптап, сөзді түбірін сақтап жазатын, орыс жазуының басты ұстанымы болып табылатын морфологиялық принциппен жазуға шақырды[2, 1076].

Морфологиялық ұстаным біріккен сөздердің ала-құлалығын о бастан-ақ өршітіп жіберген еді. Ол жайлы сол жылдардағы ғалымдардың айтысынан байқаймыз. 1951-жылғы орфографиялық айтыста Шамғали Сарыбаев былай деген екен: «Жазуда бір принциптік мәселе орысша мен қазақшаның арасында антоганизм болмасын –дейді. Бұл саяси мәселе. Социалистік ұлттардың өзгешелігі қазіргі уақыттан бастап жоғалып кетсе дұрыс-ақ қой. Мисалы, жаңағы айтқан Бегалиев дегенді орыстарға Бекалиев деп түбірін қаздырып жатсақ, айтылғанда Бегалиев болады деп жатсақ осының өзі бір бәле емес пе. Осы сыяқтанған мыңдаған сөз бар ғой, соны былай жаз, былай оқы дегеннен бір пәлеге қалдым... Осы түбірін сақтап жазу дегенмен орысқа жақындаймыз деп түсініп қалғаннан тапқанымыз. Орысқа негізгі жақындау осында ма?.... Солай болатын болса орфографияны қыйындата беруге болмайды. Мисалы: Қазақстан дегендегі "қ" мен жазудың өзі бар ғой орысша да емес, қазақша да емес. Шүршітше болуы мүмкін. Сол шүршіт деген ұлт болса! Қазақша болса Қазағыстан болуы керек...»-деген екен[3].

Мәулен Балақаевтың пікірі де осы ойымызды дәлелдей түседі: «Осы түбірін сақтап жаз деп бөлек-бөлек мағына тауып алып сөздің қыюын қашырдық. Сөздердің ішіндегі заңдылығын ескеретін болсақ, быйыл деген бірігіп бір сөз болып кеткен. Осы пікірді теріске шығарғысы келгенде жолдастар былай дейді: біз сөздің түбірін морфологиялық принциппен орысшада қалай болса, бізде де солай болу керек сондықтан сақтап жазамыз дейді. Ак. Виноградов былай деген: аффикс, приставки сөздің түбірі қалай естілсе солай жазылса соны мәрфәлогиялық принцип дейміз дейді.- екен. Бізге бұл дәл келмейді. Біз осындай сөздің ерекшелігін ескермей көбінде түбірін сақтап жазамыз дегенді алдық та, осындай теріс принциптің салдарынан ортасындағы дыбыстың өзгеріп кеткен жерлердің бәрінде де қолдандық» [4].

Орыс орфографиясымен жақындастырылу үшін қазақ жазу теориясында басты ұстаным деп бекітілген осы Морфологиялық принциппен жазу зардабы біздегі біріккен сөздердің емле ережесінде әлі сақталып жүр. Нәтижеде орфографиялық сөздіктерімізде әлі күнге тілімізге жат заңдылықтармен жазылған өрескел қателер өріп жүр. (Сарыағаш, сарыатан, сарыауыз, сарыандыз) [5, 5006].

Сол сияқты қазіргі ЫЙ/ИИ, Ы/І ықшамдап жазу қателіктері де Кеңестік кезеңде тіл біліміне 30 жылдай үлкен тоқырау әкеліп, 1950 жылдары ғылыми айналымнан аластатылған Н.Я.Маррдың қате теориясының салдары. Ықшамдап жазудағы Марр теориясының зарарын Мәулен Балақаевтың 1951-жылғы сөзінен көреміз: «Марр и его "ученики", смешивая язык с надстройкой, считали язык категорией изменчивой и

требовали в условиях социализма необходимости создания новых социалистических языков, в корне отличных от языков предыдущих формаций. С.Аманжолов, автор брошюры "Проект нового казахского алфавита и орфографии на базе русской графики" /1940г., на казахском языке/ и "Новый алфавит и орфография казахского литературного языка" /1940 г., на русском языке/ утверждал, что "подобно тому, как язык эпохи феодализма не удовлетворял потребности эпохи капитализма, язык, отвечающий потребности эпохи капитализма, уже не сможет соответствовать требованиям эпохи социализма" /стр.8, на русском языке/. Отсюда вытекает, что мы якобы должны создать новый социалистический язык, в корне отличающийся от "старого" языка. Эта антинаучная, насквозь вульгаризаторская установка была, к сожалению, воспринята у нас, и лично мною, как теоретическая основа при решении вопросов казахской письменности. Это привело к игнорированию специфики, к отрицанию устойчивого характера казахского языка» [6, 176].

Осы ойын 1951-жылғы орфография айтысында тағы жалғастырып, былай дейді: «Тілдің өзі қондырма болғандықтан өзгеріп отырады, сол өзгерісті емледе ескеру керек дегенді еске ала отыра қабылданған емлеміз болатын. Осыны ескергенде дұрыс болады дегенмен “ы” мен “і” дердің жазылуын қысқарттық. Сингармонизм дегенде белінен басып олай болмасын, былай болсын деген бағытта болдық»-деп күйінген ғалым осы қателіктердің салдарынан жазуда ала-құлалықтар тоқтамай отырғанын айтады: «Жеке дыбыстардың емлесі жайында көбірек ойлайтын жеріміз “ы” мен “і”-нің жазылуы. 1940 жылы осының жазылу ережесін қысқарту жағында болып едік. Осы өзі-ақ азайып келе жатыр ғой, соны азайта берсек қайтеді деген едік. Кейбір сөздерде айқын естілмейтін жерлер бар. Әйтпесе басқа жерлерінде сол күйінде естіліп тұр, ешбір кеміген өзгеріс сезілмейді. Сондықтан осының емлесін қайта қарасақ. Жазылмайды дегендерімізді мүмкін болғанда қысқыртсақ та, анық естілетін жерлерінің бәрінде жазсақ, Жапрақ, топрақ дегендерде жазылмасын деген болатынбыз, қоңрау, үкмет, мәжліс дегендерде қысқартқан едік, енді осылардың арасына жазылса, ал мағна, ықлас, қатнас дегендерде жазылмаса деген ұсынысым бар... Халық дегенде тәуелдік жалғау жалғанғанда халқы бөлек түсіп қалады. Міне осындайдағы сияқты Уйқы дегенде де түсіп қалады. Ойын дегендегі “ы” да түсіп қалады. Булар ескі ережеде айтылмаған еді. Практикада бірде олай, бірде бұлай жазылып жүр. Сөздің басында жазылмасын деген бар ғой лақ, лас, дегендерде берілген ереже алынып тасталғаннан сөздің мағнасы өзгермейтін болса жазылмайды деген екенбіз. Міне осы ережені өзгертуге тиістіміз. Естілген жердің бәрінде жазылсын да, дүдәмалсын жерде алынып қалсын. Бул жөнде айқындап келісіп алу керек»-деп, қазақ жазуының тығырыққа тірелгенін мойындайды [7, 1076].

Ықшамдап жазу идеясы Құдайберген Жұбановтан бастау алғанын, ғалым 1934-жылы жаңа әліпби жобасын жасап, талқылауға ұсынғандығын білеміз. Жобадағы басты жаңалық – термин сөздер мен орыс тілінен келген сөздерді өзгертпей жазу болды. Термин сөздер мен орыс тілінен келген кірме сөздерді өзгертпей жазуға әрине сингармонизм үлкен кедергі келтіріп тұр еді. Сол себепті де орыс сөздерін түпнұсқамен жазуда кедергі боп тұрған ЫЙ/ІЙ ден қазақ сөздерін жазуда да қысқартып, оларды бір таңбамен ғана беру керек болды. Осы мақсатта ғалым өзінің «Қосар ма, дара ма?» деген атақты мақаласын да жазды. Осы мақсатта ол сингармонизмді тілдің социалистік сатыға көтерілуіне кедергі жасап отырған «ескінің қалдығы» «өткінші» құбылыс деп жариялады. Сол мақсатта Жұбанов өзі 1929 жылы «Қазақ тілінің табиғаты сұрап тұрған жазу ұстанымы» деп атаған «фонетикалық жазуды» «ультрафонетикалық жазу» деп айыптап, сөзді түбірін сақтап жазатын, орыс жазуының басты ұстанымы болып табылатын морфологиялық принциппен жазуға шақырды. Орыс сөздерін бұлжытпай

жазу үшін сингармонизм анықтамасын да Ахмет айтқандай «сөз ішіндегі үндесуді» «кертартпа сингармонизм» деп айыптап, «...шын сингармонизм түбір мен қосымша арасындағы үндесу» деп тұжырымдады[8, 5196].

Ықшамдап жазу осы 30-жылдары орыс тілі орфографиясына жақындау мақсатымен енгізілгенін Жүсіпбек Аймауытовтың пікірлерінен де көреміз: «...Ұзын И, шолақ Й деп бүйректен сирақ шығарудың керегі жоқ. Ұзын ЫЙ деп жазылса, орыс емлесінен қашықтап кетеді» дей келе Сингармонды жазуды қолдаған ғалымдарды «дыбысшылдар» деп айыптаған екен: «Сол дыбысшылдықтың салдарынан сөз басында болар болмас естіледі деп, разы, рақат, рұқсат, лайық, лаж, лақ деген сөздерді Ы жалғап жазып жүрміз. Орысшада сондай болмашы дыбыстарға түк те жазылмайды» деген ғалым біздің тіліміздегі сингармонизмнің ролін барынша төмендете түсіп «Қазақ емлесі орыс емлесіне жақын болу керек, қазақ баласы орысша хат танымай тұрмайды... Орысшасыз күніміз жоқ»-деп түйіндейді [9, 1076].

Ал, енді бүгінгі қазақ жазуын латын әліпбиіне көшкелі отырған жаңа кезеңде ұлттық жазу теориямызда кеткен ақтаңдақтарды анықтап, қайта түзетіп ұлттық сипатымызға ылайықтаудың үлкен мүмкіндігі туып отырған тұста да ғалымдарымыздың бір тобы жазу реформасы дегенді тек қана әліпби ауыстыру деп түсініп отыр. Бұл жолда айтулы ғалымдарымыз үнемі Жүсіпбек Аймауытов пен Құдайберген Жұбановтың үнемдеп жазуға қатысты ой пікірлерін ту етіп ұстап келеді. Алайда бұл ғалымдардың айтқан ой пікірлері не себепті бізді орыс жазуына жетеледі, оның қандай саяси тарихи астары болғандығын біз біліп отырмыз ба? Егер біз осы мәселелерді бажайлап қарайтын болсақ, бұл тұлғалардың сол замандағы сол кезеңдегі саяси тарихи оқиғалармен тығыз байланыста қалыптасқан Кеңестік саясаттың ұр тоқпағының нәтижесі екендігіне айқын көз жеткізе аламыз. Демек, бүгінгі қазақ жазуын реформалауда біз осы тұлғалардың жазу теориясына енгізілген тұжырымдарын да қайта саралап, ақ қарасын анықтауымыз әбден керек-ақ. Мысалы, Жүсіпбек Аймауытовтың жазу теориясына қатысты ұстанымдары барынша орыс жазу емлесінен алыстамау мақсатын көздегені айдан анық. Ол қазақ жазуын орыс жазуынан алшақтатпауды жасырмай, ашып тұрып айтады «...Ұзын И, шолақ Й деп бүйректен сирақ шығарудың керегі жоқ. Ұзын ЫЙ деп жазылса, орыс емлесінен қашықтап кетеді» деп шырылдайды ғалым. Сингармонды жазуды қолдаған ғалымдарды «дыбысшылдар» деп мысқылдай отырып Аймауытов «Сол дыбысшылдықтың салдарынан сөз басында болар болмас естіледі деп, **разы, рақат, рұқсат, лайық, лаж, лақ** деген сөздерді **Ы** жалғап жазып жүрміз. Орысшада сондай болмашы дыбыстарға түк те жазылмайды» деген ғалым біздің тіліміздегі сингармонизмнің ролін барынша төмендете түсіп «Қазақ емлесі орыс емлесіне жақын болу керек, қазақ баласы орысша хат танымай тұрмайды... Орысшасыз күніміз жоқ. Емлеміздің арасы қашық болса, қазақшаны таныған адам орысшаны, орысшаны таныған адам қазақшаны тану қыйын тиеді. Латын әрпін қолдансақ, емлеміз орыстікімен тіпті жақын болу керек. Үйткені латын жазуы, әрпі орысшаға өте ұқсас» деп шегелей түседі. Ғалымның өзі атылып кеткенімен, жазу теориясында ұсынған бұл ұстанымдары кейіннен қазақ жазуына айна қатесіз енгізілді.

1938-жылғы ережеде енді – ЫИ/-ИИ жазудан қысқартылды. Әрине, бұл өзгерістер ережеде заңдастырылғанымен оны іске асыру оңай бола қоймады. Соның салдарынан 1938-57 жылдардағы жазу қайшылықтарға толы болды. Есітіліп тұрған дауыстыларды жазбай кету дағдыға айналғанша 20 жылға жуық жазуда ала-құлалық туғыза берді. Мұның өзі тілдің өз табиғатынан ажырауы өте қыйын үрдіс екенін көрсетеді. Бұл проблеманы шешуге байланысты айтыс тартыстар осыны дәлелдейді. Мысалы Рабиға Сыздықова 1952 жылғы дискуссияда «ықшамдап жазу» орфографияда нақтыланғанымен, баспасөз бетінде әлі сақталмай отырғаны жайлы былай дейді:

«Последний орфографический словарь обсуждался не раз, не раз указывалось не достатки и не раз говорили, что в таких словах как лас, рас, перед буквами Л,Р которые стоят перед открытыми согласными и гласными У, буквы Ы, І не пишутся. ...Если взять газету «Социалистический Казахстан» проследить за ее номерами... то в заглавий топрак написаны без буквы Ы, а в статье в одном месте оно написано через бкву Ы, а в другой статье в двух местах пишется без буквы Ы. Это непоследовательность показывает, что такие слова явно слышатся с межслоговой Ы. Поэтому чтобы не было разнобоя, надо включать букву Ы» деген ұсынысты да айтты [10, 1076].

Осылайша жазу тарихымыздағы қабылданған түрлі тілімізге сай емес емле ережелері арқылы жазуымыз қиындатылып отырды. Әрине, тілдің даму заңы сырттан таңылған зорлықтарға көне қоймайтыны белгілі. Нәтижеде қазақтың жазу емле ережесі ұзақ жылдар бойы жазуымыз ала-құлалықтан, ал ғалымдарымыз емле ережелеріне қатысты айтыс тартыстардан бір көз ашпай қалды. Қазіргі дейінгі жалғасып отырған бұл қателіктерден арылуда бір топ ғалымдар әлі де орыстанған емле ережелерінен бас тартпауға шақырып отыр. Олардың айтуынша, бұл ережелер орыс емле ережелері емес, өз тіліміздің қажеттілігінен туындаған-мыс. Бүгінгі бұл мақаламызда біз осы жайлы бірқатар дәлелдер келтіргіміз келеді. Ал шындығында қазақ орфографиясындағы бүгінгі ала-құлалықтар үрдісі сол орыс тіліне басымдық беріле бастаған сол 1930-жылдардан бастау алады.

Қорытынды. Ең қыйыны-қазіргі қолданыстағы емле ережелерінде де осы қателіктер сол күйінше өріп жүр және де келешектегі латын әліпбиіне көшуге байланысты ұсынылған емле ережесі жобасында да осы қателіктердің көпшілігі сақталып қалатын түрі бар. Қазіргі емле ережелерімізде де шешімін таппай жүрген осы морфологиялық принциппен түбірін сақтап жазу (шекара, көкөніс, Сарыағаш...), ықшамдап жазу (ми, сиыр, жиын)т.б. ала-құлалықтар, сол арқылы тіліміздің сөйлеу әуезділігінің әлсіреуі, бәрә-бәрі- бір кездердегі Кеңестік саясаттың «Тілдердің бәрі Ұлы орыс тілінің айналасында бірігеді» деген жалған ұранына бейімдеуге қатысты жазуды унификацияландырудың салдары екенін Кеңестік кезеңнің бастауында «тілдердің бір-біріне жақындату үшін орыс орфографиясын ұлттық тілдерде қолдану керек» деген ұстанымның салдары әлі жазуымызда сақталып отырғанын бірқатар ғалымдар әлі дәлелдей алмай келеміз. Қазақ жазуының ғылыми негізі -Ахмет Байтұрсынұлының жазу теориясында жатыр. Демек, Ахмет Байтұрсынұлы негізін қалаған, тіліміздің дыбыстық жүйесіне әбден сай келетін, репрессияланып кеткен жазу теориямызды ақтап алып, қайта қолданысқа енгізетін уақыт келді деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Досмұхамедұлы, Х. Таңдамалы (Избранное) [Текст] / Х. Досмұхамедұлы – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
- 2 Жұбанов, Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер [Текст] / Қ. Жұбанов – Алматы: Ғылым, 1966. – 306 б.
- 3 ҒА Мұрағат құжаттары. Ф.80, Д.618, 17 бума
- 4 ҒА Мұрағат құжаттары. Ф.80, Д.618, 18-бума.
- 5 Орфографиялық сөздік [Текст] / жауап. ред. Р. Сыздық ; құраст.: Н. Уәлиұлы [ж. б.] – Алматы: Тіл білімі институты, 2007. – 477
- 6 Балакаев, М. Вопросы казахской графики и орфографий [Текст] / М. Балакаев // доклад выносимый на обсуждение дискуссий по некоторым вопросам казахского языкознания – Алматы, 1952
- 7 ҒА Мұрағат құжаттары. Ф.80, Д.618, 15 -бума

8 Жұбанов, Қ. К пересмотру казахской орфографий [Текст] / Қ. Жұбанов // Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер – Алматы: Ғылым, 1966. – 362 б.

9 Аймауытов, Ж. 5 томдық шығармалар жинағы [Текст] / Ж. Аймауытов // №4-том. Психология. Жан жүйесі мен өнер таңдау. Тәрбиеге жетекші – Алматы: Ғылым баспасы, 1998. – 446 б.

10 ҒА мұрағат құжаттары. 80-папка, 218-бума

REFERENCES

1 Dosmukhameduly, X. Tandamaly (Izbrannoe) [Chosen (selected)]. Almaty: Ana tili, (1998): 384 b. – (In Kaz)

2 Zhubanov, K. Kazakh tili zhonindegi zertteuler [Studies on the Kazakh language]. Almaty: Gylym, (1966): 306 b. – (In Kaz)

3 Archive documents of GA. F.80, D.618, 17 bundles

4 Archive documents of GA. F.80, D.618, 18 bundles

5 Orfografiyalyk sozdik [Spelling dictionary]. Almaty: Til bilimi instituty, (2007): 477 b. – (In Kaz)

6 Balakaev, M. Voprosy kazahskoj grafiki i orfografij [The issue of Kazakh graphics and orthography]. Doklad vynosimyj na obsuzhdenie diskussij po nekotorym voprosam kazahskogo yazykoznanija. Almaty, (1952): – (In Kaz)

7 Archive documents of GA. F.80, D.618, 15 bundles

8 Zhubanov, K. K peresmotru kazahskoj orfografij [Studies on the Kazakh language]. Kazakh tili zhonindegi zertteuler. Almaty: Gylym, (1966): 362 b. – (In Rus)

9 Ajmauytov, Zh. 5 tomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of works in 5 volumes]. №4-том. Psihologiya. Zhan zhyesi men oner tandau. Tarbiege zhetekshi. Almaty: Gylym baspasy, (1998): 446 b. – (In Kaz)

10 Archive documents of GA. F.80, 218 bundles

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ КАЗАХСКОГО ПИСЬМА

Аннотация. Научные дебаты языковедов по вопросу перевода казахской графики на латиницу создали прекрасную возможность правильно оценить ошибки и недостатки нашей национальной теории письменности. Благодаря этому казахские учёные получили возможность оглянуться в прошлое и увидеть, где допустили ошибку в теорий казахской письменности. В результате мы увидели, что теория казахской письменности, разработанная Ахметом Байтурсынулы был репрессирован вместе с его автором. То есть сегодняшняя казахская письменность заведомо отведена от реальной теории национального письма, сформированной Ахметом. Сегодняшняя наша теория письменности впитала в себя опасности тех дней советских репрессий, она сплетена с теми опасными днями, по выражению Ахмета, она «подобна ноги китаянки», перевязанные верёвкой, чтобы вписаться в теорию русской письменности. В статье рассматривается ряд таких нерешенных проблем казахской письменности с исторической точки зрения.

Ключевые слова. Теория письма, морфологический принцип, фонетический принцип, составные слова.

ACTUAL PROBLEMS OF THE THEORY OF KAZAKH WRITING

Abstract. The scientific debates of linguists on the issue of translating the Kazakh script into Latin created a wonderful opportunity to correctly assess the errors and shortcomings of our national theory of writing. Thanks to this, Kazakh scientists got an opportunity to look back and see where they made a mistake in the theory of Kazakh writing. As a result, we saw that the theory of Kazakh writing, developed by Akhmet Baitursynuly, was repressed together with its author. That is, today's Kazakh writing is deliberately deviated from the real theory of national writing, formed by Akhmet. Today's terror of literacy has absorbed the dangers of those days of Soviet repression, it is intertwined with those dangerous days, according to Ahmet, it is "like the legs of a Chinese girl", tied with a rope to fit into the theory of Russian literacy. The article deals with a number of such unresolved problems of Kazakh writing from a historical point of view.

Key words. Theory of writing, morphological principle, phonetic principle, compound words.

FTAXA 16.01.09

DOI: <https://doi.org/10.62724/202440205>

Мұсаев Алпысбай Мұсаевич^{*1}

Филология ғылымдарының докторы, профессор, «Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н. Назарбаев даңғылы, 194, tasimova0105@gmail.com ORCID ID: 0009-0008-3220-774X

ӨЗГЕШЕ ӨРНЕК ИЕСІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, Қазақстанның Еңбек Ері, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Әкім Таразидың творчествосы кеңінен талқыға түсіп, әдебиеттану ғылымың қағидаттары негізінде зерделененді. Осы кезеңге дейін жазушы шығармашылығы кейбір әдебиет зерттеуші еңбектерінде азды-көпті сөз болды. Бұл зерттеулерде Әкім Тарази еңбектері ғылыми тұрғыда талқыланып, әдебиетті сүйетін көпшілік қауымға бағытталған еді.

Әкім Тарази қазіргі қазақ прозасы мен драматургиясындағы көп қаламгерлердің бірі емес, ол уақыт шындығын, сол ортада өмір сүріп жатқан халықтың іс-әрекеттері мен адамгершілік дәрежесінің жәйін қамтиды, дүниеқоңыздық, тоғышарлық, өзімшілдікпен күрес сарыны авторлық мұратпен сабақтасып жатады.

Мақалада Әкім Тарази творчествосын оқыту мен зерттеу және жазушының прозалық, драмалық шығармаларын хронологиялық тәсілдер деңгейінде қарастыруды міндет етіп белгілеген Аталмыш тәсілдерге арқа сүйей отырып, қаламгердің заман мен қоршаған орта, адамның жан-дүниесі хақында ой пайымдаулары мен шындық дүниені және персонаждардың ішкі жан-дүниесіндегі өзгерістерді, құбылыстарды моделдеу тәсілдері қарастырылады. Жазушы шығармашылығы арқылы қоғамның өзегіне түскен жегі құрт секілді әлеуметтік типтерді бар қырынан көрсетеді. Бұл типтердің алаш жұртшылығының дағды-дәстүріне соншама кереғар, сүйкімсіз болғандығына жұртшылық көңілін аударуды мақсат етеді. Сайып келгенде ол шығармаларда қазақ жұртшылығындағы қиын да, проблемалы жайттардың саяси-әлеуметтік және рухани-мәдени салмағы таразыланады. Әкім Тарази шығармашылығында ұлттық құбылыстар мен игіліктер және еркін тұжырым пайымдалған шығармалардың қат-қабаттары жан-жақты зерттеледі.

Еңбектің теориялық және тәжірибелік құндылығы қазақ әдебиеттану ғылымында совет дәуірінде дұрыс деп танылған кейбір ұстанымдардың қазіргі егемен елдік, еркін тұжырымдар деңгейінде қайта баға беруінде болып отыр. Сонымен қатар қазақ әдебиеттану ғылымының әдіснамалық - теориялық тұсын дамытуға ықпал етеді.

Кілт сөздер. Әлеуметтік сарын, тоғышарлық тірлік, рухани азғындау, мансапқорлар, пайдакүнәмдер, тұспал, символикалық деталь, пародиялық образ, Гротескілік образ, сатиралық кейіпкерлер, карикатуралық тип, метафоралық тәсіл.

Кіріспе. Жиырмамыншы ғасырдың алпысыншы жылдары қазақ әдебиетіне көптеген жаңа есімдерді алып келумен қатар, рухани және әлеуметтік өміріміздің, қоғамымыздың дәуірге лайық шындығын ашуда, поэтикалық формаларымен бейнелеу құралдарын дамытуда жаңа кезең болды.

Суреттеу, бейнелеу, көркемдік тәсілдердің нақыш бояулардың, композициялық жағынан күрделенуі, қоғамымыздың дәуірге лайық шындығын ашуда, поэтикалық формалар мен бейнелеу құралдарымен дамыту қазақ әдебиетінің көркемдік ізденісінің жемісі еді.

Өткен ғасырдың алпысыншы жетпісінші жылдары қазақ әдебиетінде проза саласы барынша өркендеп, жаңа арнаға бет алды. Сан алуан тақырыптарда кең өріс алып, идеялық-эстетикалық ізденістер барынша дамыды. Сол заманның шындығын әдемі суреттеген роман, повестер, әңгімелер көптеп жарық көре бастады. Бұлардың қатарында Ө.Таразидың шығармалары классикалық дәстүрлерді сіңіре білген ұлттық әдебиетімізді байытқан дүниелер. Өмір шындығына бойлай сүңгіп, оның қат-қабат мәселелерін сомдауды мақсат етті. Және сол арқылы әлеметтік өзгерістердің сырын ашып, әдебиеттің қоғамдық саяси рөлін дамытты. Бұл мақаланың мақсаты көрнекті жазушы Әкім Таразидың қажырлы қабілетінің арқасында әдеби айналымға енген туындыларын әрқилы тәсілдерге сүйеніп талқылап, әдебиетке құмар ғылыми көпшілік қауымға таныту және әдебиеттану ғылымының әдіснамалық-теориялық дейгейінің дамуына ықпал ету болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Әкім Таразидың прозалық шығармалары мен драмасын зерттеуде кейбір әдебиеттанушылардың ғылыми еңбектері мен әртүрлі тақырыптағы монографиялары зерттеуіміздің әдіснамалық теориялық көзі болды. Жазушының баспадан шыққан шығармалары зерттеу объектісінің өзіндік рухани-мәдени сипаты мен туындыларындағы негізгі әдеби ағымдарды, әдеби кәркемдік дәстүрлерді топшылауға айқындауға мүмкіндік жасады.

Психологиялық әдіс туындысы ретіндегі автор мен кейіпкерлерінің ішкі жан-дүниесіндегі психологиялық ментальды құбылыстар, тірі пенденің басына түсетін жақсылық пен жамандық арасындағы арпалыс, рухани мүгедектік сипатын таразылау прозалық құрылымдық кодтардың астарын беруде пайдаланылды.

Герменевтикалық әдіс негізінде қаламгердің беруге тырысқан интеллектуалды пәлсапалық ой-түйіндері мен мәтіннің қат-қабатарында бүркемеленген өзіндік интонация көрсетілді.

Нәтижелер мен оларды талқылау. Мақалада алып империяның құрамында болып рухани дүниеміздің өміршеңдігі дамымағаны, шындық жағдайлардың үнемі айтыла бермейтіні, экономикалық мешеулікте отырғаны барлық кезеңде бірдей паш етіле қойған жоқ.

Алпысыншы - жетпісінші жылдардан бастап шын өмірдің шыншыл бейнесін жасау, тіршілік иіріміне бойлау, зерделі ой түйіндеу, әлеуметтік –эстетикалық мәселені ширықтыра сипаттау, бір ізділіктен іргені аулақ салу, тіл кестесін құлпыртуды Әкім Тарази шығармашылығынан айқын көреміз. Жетпіс-сексенінші жылдардан бастап қазақ прозасында проблематикалық өткірлік айқын көрінеді. Жалпылама өмірлік мақалалардың ырқында кету, мінез құлқы әр қилы характерлерді қызықтау тарихи шындықты толғай алмай, соның ізін қуалап кету қатты сиреді. Ендігі әдебиет қай кезеңдегі құбылысқа да ойлана қарауға, әр заман мен құбылысты салыстыра келіп өзінше ой толғауға ұмтылған философиялық байыптылыққа, әлеуметтік зерттеуге аналитикалық психологиялық объективтілікке ден қойды.

Заман талабына сәйкес уақыт алға тартқан мәселелерге назар аударыла бастады. Сонымен қатар, кеңестік идеология да әдебиеттен өмір шындығын мүмкіндігінше терең, айқынырақ көрсетуге бет бұрды. 1985 жылдан жариялылық кезең басталып, оның аяғы алып империяның ыдырауына әкелді. Осындай жағдайлар қазақ әдебиетінде жалпы өмірде ғана емес, тұтас қоғамда, адам болмысын, оның заманы мен қоғаммен байланысын сабақтастыра зерттеуге деген талап айқын қойылды. Осы дәуірдегі қазақ жазушыларының шығармалары өздерінің көркемдік әсерінің молдығымен, философиялық тереңдігімен, ұлттық болмысымыз бен рухани білім байлығымызды

танытумен әрі соған эстетикалық эмоциялық пәрмені арқылы игі ықпал жасаумен ерекшеленді.

Жазушылық өнері «Құйрықты жұлдыздан» бастау алған Әкім Тарази өзінің кейбір тұрғыластары секілді қалың-қалың романдар жазуға асықпады, біреудің жылтырағына қызықпады. Өзі өмір сүріп отырған заманның бар сипатын табиғи қалпында суреттей білді. Кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін сыртқа шығара алды.

«Үлкен ауыл» жазушының екінші кітабы. Бұл повесте жас мұғалім Миранның қыр-сыры мол өмірдегі алғашқы әрекеттерінің бастауы, қоғамдық жағдаяттармен қарама-қарсы келуі, ізденуі, қателесуі, дұрыстық, шындық үшін өзіндік күресі суреттеледі. Повест мынандай суреттеулермен басталады: «Қаз бауыр бұлттар қалқып тұр. Төмен асты теп тегіс. Қалақпен сылап өткендей. Жота- жалы дудырап кеткен Аппақ экстазға енген ақ шашты директердің кейпі аспан тап таза. Ай бар. Топ-толық. Бұлт-бұлттың арасымен батыс қайдасың деп безіп барады [1, 3] немесе «Ай стында ақ шатырлы ақ лагер. Қамыс төбелі үш үй. Аралары оқшау-оқшау. Әр қайсысының алдында состиган-состиган бес алты терек [2,3]. Бұл шынында да Әкімге тән телеграфтық стиль. Бір сөйлемі кітаптың бір жарым бетін алып жататын Оралханның не Әбіштің шығармаларын оқып дағдыланған оқырман үшін ерекше көрінетіні шындық. Бұл бір қарағандағы жағдай. Туындының ішіне тереңірек бойласақ оқырманға түсініксіз болып тұрған сыртқы стильдік телеграфтық мәнердің астарында қалың құпия сырлар жатыр. Шыңырау иірімдерге тартып, оқырманды жетелеп шытырман ойларға алып кетеді.

Ә.Тарази нағыз суреткерлік кемеліне келген кезінде жазылған жаңа шығармасы «Тасжарған» романында да жоғарыда көтерілген мәселелерге жаңаша қырынан келген. Жазушының бұл романы бес дәптерден, яғни бес бөлімнен тұрады. Оның алғашқы екі дәптері «Бұлтқа салған ұясын» деген атпен жарық көрді. Романның оқиғасы Қазақстанның шығысындағы кенді Алтай өңірінде өтеді. Туындының түп-тамырында біріншіден атаққұмарлық, әлсіздің алдында әміршілдік, күштінің алдында жалтақтық психологияның тірі жанға тигізер зардаптарын қаламгерлік көзқараспен суреттеу орын алған. Романның эпилогында орыс әдебиетінің алыбы. Л.Н Толстойдың: «...Где вырождение зла, которого должно избегать? Где выражение добра, которому должно подражать в этой повести? Кто злодей, кто герой её?... Герой же моей повести, которого я люблю всеми силами души, которого старался воспроизвести во всей красоте его и который всегда был, есть и будет прекрасен – правда» [3.336],-деген сөздерін алуы да жайдан-жай емес шығар. Оқырман жұртшылық пен әдеби сын оны өте жылы қабылдады. Автор енді осы кітаптың қалған тарауларын жазып шығып, «Тасжарған» деген атпен оқырман қауымға ұсынды. Бұл тарауларда біраз уақыт өмірдің талқысына түсіп, ащысы мен тұщысын татып, өміріне елеулі сабақ алған Омардың өз жолын қайта тапқаны, қайта көтерілгенін көреміз. Жазушының ұсынатын мораль, көркемдік концепциясы – біреу, ол - әділеттің қаскөй дұшпаны- тоғышарлықпен күрес. Әкім Тарази бұл романда жекелеген тоғышарлықты сынай да батыл қадамдар жасайды. Басшылық қызметтегі адамдарды кейіпкер етуден жасқанбай, олардың жан сарайына үңіліп, психологиялық терең ізденістерге баруы құптарлық жай.

Кеңес сатира жанрын зерттеуші Ф Эльсбергтің Гоголь шығармалары хақында «Типы Гоголя отлигались вельгайшей правдивостью наглядностью и убедительностью обладают с тем насколько широко обобщающим нарицательным значением, что до настоящего времени помогают изобличить пережитки никого в политике, в сознании и быту. Это настоящее «Знакомые незнакомцы»... [3.2096]

Ә. Таразидың «Тасжарған» романындағы Мәтеков де алабөтен жасалған жағымсыз образ: «Май жағып жалақ ернін жылтыратып қойып, жып-жылмағай болып отырған

шегір көз, шикіл сары жігіттің пысықтығы, тыңғылықты, үй шаруасына епсектігі таң қалдырарлықтай бірақ бұл пысықтық шамалыдан соң басқа арнаға түседі.

«Әйелі кетісімен есікті іштен кілттейді, телефонның құлағын тереді, көзін жұмып тұрып, төрт цифрді алады: бұл жолы іліккен әйелі екен. Әле-әле деп безектеп тұр. Мәтеков асықпайды, күттіріп барып:

- Алло, Сәлеметсіз бе? – дейді. Бұл сіз бе?
- Иә, мен. Сізге кім керек?
- Сіз керек...
- Қызық екен, сіз деген кім?
- Сіз. Сіздің байыңыз түнде қайда болғанын білесіз бе?

Бүгінгі іліккен әккі балық екен.

- Дурак.- деді трубканы тастай берді.
- [2. 464 б. сонда]

Аблез Кенжеевке өзінше «мәнді» хабарлар жеткізіп тұрады.

-Иә?

...Омар шешесіне көмектеспейді...

-Оны менде білем.

-Соны...

- Менен несін сұрайсыз. Қолыңнан қаламыңды ешкім тартып алған жоқ қой.

-Әрине.

-Әрине болса, солай !

-Хош болыңыз...

-Тоқта! Сен анау Неталиевті тауып ал, ылбыраған байғұс, арызды да жөндеп жаза алмайтын көрінеді. Ерегіспен әдейі атты деудің орныны, қайдағы бірдеңені жазыпты. Көмектес соған. Анау бастығы шалықтап жүрген көрінеді ғой, соның орны босайды жақында...

-Түсіндім.

-Бар, бар!

-Кеттім, қош болыңыз.

- Сыпайысын...» [2.225 б.сонда]

Көп жағдайда Мәтековтың қулығына құрық болмайтын іс әрекет нысанаға алынды. Автор адам бойындағы жамандықты кешіруге болмайтынын сатиралық құрал әдістермен дөп басып, дәл бейнелеген. Сондықтан да мұндағы күлкі Мәтеков образын жасауда иірімді ирония, ащы сарказмді қолданғаны көзге ұрады.

Мәселен, енді Мамыржанның өз «өнеріне» кіріскен сәтін қараңыз: « Мәтеков енді Мамыржанды біржола билеп алады.... Жазатын Мамыржан, айтатын –Мәтеков, диктант жаздырған мұғалімдей үй ішін кезек жүріп сілтегенде Мамыржан әрең үлгеріп отырды.

Арыздары жақсы шықты, оны екеуі де сезіп көңілдері шалқып қалды...» [2.227б.сонда]. Сөз жоқ, осындай жағымсыз құбылыстармен күресуде сатира мен юморға зор міндеттер жүктелді. Бұл көп жағдайда жазушы шеберлігіне де байланысты. Сатира теориясын терең игеріп жанр мен формасын тауып жазған Әкім Тарази жоғары талап үдесінен шыға алғаны анық.

Шындығында «Тасжарған» романында Аблез, Мәтеков сынды ерекше типтерді былай қойғанның өзінде, Мамыржан, Кашафов, Қойкелді, Әли, Жамалладин, Сомжүректер бір-біріне ұқсамайтын типтік характерлер. Мамыржанның ынжықтығы, жағымпаз, жалтақтығы, Кашафовтың уәдешіл, іс бітірмейтіндігі, Қойкелдінің қорқаулығы, адамдар арасына ой тастауға шеберлігі, Әлидің дәрекілік, дүниеқоңыз ішмерездігі, Жамалладиннің жершілдігі, рушыл пасықтығы, Сомжүректің адамды мезі ететін дарақылығы бәріде біздің қоғамымызға, моралімізге жат мінез,

пиғылдар. Бұлардың барлығы да жағымсыз жандар, бірін-бірі қайталамайтын қимыл-әрекеттің иесі. Бірақ мұның бәріде жазушының негізгі идеясын жүзеге асыру үшін алынған. Жазушы жақсылықты да, жамандықты да кейіпкер қарекеті арқылы көрсетеді.

Роман туралы белгілі жазушы-драматург, Қазақстанның Еңбек Ері Дулат Исабеков: «Қазіргі уақыт тақырыбын негіз еткен бұл интеллектуалды туындының ұтымдылығы шындығында дер едім. Қазіргі уақытта өзіміз тағдыр өмір сүріп отырған кездің бар сыр-сипатын, сыртқы-ішкі көріністерін шынайы қалпында бейнелей білген қаламгерге риза болмасқа болмайды» [4;11] деп жазған еді.

Әкім Тарази шығармаларынан телегей теңіз суреттеулер мен басы артық оқиға табу қиын. Ондағы сатира поэтикасында - нақтылық, сюжет қоюлығы, психологиялық иірімдер мен характерлерді жаңаша көрсету, оны типтік дәрежеге дейін көтеру, кейіпкерлердің осы сәттегі жәйін жарқыратып ашу кездеседі. Автор астарлап айту шебері, шығармаларында ишара, меңзеу, тұспалдау, кішкентай деталь арқылы-ақ кейіпкер суретін беру жиі ұшырасады.

Қаламгердің кейбір бейнелері пародиялық мақсатта да жасалынады. Оның кейіпкерлері – сайқымазақтық қана емес, әдебиеттік тип.

« Ә. Тарази творчествосын оқырманымен тығыз сабақтастыратын басты ерекшелік – ол ешкімге ақыл айтпайды. Ешкімге жақсы бол, түзу жүр деп үгіт-насихат айтпайды. Жазушының мұраты адамдар арасындағы шынайы байланыстар сырын ашу, күнделікті өріп жүрген шындық құдіретін шеберлікпен зерттеу[5, 36]. Оның «Қиян соқпақ» кітабындағы Сәтжан, Аяз, Қодырқұлдар данышпан да емес, періште де емес және жасанды да емес , жанды бейнелер. Бүгінгі күрделі де тартысты заманның кейіпкерлері, өз замандастарымыз. Жазушы творчествосында көрініс беретін өмір суреттері шынайылығымен құнды.

Жазушының екінші шығармасы «Москва-Баласаз» деп аталады. Қарапайым кішкентай ауылда болған қанды оқиғаға құрылған шығарма композициясы жан түршігерлік баяндаумен басталып кетеді[6, 89]. Алдыңғы «Жазадағы» Або сияқты образ мұнда да бар. Ол - Рауыз (Асылбек Васильев) және Абралы. Жалпы бұл екі туынды идеялас, тақырыптас ретінде қарап, циклды шығарма деп те тануға болатындай. Қашанда қоғам дертінің нақты диагнозын қоятын жазушылар қоғамы екені бесенеден белгілі [7,86]. Сондықтан болашақта мұндай ауытқушылықтың алдын алу мақсатында, яғни профилактикалық шара ретінде қаламгер қанша шығарма жазса да, көптік етпейтінін Әкім Таразидың осы екі туындысынан аңғаруға болады

Қалам қарымымен адамзат санасында беймағлұм мәліметтерді ашуға тырысатын жазушы Әкім Тарази шығармашылығы стилінің сонылығымен оқырман қауымының назарын бірден өзіне аудартады. Тұспалмен, символикалық детальдармен өз ойын оқырмандарына әсем бояу гаммасының үйлесімімен бере білетін жазушы бұл туындысында Абралыға қара костюм, ақ көйлек, қара галстук кигізуі арқылы сюжет желісінің тамаша кульминациясын жасаса, ал кейіпкерлерінің түс көруі арқылы болашақ болар оқиғалардың концепциясын түзейді, яғни фантастикалық, мифологиялық детальдармен тартысқа толы сюжеттер желісімен бастамасын жасайды.

Кесек-кесек прозалық шығармаларымен көпшілікті мойындатқан белгілі жазушы Әкім Тарази драматургия жанрына да біраз қалам тербеген жан. Шығармаларында адам психологиясын тереңнен зерттейтін жазушы драмаларында да мәселе көтеруге, пьеса оқиғасын шиеленіске құруға, характерді сомдауға арнаған. Әкімнің суреткерлік шеберлігі мен өмірлік позициясы драмалық туындыларын да әсте солғын тартпай, жанр табиғатына тән айқындық пен эмоциялық әсер алып жатады. Бұл туралы жазушы-этнограф Ақселеу Сейдімбеков «Ол алпысыншы жылдары қазақ сахнасына адам мен қоғам туралы айтатын тарихи романтикалық сарындағы пьесалардың қатарына адам мен

қоғамды көрсететін пьесаларды қолдаса көтеріп шыққан драматургтеріміздің бірі»-деген еді[8, 56]. Автордың диалог құра білу шеберлігі өте жоғары деңгейде өрілген. Біріншіден астарлы қалжың өткір күлкі тудыратын элементтерге толы болса, екіншіден, терең пәлсафалы қаһармандар тартысы, образдар мінез-құлқы қарама-қарсы кейіпкерлердің жауаптасуы кезінде айтылар сөздер мазмұнынан көрініс табады. Жауаптасу кезінде кейіпкерлердің әр сөздерінен кейіпкердің өмірі, бейне әрекеті сол кезең дәуір шындығымен байланысты танылады.

Оның «Тыныш көшедегі көгілдір үй» атты драмасы кейін «Күлмейтін комедия» деп өзгертілді. Комедиялық шығарманың әр элементі күлкі тудыратындай болуы қажеттілігін ескерер болсақ, бұл шығарманың «күлмейтіні» қалай? Автор мұнымен не айтқысы келіп тұр? Нені меңзейді?

Шығарманың басты кейіпкері Асан көгілдір үйдің – иесі. Екі бөлімді комедиядағы негізгі оқиға осы Асанның маңайында болып жатады. Драмалық қақтығыстардың үдерісінде тым жақсы қызметі бар, үй-жағдайын жасап алған Асанның адами бейнесі ашыла түседі. Сөйлеген сөзінен оның кім екені де көрініп қалады. Автор осы кейіпкер арқылы адамдар бойындағы тоғышарлық мінезді, сәл нәрседен бас пайдасын іздейтін пайдакүнемдікті әшкере еткісі келгендей. Шығармадағы Асанның бейнесі күлкі шақырғанмен, сіз оған күле алмайсыз. Оның бойындағы адамилықтан ада қасиеттер көрерменге көрініп тұр. Сәнжанның сүйген қызы Райды айламен алақанына қондырған Асан көп нәрседен ұттым деп жүреді. Осындай әрекеті үшін Асан адам құрметтеуге тұрмайтын бейнеге айналады. Автордың айтайын деп тұрғаны адамдар арасындағы достық пен адамгершілік қасиеттердің аяқ асты болуы, адам бойындағы асыл сезімдерге кір келтірмейтін жандардың да өз арамызда толып жүргенінен хабардар ету сияқты. Шығарма Райдың сүйіспеншілік сезімін ажырата алмай жынданып кетуімен аяқталады. Алайда Асан қасындағы жан-жарының осындай күйге қалай, не үшін тап болғанын бағамдай алмайды. Өйткені, оған адамның ішкі жан дүниесін ойлаудың өзі жат еді[9.10.]

Драматург жазушы өзінің екі бөлімді «Жолы болғыш жігіт» драмасында кешегі Кеңестік дәуірдегі совхоз өмірінен көрініс береді. Ондағы тартыс, кейіпкерлердің бірін-бірі іліп қағуды жазушының шұрайлы тілімен берілген. Кейіпкерлердің жұрт алдында ойлануы, қателесуі, жеңуі мен жеңілуі осының бәрі драманың тілі арқылы көрерменін еліктіріп тартып отырады.

Драма тілі, характер қақтығысы көркем туындының ең жоғарғы көркемдік – сатысы. Бұл тұрғыда профессор Р.Нұрғали «Тегі тілі нашар шығарма өрге баспайды, тілі нашар пьесаға күн жоқ...» [11. 87 б] деп орынды пікір білдіреді.

Әкім Таразидің «Люстрасы» фарс-трагедия. Аталмыш шығарма драматургтың соны ізденісінен туған жаңа дүние. Драматургияның әсерін күшейту жолындағы теерң ізденіс, ғажайып жанрды дәуір деңгейінен төмен түсірмеу, соның ұшқырлығы мен көкейкестілігін, нанымдылығы мен шынайылығын әлсіретіп алмау, қайта өркендете түсудің қамы болса керек. Өркендеп, өскен драматургия өзінің өткір сыншылдығымен заман тудырған жәйттарды мінеп, түстеп отыруға күш салады.

Драмалық шығармалардағы негізгі қолданылатын құрал – диалог. Ал диалогтың басты қызметтерінің бірі кейіпкер бейнесін сомдау болатыны күмәнсіз. Қаламгер шығарма барысында шынайы диалог құрып, өмір шындығын көрсетіп отырады. Сөз саптау үстінде астарлы қалжың, өткір әзіл, мысқыл күлкі тудыратын жағдаяттар кіріктіріліп жанды жүйе туғызады. Кейіпкерлердің шынайы қақтығысы кезінде олардың міне-құлқы ашылады. Қарама-қарсы кейіпкерлердің жауаптасуы кезінде ауыздарына қажетті сөзді сала білу нағыз шеберлік. Сөз тартысына түскен сәтте кейіпкерлердің әр

сөздерінен олардың өмірі, бейнесі, әрекеті сол кезең уақыт шындығымен сабақтасып жатады.

Көрнекті жазушы-драматург Әкім Таразидің алпысыншы жылдардың ортасынан бері қарайғы қазақ ұлтына шынайы шығарма сыйлаған қаламы жүйрік қаламгер. Оның туындылары драматургия жанрындағы замандас драмашылар шығармаларымен салыстыра қарағанда, тақырып тұрғысынан да, ой салу жағынан да, кейіпкер жасау, тартыс туындату, мінез суреттеу тұрғысынан да есте қаларлық, санаға әсер еткіштігімен де, терең де мағыналылықпен ерекшеленді. Шығармашылық жолы Кеңес цензурасының қамшысынан қан тамып тұрған кезінде қалыптасқан жазушы халқының рухани игілігіне айналған ірі-ірі туындылар жазды. Сол замандарда дайын жоспарға құрылған, идеясы өзекті, тақырыбы актуалды талай кітаптар баспадан мыңдаған тиражбен шығып, өз уақытында мақтау-марапатқа ие болып, беделді сыйлықтарды иеленгені де белгілі. Бірақ замананың ұзын сапарында халық жадынан ұмытыла бастайды. Жаңа заманның сұранысына жауап бере алмаған, өзіндік ерекшеліктері жұтаң, ойға тайыз, жасанды тартыстарға құрылған, мұндай туындылардың дүниеге келуіне жазушылардың қолын байлаған заманда уақыт талабына сай туындылар туғызған қаламгерлер болды. Сондай қаламгердің бірі де, бірегейі де Әкім Тарази еді[12].

Қарымды қаламгердің роман-повестерінде, драмалық туындыларында қу құлқын үшін жүрген кейіпкерлер, олардың аярлық қылықтары, мансап үшін жанталасқан күрестері, келеңсіз іс-әрекеттері, жанды суреттерінің көш керуені көз алдымызда өтіп жатады. Қатаң идеология билеген кеңестік қоғамда өз пікірі бар ірі тұлғалардан, халықшыл, ұлтшыл азаматтардан гөрі, жоғардан түскен бұйрықты бұлжытпай орындайтын орташалар пайдалы. Парасатты, білікті, талантты, талапты жандар қолында мансабы бар орташаларға қызмет жасауы тиіс. Бұл өмірі ашық айтылмайтын, әміршіл-әкімшіл жүйенің жазылмаған қағидасы. Осы шындықты ашып көрсетуге де қазақ жазушыларының ішінде Ә.Таразиге жете алатыны кемде-кем.

Қорытынды. Мақалада өткен ғасырдың алпысыншы жылдары қазақ әдебиетінің дамуына зор үлес қосқан талантты прозашы Қазақстанның Еңбек Ері, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, Әкім Таразидың шығармаларына талдау жасалды. Жазушының еңбектеріне байланысты теориялық мәселелер баяндалды.

Зерттеу жұмысында Әкім Тарази өмір сүрген заман және оның туындыларындағы басты ізденістер мен прозалық жаңшыл ағымдар психологиялық және мәдени-тарихи, салыстырмалы-тарихи және герменевтикалық әдіс-тәсілдер деңгейінде зерделенді.

Оның қаламынан туған хикая, повестердің, романдардың, драмалық шығармалардың негізгі тақырыптық өрісі адамгершілік мәселесін қамтиды. Дүниеқоңыздық, тоғышарлық, өзімшілдікпен күрес сарыны авторлық мұратпен сабақтасып жатады. Саналы өмірін қаламгерлікке, творчествоға арнаған жазушы стилі үнемі даму үстінде, үздіксіз ізденісте болғанын байқаймыз. Іш пыстырар ұзақ баяндау мен кейіпкердің жан дүниесінің қалың қыртысын ашар психологиялық анализге бармай, негізгі салмақты шиыршық атқан шымыр диалогке, ширақ дамитын оқиғаға, ұтымды детальдарға салатыны жазушының басты ерекшелігі, дара стилі екені дәлелденді.

Ә.Тарази шығармаларында «кішкентай» пенделер мен тұлғалар арасындағы тартыс ақиқат пен жалғандықтың, жақсылық пен жамандықтың арасындағы тайталас, күрес. Бұл күрес бүгін ертең түгесілмейді. Ірі тұлғалар толық рухани азаттыққа жеткенше тоқтатпайды бұл күресті. Бұл мағыналы, адами өмір үшін –күрес. Сондықтан да жазушы туындылары рухани-мәдени өміріміздің күре тамырындай болып оқырман зердесіне жан бітіріп тоқтаусыз алға жетелейді[13].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Тарази, Ә. Үлкен ауыл [Текст] / Ә.Тарази – Алматы: «Жазушы», 1986. – 120 б
- 2 Тарази, Ә. Тасжарған [Текст] / Ә. Тарази – Алматы: «Жазушы», 1980.-235 б.
- 3 Эльсберг, Я. Вопросы теории сатиры [Текст] / Я. Эльсберг – М.: «Советский писатель», 1957. – 468 с.
- 4 Исабеков, Д. // Қазақ әдебиеті. [Текст] / Д. Исабеков – 1984 –11б.
- 5 Мұсаев, А. Тарази тағылымы [Текст] / А. Мұсаев – Алматы: «Фолиант», 2009. – 114 б
- 6 Тарази, А. Москва–Баласаз: (хикаят) [Текст] / А. Тарази // Жұлдыз. – 1992 – №1. – 19-56 б
- 7 Тарази, Ә. Жаза: роман және хикаяттар [Текст] / Ә. Тарази. – Алматы: Санат, 1998. – 349 с.
- 8 Сейдімбеков, А. «Қазақ әдебиеті» [Текст] / А. Сейдімбеков – 1983. – 30 қараша – 11 б.
- 9 Мусаев, А. Қазақ драматургиясы [Текст] / А. Мусаев – Алматы:«ССК баспасы», 2019. – 178 б
- 10 Мусаев, А. «Поэтика казахской сатиры» [Текст] / А. Мусаев – Алматы: «Санат», 1997 – 190 с.
- 11 Нұрғалиев, Р. Арқау. [Текст] / Р. Нұрғалиев – Алматы: «Жазушы», 1991 – 87
- 12 Тарази, А. Голубая колыбель [Текст] / А. Тарази – М: «Сов. писатель», 1988
- 13 Мұсаев, А. Жетінші асу [Текст] / А. Мұсаев – Ақтөбе: «Принт», 2018.– 432 б .

REFERENCES

- 1 Tarazi A. Ylken auy [Big village]. Almaty: «Zhazushy», (1986): 120 b. – (In Kaz)
- 2 Tarazi A. Taszhargan [Taszhargan]. Almaty: «Zhazushy», 1980: 235 b. – (In Kaz)
- 3 El'sberg Ya. Voprosy teorii satiry [Questions of the theory of satire]. El'sberg Ya.-M.: «Sovetskij pisatel'», (1957): 468s. – (In Rus)
- 4 Isabekov D. // Kazakh adebieti [Kazakh literature.].(1984): 11bet. – (In Kaz)
- 5 Mysaev A. Tarazi tagylymy [Tarazi lessons]. «Foliant»,(2009): 114 b. – (In Kaz)
- 6 Tarazi A. Moskva–Balasaz : [Moscow-Balasaz : (story)]. Zhyldyz, (1992), №1, 19-56 b. – (In Kaz)
- 7Tarazi,Ә.Zhaza : roman zhane hikayattar [Punishment: novel and stories]. Almaty, Sanat, (1998): 349 s. – (In Kaz)
- 8 Sejdimbekov A.// «Kazakh adebieti»["Kazakh literature"]. (1983): 30 karasha,11 b. – (In Kaz)
- 9 Musaev A. Kazakh dramaturgiyasy [Kazakh drama]. Almaty:«SSK baspasy», (2019): 178 b. – (In Kaz)
- 10 Musaev A. «Poetika kazahskoj satiry» ["Poetics of Kazakh satire"]. Almaty: «Sanat», Harakter i rol' komicheskogo v poetike A.Tarazi, 94-12s.(1997):190s. – (In Rus)
- 11 Nyrgaliev R. Arkau.- [The rope.]. Almaty: «Zhazushy», (1991): 87s. – (In Kaz)
- 12 Tarazi A. Golubaya kolybel' [The Blue Cradle]. M: «Sov. pisatel'», (1988) – (In Rus)
- 13 Mysaev A. Zhetinshi asu [Seventh pass]. Aktobe: «Print», (2018): 432 b. – (In Rus)

ОБЛАДАТЕЛЬ ОСОБОГО ВЫРАЖЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматривается творчество выдающегося представителя современной казахской литературы, Героя Труда Казахстана, лауреата Государственной

премии акима Тарази с точки зрения требований литературоведения. В статье поставлена цель обучения и изучения творчества Акима Тарази и изучения прозаических, драматических произведений писателя с точки зрения хронологических и сравнительно-исторических, герменевтических методов. С помощью этих методов рассматриваются авторские представления о времени и пространстве, о человеческом бытии и способы моделирования реального мира и внутреннего мира его героев. Кроме того, в произведениях раскрывается социально-общественный, культурный характер сложных проблем казахского общества. В творчестве Акима Тарази отражены многоуровневые ситуации национального бытия и мысли свободолюбия. Научная и практическая ценность исследования измеряется тем, что в казахской литературоведении отдельные суждения советского периода переоцениваются с позиций современной независимой страны, а также вносят вклад в совершенствование методолого – теоретического аспекта Отечественной литературоведческой отрасли.

Ключевые слова. Социальный интерес, тупость, духовное вырождение, карьеристы, корысть, намек, символическая деталь, пародийный образ, гротескный образ, сатирические персонажи, карикатурный тип, метафорный подход.

THE OWNER OF A SPECIAL EXPRESSION

Abstract. The article examines the work of an outstanding representative of modern Kazakh literature, Hero of Labor of Kazakhstan, Laureate of the State Prize Akim Tarazi from the point of view of the requirements of literary criticism.

The article sets the goal of teaching and studying the creativity of Akim Tarazi and studying the prose, dramatic works of the writer from the point of view of chronological and comparative historical, hermeneutic methods.

With the help of these methods, the author's ideas about time and space, about human existence and ways of modeling the real world and the inner world of his characters are considered. The writer shows the social types, such as the worm, that penetrate into the core of society through his work. These types are designed to draw the reader's attention to how much they influenced the Kazakh identity. In addition, the works reveal the socio-social, cultural nature of the complex problems of Kazakh society. The works of Akim Tarazi reflect the multilevel situations of national existence and the thought of freedom. The scientific and practical value of the research is measured by the fact that in Kazakh literary studies, certain judgments of the Soviet period are overestimated from the standpoint of a modern independent country, and also contribute to the improvement of the methodological and theoretical aspect of the Domestic literary branch.

Key words. Social interest, stupidity, spiritual degeneracy, careerists, greed, hint, symbolic detail, parody image, grotesque image, satirical characters, caricature type, metaphorical approach.

FTAXA 16.01.09

DOI: <https://doi.org/10.62724/202440206>

Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы*¹

Филология ғылымдарының докторы, профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 194, sabir_uralsk@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-7281-4167

Ержигитова Гульден Кайратовна²

Оқытушы, ЖШС «SCANDIC International school», Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Қайрат Жұмағалиев көшесі, 18., erzhigitova97@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-7578-6165

Бөкенбай Ерасыл Мұратұлы

Оқытушы, Ж.Досмұхамедов атындағы жоғары педагогикалық колледж, Қазақстан Республикасы, 090000, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 173, erasyl_uralsk@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-5691-2821

АЛТЫН ОРДА -ҚЫПШАҚ ДӘУІРІ ЖАЗБА МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ҒАЛАМНЫҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ МОДЕЛІ

Аңдатпа. Мақалада Алтын Орда – Қыпшақ дәуірі әдеби жәдігерліктерін бір тұтас лексикалық мәдени мұра деңгейінде зерттелген. Әдеби шығармалар тілі кешенді бағытта қарастырылып, қазақ рухани мәдениетімен жалғастығы дәлелденген. Алтын Орда – Қыпшақ дәуірінде жазылған әдеби шығармалар қыпшақ-оғыз аралас тілде жазылған. Белгілі А.Зайончковский, А.Ибатов, Ә.Құрышжанов сияқты ғалымдардың орта ғасырларда біртұтас орта түркі әдеби тілі қалыптасты деген пікірі – аса өзекті. Бұл дәуір жәдігерліктері қыпшақ элементі басымырақ келген аралас тілді болғандығы біршама зерттеулерде дәлелденді. Қыпшақ тілі елаарлық тіл деңгейінде қызмет етіп, ұланғайыр Ұлы Даланың бар тарапында қолданысқа ие болып тұрған. Билік басында монғол текті әулеттер болғанымен мәдениеттер текетіресінде қыпшақ мәдениеті үстем болғандығын жазба деректерден байқаймыз. Сондықтан зерттеудің негізгі мақсаты тарихи, тілдік үдерістерді ескере отырып, «тіл мен ұлт біртұтас» ұстанымымен байырғы қыпшақтық мәдениет пен бүгінгі қазақ дүниетанымының ортақтығы, ғаламның концептуалды моделін лексикалық мәліметтермен ашуды көздейді. Алдына қойылған міндетті жүзеге асыру үшін ғаламның концептуалды моделін мазмұнына мәйек болар тілдік бірліктерге, тұрақты тіркестерге этномәдени бағытта зерттеу жүргізілген.

Жазба ескерткіштер мәтініндегі фразеологизмдер ұлттық дүниетаным-көзқарастан мәдени-рухани мәлімет беретіндігі айшықты деректермен толық дәлелденген. Осы деректер қазақы ой таным-түсінікпен, дүниетаныммен селбесіп, жалғасып тіл мен ұлттың тарихтың ұзын бойында бірлесе, сабақтаса қалыптасқанын білдіреді.

Байырғы қыпшақтық әдеби жәдігерліктердің мәтініндегі фразеологизмдерге этнолингвистикалық, этномәдени зерттеулер жүргізу арқылы Алтын Орда халқының рухани мәдениетін көруге болады. Жазба мұралар тілінен ғаламның концептуалды моделі, дүниенің ұлттық тілдік бейнесі байқалады.

Кілт сөздер. Жазба жәдігерліктер, ғаламның концептуалды моделі, фразеологизмдер, қыпшақтар, дүниетаным, мәдениет.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілі – рухани, мәдени құндылықтар әлемі» АР 19679282) тақырыбындағы жоба аясында дайындалды.

Кіріспе. Соңғы жылдарда Мәдени мұра, Халық тарих толқынында сияқты бағдарламалар бойынша атқарылған шаруалар, ғылыми-ізденістер халықтың тарихи жадын жаңғыртқан, игі шаралар еді. Қазақ жұртының ел болып бір орталыққа ұйысуында, қазақ тілінің даралануында Дешті Қыпшақ кезеңі, Шыңғысхан жорығының нәтижесінде Алтын Орданың құрылуы үлкен рөл атқарады. Алтын Орда – Қыпшақ дәуірінде жазылған әдеби шығармалар тілінен ұлттық тіліміздің қалыптасу, қазақ ру-тайпаларының тұтастану процестері нақты көрінеді. Мемлекет, қоғам қайраткерлерінің бағамдауынша, бүгінгі Жаңа Қазақстандағы жаңғыру үдерісі ұлттың жүріп өткен тарихынан бас тартып, жаңа бастамаларға, тың ұстанымдарға мойын бұру емес, керісінше ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық дәстүрлерімізді, рухани дүниетанымымызды жаңа ғасырдағы үрдістермен үйлестіре отырып дамыту болып табылады.

Алтын Орда – Қыпшақ дәуірі көркем әдеби шығармаларын лингвомәдени, этномәдени тұрғыдан зерделеу қазақ тілі мен ұлттық дүниетанымның өркендеу, нықталу, айқындалу процестерін көз алдымызға келтіреді. Осы дәуірінде жазылған әдеби шығармалардың бір тобында оғыз тілі басым болса, енді бір тобында қыпшақ тілі басымрақ келіп, аралас тілдік сипатта өрілді. Түркітанушы А.Зайончковский, Ә.Құрышжанов, А.Ибатов сияқты түркітанушы ғалымдар XIII ғасырда жалпыға ортақ орта түркі жазба әдеби тілі қалыптасты деген маңызды тұжырымға келді. Осы орта түркі жазба әдеби тілінің негізі қыпшақ тілі болғандығына тарихи да, тілдік те мәліметтер көп.

Қыпшақ тілі еларалық, ұлтаралық қарым-қатынас тілі деңгейінде Ұлы Даланың бар тарапынан, ат тұяғы жеткен жерлерден естіліп тұрды. Алтын Орда тұсындағы ресми іс-құжаттар да осы көне қыпшақ тілінде жазылды. Бұған Тоқтамыш ханның, Тайдолай қатынның жарлықтары толық дәлел болып алады.

Зерттеу материалдары мен әдістер

Орта ғасырларда, әсіресе Алтын Орда тұсында жазылған шығармалардың тіл тарихы, ұлт тарихы үшін маңызы зор. Олар Құтыптың «Қысырау мен Шырын», Сейф Сарайидың «Гүлстан бит-түрки» дастандары, Хорезмидің «Мұхаббат-намесі», Махмуд бин Али әл-Кердерінің «Нәқдж әл-фарадис» атты қара сөзбен жазылған шығармасы.

Осы әдеби көркем, діни-танымдық шығармалар барлық түркі тектес ұлт пен ұлыстардың, соның ішінде қазақ жұртының рухани жәдігерлері болып табылады.

Зерттеу мақсатына сәйкес әдеби көркем, діни-танымдық шығармалардың мәтіндері, сөздіктері пайдаланылды. Зерттеу барысында, әдеби көркем шығармалардың мәтінімен жұмыс істеуде тандау, іріктеу, тілдік бірліктерді жүйелеу, этномәдени мағынасын ашу үшін компонентті талдау, тарихи-салыстырмалы әдістер пайдаланылды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Бүгінгі таңдағы ғылыми зерттеулерде қолданылып жүрген *ғалам бейнесі, ғаламның концептуалды бейнесі, ғаламның тілдік бейнесі* атты терминдер бірінен-бірі туындайтын, бірлікте, сабақтастықта өмір сүретін ұғымдар. Сайып келгенде, ғалам бейнесі – нақты дүние болғанымен ылғи өңін өзгертіп, құбылып отыратын шындық, ал ғаламның концептуалды бейнесі – шын болмыстың интерпретацияланған бейнесі, ол бірнеше концептілерді бойына жинақтап, вербалды тұлғада көріне алады. Ғаламның концептуалды бейнесінің вербалданған бөлігін ғаламның тілдік бейнесі деп атаймыз. Ғаламның концептуалды бейнесі тілдік бейнеге қарағанда үнемі өзгеріп отырады, дегенмен ғаламның тілдік бейнесінің кейбір бөліктері

ұзаққа сақталады және халықтардың таным-түсінігіне қарай ғаламның тілдік бейнесі әрқилы болады. Сайып келгенде мәдени-ұлттық ерекшеліктермен тығыз байланысты.

Бүгінгі қазақ тілінің сөздік қоры өте бай, фоно-морфо-семантикалық жүйесі жетілген әлеуеті зор – тіл. Бұндай жағдайда жету үшін ол соқтықпалы, соқпақсыз жолдардан өтті.

Тіліміздің бүгінгі әдемі қалпы, оның тұла бойына тұнған ғаламның тілдік бейнесі – мыңдаған жылдарды артқа тастап өсудің, жетілудің нәтижесі. Қазақ ұлтының рухани-мәдени дүниетанымының тарихи жолдарын, шиырларын орта ғасыр жазбаларындағы байырғы қыпшақ әлемінің тілдік ақпараттары арқылы саралап, зерделеу қазақтану үшін игілікті іс болып табылады. Өйткені бұл тіліміздің бойына тұнған рухани-мәдени таным әлемін ғана көрсетіп қоймайды, сонымен қатар қазақы мәдениетіміздің арналарын түгендеп, ұлттық дағды-дәстүрлердің, дүниені танудың өзіндік бейнесін ашады. Қандай да бір тіл жамағаттың қарым-қатынасқа түсетін қажеттілігін орындай отырып, ұлттық мәдениеттің таңбасы бола алады. В.Гумбольдттың айтуынша: «Тіл ұлттың рухани дүниетанымының сыртқа шыққан көрінісі, яғни ұлттың тілі – оның ішкі жан дүниесінің сәулесі, ұлттың қаны тіл күретамырының бойымен жүріп отырады».

Адамтанымдық лингвистикада ұлттық дүниетаным мен құндылықтарды халықтың ой топшылау құзіреттілігін сол жұрттың тілдік деректеріне, лексикалық қорына, сөз саптау мәдениетіне арқа сүйей қарастыру толымды нәтиже береді. Тіл жетегімен орныққан мәдениетті, ғаламның тілдік бейнесін саралау көкейкесті мәселе екені анық.

Тіл білімінде ең алғаш В.фон Гумбольдт, Э.Сепир зерттеулерінде халық рухы тілмен сабақтастырыла қарастырылып, тілдің ұлттық сипатын айқындайтын ғалам бейнесі қарастырылды. Кейінгі уақытта бұл мәселе Н.И.Толстой, А.Вежицкая, Т.В. Цивьян, Г.В.Колшанский, В.Н.Телия т.б. тілші ғалымдардың іргелі ғылыми зерттеулерінің тақырыбы ретінде сөз болды. Қазақстанның тілші ғалымдары антропологикалық зерттеулерді жандандыра отырып, ғылыми айналымға ғаламның тілдік бейнесі, ғаламның концептуалды бейнесі, дүниенің қарапайым бейнесі, концепт терминдерін көптеп қолдана бастады. Э. Сүлейменова, Ж. Манкеева, Е. Керімбаев, Н.Шаймерденова, Г. Смағұлова, С. Сәтенова сынды ғалымдар тіл мен ой топшылау, тіл мен дүниетаным, тіл мен қоршаған орта, тіл мен рухани мәдениет жалғастығына, байланыстылығына орай құнды ғылыми тұжырымдарын ортаға салды.

Үстіміздегі жиырма бірінші ғасырда қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, лингвоконцептология ғылыми арналары біршама жоғары деңгейде даму үстінде. Сондықтан дүниенің тілдік бейнесі, ғаламның тілдік бейнесі ұғымдары кеңінен қолданыла бастады.

Ғаламның тілдік бейнесінің дара ұлттық сипаты әр халықтың өмір сүру тәжірибесіне, білім-білігіне қарай әртүрлі болады. Сайып келгенде тілдік бейненің таңбалаушы әрекеті қоғаммен, қоршаған ортамен байланысымен қатар, тілді алып жүруші этностың жиған-тергенімен, білгенімен, ойға түйген, санаға тоқыған білімімен сабақтастықта болады. Ғалам бейнесінің ұлттық сипаты этникалық мәдениетпен тығыз байланыста өмір сүреді. Г.А. Брутян, Р.И. Павиленис, Ю.Н. Караулов сияқты ғалымдар «ғалам бейнесі» деген сөз тіркесінің орнына «ғалам моделі» деген терминдік қолданысты ұсына отырып, оны: 1) ғаламның концептуалды моделі; 2) ғаламның тілдік моделі деп екіге бөліп қарастырады. Белгілі зерттеуші Ю.Н. Караулов тілдік ғалам бейнесі мен концептуалды ғалам бейнесінің ара жігін нақты ажыратып шекара сызып қою тым қиын екенін айта келіп, мынадай тұжырым білдірді: «ғаламның тілдік моделі мен ғаламның концептуалды моделінің арасындағы шекара тұрақсыз әрі белгісіз»[1, 23]. Дегенмен ғалым ғаламның тілдік моделінде сөз семантикасының өрісі, ғаламның концептуалдық моделінде сана константы басты роль ойнайтынын белгілеп берді. Ал В.Н. Телия тіл мен

ғаламның концептуалды моделі ара жігіндегі сабақтастық тілдік лексемалардың мән-мағынасына қатысты екенін айта келіп: «тіл өзінің мағыналар системасы және олардың ассоциациялары негізінде ғаламның концептуалды моделіне ұлттық-мәдени бояуды сіңіреді» деп пікір білдірді. Тіл мен ой топшылауды шендестіруге болмайтындығы сияқты ғалам бейнесі мен ғаламның тілдік бейнесін өзара салғастыруға болмайды. Ғаламның тілдік бейнесі тілдік лексемалардың ішкі тұлғасы, сөз, сөйлем, сөз семантикасының өзгеруі, оның ауыспалы мәнде қолданысқа түсуі, көңіл күйді білдіретін реңктер т.б. тәрізді «тілдің мағыналық елегінен өткен системада құрылатын болса, дүниенің концептуальдық бейнесі тіршілік иесінің ой жүйесі мен таным-түсінігіне байланысты болады. Әлемнің қағидалары, дүниенің шындығы тек қана адамның концептуальдық білік, таным құрылымында анықталады, суреттеледі. Дүниетаным жүйесі – ойлаудың нәтижесі, ол тіршіліктегі тәжірибе негізінде пайда болған ішкі (санадағы) әлем моделіне бағынады» [2,15]. Халықтың дүниеге, қоршаған жанды-жансыз ортаға деген көзқарасы дара және қоғамдық тілдік сана арқылы туындайды. Ғаламның концептуалды бейнесі жекелеген адамның ой-жүйесінде әрқилы деңгейде орын алып, тіл жүйесінде әртүрлі суреттеледі. Осыларды анықтайтын тірек жағдаяттар – адам баласының білім-білігі, ата-анадан, мектептен алған тәрбиесі, жас ерекшелігі, өмірлік тағылымы, әлеуметтік өмір сүру деңгейі, өмір туралы психикалық таным-түсінігі, өмір сүріп жатқан дәуірі т.б.

Ұлт мүшелерінің әлемге, қоршаған дүниеге деген даралық сипаттағы концептуалды және логикалық-пәлсапалық көзқарасы, дүниетанымы болуы заңдылық. Ғаламның тілдік бейнесі дүниені тану және білген, көрген құбылысты тілдік құралдарымен суреттеудің лексикалық, рухани-мәдени ерекшелігін нақтылауға жағдай мүмкіндік жасай отырып, тілдік логикалық, семантикалық дара мән-мағына түзеді.

Тіл мен менталитетті, болмысты сабақтастықта, бірыңғай дәрежеде қарастырудың негізгі арнасы – когнитивтік лингвистика. Қазіргі таңда тілтану ғылымында тілді ұлттың рухани-мәдени байлығының басты қоймасы ретінде зерделеудің аясы өрістеп келеді. Шынында әрбір тіл сол тілді алып жүруші ұлттың тарихын, рухани мәдениетін, дүниетанымын, өзіндік талғамын, мінез-құлығы мен салт-санасын, кәсібін, дәстүрі мен ұлылығын кешенді түрде жинап, сақтайтын таңбалық жүйе. Мұның өзі сайып келгенде қазіргі қазақ тілтану ғылымында тіл мен мәдениет байланыстылығын, атап айтқанда, тіл жүйесіндегі ұлттық белгіні, таңбаны, руханиятты зерделеуге бағытталған когнитивтік лингвистика, оның лингвомәдениеттану, этнолингвистика т.б. ғылым салаларының дамуына өзек болып отыр. Осы ғылым салаларының тұжырым, қағидаттары жазба жәдігерліктердің тілі негізінде қыпшақтық және қазақы ұлттық мәдениетті, таным-түсінікті байланыстыра қарастырып, ғаламның тілдік бейнесін көрсетуге мүмкіндік туғызады.

Орта түркі дәуіріндегі жазба мұраларды кешенді түрде зерттеу – қазақ тілі тарихы мен түркітанудың өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Байырғы қыпшақ тілінің және сол тілден өсіп, өнген қазақ тілінің тарихын зерттеуде Алтын Орда – Қыпшақ дәуірі жазба ескерткіштерінің тіліне жүгінеміз. Олар Құтыптың «Қысырау мен Шырын», Сейф Сарайидің «Гүлистан би-түрки», Хорезмидің «Мұхаббат-наме», Махмуд бин Али әл-Кердерінің «Нахдж әл-Фарадис» атты шығармаларында ұшырасатын тілдік лексемаларды саралай келе этномәдени көрінісін белгілей отырып, ғаламның ұлттық тілдік бейнесі ретінде қарастыру аса көкейкесті мәселе болмақ. Ғаламның тілдік бейнесін қалыптастыруда тұрақты тіркестер негізгі рөл атқарады. Тілдің лексика-грамматикалық, стилистикалық қызметі арқылы қалыптасатын ғаламның фразеологиялық бейнесі ғаламның тілдік бейнесінің негізгі құрылымдық бөлігі болып табылады. Жазба жәдігерліктердің мәтінінде кездесетін фразеологиялық оралымдарды

қазақ тіліндегі баламаларымен шендестірсек, біртұтас кешенді ойды бір дәрежеде беруімен бір ұлттың мұрасы екені аңғарылады. Бұл фразеологиялық оралымдардан ғаламның ұлттық тілдік бейнесі нақты байқалады.

Ғаламның тілдік бейнесі тілді алып жүрушінің дүниетанымындағы, ой-жүйесіндегі ұлттық-мәдени суретті көрсетеді. Осы бағытта О.А.Корниловтың «Ғаламның ұлттық тілдік бейнесі – тарихи даму кезеңіндегі этностың сыртқы әлемді ұжымдық санамен тануының нәтижесі. Сыртқы әлем мен таным ұлттық тілдегі ғаламның тілдік бейнесін тудыратын негізгі екі фактор»[3,140],-деген пікірінің маңызы зор.

Жазба жәдігерліктер тіліндегі тұрақты тіркестердің тұла бойында қазақ ұлтына тән рухани-мәдени мәліметтер ұшыраса ма деген сауал туады. Сайып келгенде образды, бейнелі тұрақты тіркестер этностың дүниетаным жүйесінен, күнделікті өмір сүру жағдайынан, кәсібіне, үй шаруасына қолданған құрал-жабдығынан, қазан, ошақ басындағы ішіп-жемінен ақпарат береді. Белгілі ғалым Ә.Т.Қайдаровтың пікірлеріне сүйенсек, ұлттың тарихтың күрделі жолдарында жүрген ізі бүгінге көктастарға, жартастарға түсірілген ойма жазулар арқылы, әдеби ескерткіштер мен әркілі құрылыстар кейпінде жеткізілуі ғажап емес. Дегенмен бұлардың барлығы этнос өмірінің бұлды-бұлдыр елесі ғана. Ал ұлттың нақты өзіндік даралығы, ұлылығы, таным-түсінігі, дүниетанымы тек тіл жүйесінде көрініс табады. Әрбір кезеңде тіршілікке пайдаланылатын құрал-сайманның, қару-жарақтың, киген киім мен ішкен тамақтың, күнделікті тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ұлттық ойындарға, той атқару дәстүріне байланысты ұғымдардың атаулары, сыр-сипаты т.б. тек тілдеректері ретінде ғана, яғни жеке тілдік бірліктер мен сөз тіркестері, тұрақты тіркестер мен пареиялық қор арқылы ғана бізге жетуі ықтимал [4,34]. Яғни тілдің арқасында ұлтты танимыз. В.Фон Гумбольдттың «тіл халық рухының, жан-дүниесінің, оның таным-түсінігі мен ділінің көрінісі» деген тұжырымына негізделген антропологиялық тіл білімі Қазақстанда жоғары дейгейде даму үстінде деп айтуға болады. Тіл мен мәдениетті байланыстырған этнолингвистика ғылымының басты теориялық негіздерін қалыптастырған академик Ә.Т.Қайдаров болса, осы бағыттағы Р.Ғ.Сыздықова, Е.Жанпейісов зерттеулерінде өрісін тапты.

Кең жазира даланы мекендеп, қара жерді төсеніп, көк аспанды жамылғы етіп, жарау атқа мінген ата-балаларымыз қалдырып кеткен, солардан бүгінге жеткен салт-дәстүрлер, ән-жырмен өрілген асыл өнер, домбыра шанағынан төгілген күй, жаныңды жадыратқан қара сөз, фразеологизмдер, паремиялық қор барлығы жинақтала келіп, рухани ұлттық мәдениетті жасайды. Рухани мәдениет ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық таным-түсінікке негізделеді. Бір орталыққа ұйыған халықтың адами, кісілік әлеуеті тілінде, фразеологиялық оралымдарында, мақал-мәтелдерінде сақталады. Ұлттың мінез-кұлқын, ойлау жүйесін тілден тыс түсіну, тану қиын іс. Тілдік жүйеміздің ішкі мазмұнын, ұлтымызға тән рухани-мәдени байлығын тұла бойына сіңіріп, сақтап бүгінгі ұрпаққа жеткізіп отырған ана тіліміздің қадыр-қасиеті оның танымдық қызметімен тікелей байланысты. Орта ғасырлық мұралардағы ғаламның тілдік бейнесі әуелгі тұста фразеологиялық оралымдар, олардың біртұтас мән-мағынасынан байқалады. Олар ұлттық менталитетті жинақтап, мөлдіретіп көрсететін тілдік бірліктер. Зерттеушілердің мынадай пікірі бұған толық дәлел бола алады: Ғаламның тілдік бейнесі тілдің функционалды құралдарымен қалыптасады, яғни тұтас тілдік жүйеден байланысқа түсуге қажетті және жиі пайдаланылатын фразеологизмдермен қатар, басқа да тілдік бірліктерді таңдап алуымен ерекшеленеді. Тұрақты тіркестер тек екінші туып тұрған суретті атау емес, ұлттық дүниетанымның, рухани мәдениеттің таңбасы. Осы саланы көп зерттеген ғалым В.Н.Маслова былай

дейді: «тілдік бірліктің мәдени маңыздылығын (яғни «мәдени білім») фразеологизмнің немесе басқа тілдік бірліктің прототиптік жағдайын, оның символдық оқылуын лингвист ана тіліне белгілі немесе ұсынуы мүмкін мәдениеттің «кодтарымен» байланыстыру негізінде білдіруі»[5,10]. Бүгінгі таңда тіл мен мәдениеттің, тіл мен ұлттық дүниетанымның сабақтастығын қазіргі тілдік сипаты тұрғысынан ғана емес, тарихи тұрғыдан ізерлей қарастыру аса маңызды. Дүниетанымдық ақпараттарға тұжырымдарымызды негіздей отырып, қазақ халқының өзіндік, басқаларға ұқсас келе бермейтін өзгешелігін қазіргі тілдік деректермен қоса байырғы тілдік деректерге, жазба жәдігерліктер мәтінінде ұшырасатын рухани-мәдени ұстанымдарға негіздей зерделеп, дүниетанымдық байланыстылық тінін анықтау аса керек іс. Тіл – рухани мәдениеттің басты көрсеткіші болғандықтан Алтын Орда – Қыпшақ дәуірінде өмір сүрген қыпшақ тайпалары мәдениетінің бүгінгі қазақ ұлтының өміріндегі іздерін тілдің бойынан ғана көруге болады. Академик В.В.Виноградовтың пікіріне жүгінсек: «Белгілі бір ұлттық қауымдастықтың әлеуметтік-мәдени құрылымының оны басқа ұлттық құрылымдардан ерекшелендіретін өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктер лексикада көрінеді және онда рухани және материалдық мәдениеттің ұлттық формалары, түрлері мен көріністері туралы ақпарат беретін фондық ақпаратты құрайды», -дейді [6,41]. Сайып келгенде ұлттық мәдениеттің басты ерекшеліктері, көріністері сол ұлттың тілінде сақталады.

Орта түркі дәуіріндегі жазба ескерткіштер сол кезеңнің барлық тілдік байлығын қолданбаса да, фразеологиялық оралымдар арқылы бүгінгі қазақ ұлтына ортақ мәдени, дүниетанымдық мәліметтер бере алады. Мәселен, Біліг қамчысыны елге алып «білім қамшысын қолға алып» [XIII, 6p9]. Осы сөйлемдегі *біліг қамчысы* тұрақты тіркесі қазақы ой-танымнан хабар береді: *Қамшы* ат үстінде жүрген дала жұртының негізгі құралы. Жазушы *қамшы* сөзін *біліг* лексемасымен тіркестіріп «ақыл ойдың шапшаңдығын, тездігіні, өткірлігін» білдіріп, бейнелеп жеткізіп отыр.

Фразеологизмдер құрамындағы компоненттерде, яғни жеке сөздерде сөздің ішкі мағыналық тұлғасы арқылы мағыналық реңк, коннотацияда ұлттық ерекшелікті айқындау жағы денотатқа қарағанда басымдау болады [7,158]. Қазақ тілінде «қамшы» бірлігі негіз болған тұрақты тіркестердің мағыналық деңгейі әрқилы: қамшы болу, қамшы боп тию, қамшыдай қату, қамшы ойнату, қамшы үйіру т.б.

– Ақыл тізгініні ким бәрік туттың «ақыл тізгінін берік тұттың» [Г,6p11]. Бұл құрылымда *ақыл тізгіні* оралымы ашуды ақылға жеңдіріп тоқтаудағы сабырлылықты, ыждағаттылықты, байсалдылықты *тізгін* сөзін тірек етіп білдіріп тұр. Сайып келгенде ашудың дұшпандығын, оны тежейтін салқын ақыл екенін білдіреді. Жарау ат мінген көшпелі қазақтың жүгені тізгінсіз болса қалай жүреді. Астындағы атыңды жүгеннің тізгіні қажет бағытыңа бұрса, адамды ақылдың тізгіні сабырға шақырады. Бұл тұста *тізгін* сөзі ұлттық мәдени таңбаны беріп тұр.

– Бұйырды кәлтүрүң қуш салалық «бұйырды: келтіріндер құс салайық» [XIII,80p17]. Бұл сөйлемде *қуш салу* оралымы дала жұртының ежелгі аңшылық кәсібінің түрін білдіреді. Құс салып аң аулау үрдісі түркі халықтарының ішінде бүгінде қазақ пен қырғыздарда жақсы сақталған. Кең жазира далада ит жүгіртіп, құс салған аңшылық өнерді «бір қызық ісім екен сұм жалғанда» деп ұлы Абай жоғары бағалаған. *Құс салу* оралымы қазақтар мен Алтын Орданы мекендеген қыпшақтарға ортақ этнографизм.

Тұрақты тіркестердің тұла бойында жинақталған тілді алып жүрушінің күнделікті дағды-дәстүріне, рухани мәдениеті мен дүниетанымына, діни таным-түсінігіне, тіпті сұлулықты, әдемілікті бағалау талғамына байланысты болып келетін қандай да бір оқиғаның, құбылыстың ықпалы зерттеушіні негізінен көне наным-

сенімдер, тұрмыстық салт-дәстүрлер, әлеуметтік-тарихи құбылыстар әлемін зерттеуге шақырады [8, 245]. Мысалы, Кішігә тегмәсүн көз «кісіге көз тимесін» [Мн,28в5]. Осы сөйлемдегі «біреудің назары түсіп ауру» мағынасындағы *көз тегмәсүн* оралымы қазіргі қазақы ұғым-түсініктен алыс емес. Қазақ халқында сәбиге, әдемі, көркем бойжеткенге, тұлпар атқа көз тиеді, тіл өтеді деп елдің көзінен тасалап ұстау ырымы бар. «Көз тию» ұғымы ерте замандардан жетіп біздің заманымыздағы қазақтардың салт-санасынан, таным-түсінігінен орын алған. Ауылда назары өткір адамдарға жас баланы, жүйрік атты тасалап көрсетпейтін әрекетті талай байқадық.

Қандай да бір халықтың, әр заман адамдарының өздерін қоршаған табиғатқа, қоғамдық ортаға, жанды-жансыз тіршіліктің әдемілігіне көз қарастары әр деңгейде болуы ғажап емес. Сұлулық, әдемілік белгілерін суреттеп бейнелеуде ұлттық мәдени дүниетаным, қоғамдық орта, әлеуметтік жағдаят, құбылысты тану ерекшеліктері байқалады. Алтын Орда тұсындағы жазба жәдігерліктерде жырлаған оқиғасына орай сұлу қыздың бейнесін беруде, неше түрлі ойнақы сөз оралымдары қолданылғанын көреміз. Мысалы, *ай йүзім, йүзі гүл, йүзі күн, пістә ағыз, толун ай, шәкәр ерін, күн күзгүсү (күн айнасы), күнәш йүзли (күн жүзді), Юсуф жамалы, он төртінчи түннүң толун айы*. Осы сөзбен салынған суреттегі сұлу қызды ай мен күнге салыстыру қазақ әдеби тілінде де кең тараған. Мысалы, Он төртінші айдай боп, Түседі кімнің көзіне [9,296]. Көз тартар әдемілікті, жүрек жылытар сұлулықты қазақ халқы толған аймен салыстырып барып таниды.

Осы келтіріп отырған тұрақты тіркестердің тұла бойынан, берген мағынасынан ұлттық-мәдени бейне анық байқалады. Сайып келгенде бұл ұлт өкілдерінің әлем, ғалам, әдемілік жайлы бейнелі, образды таным-түсінігі.

Ғаламның тілдік бейнесін тек тұрақты тіркестер бойынан ғана емес, жеке тілдік бірліктердің бойынан да көруге болады. Мәселен, қазіргі қазақ тілінде «жақсы елші елдестірер, жаман елші жауластырар» деген мақал бар. Ымыраласу, татуласу, жоқ жерден жау іздемеу қазақ жұртының ежелгі мінезі. Егемен еліміздің сыртқы, ішкі дипломатиясында, саяси қызметінде жиі пайдаланылатын *елші* лексемасы орта түркі дәуірінде әлеуметтік өмірде де, жазба мұраларда да өте жиі қолданылған, саяси мәдени маңызы зор тілдік бірлік. Дерекке жүгінсек, ызалым елчи келтүрсүнләр аны [ХШ,29а 20]. *Елші* сөзінен тарихи тамыры тереңде жатыр, көне түркі тілінде «елші, хабаршы» мағынасымен қатар «елбасы, көсем» мағынасы да бар. *Елчи бег* фраземасы де кездеседі. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» атты дидактикалық шығармасында елшінің жеке басына терең түсініктеме берілген: *Елшілікте сөздің құны бағалы, Бір ауыз сөз елдің тілін табады*. Қыдырғали би Қосымұлының «Жылнамалар жинағында» *елші* лексемасы «достастырушы, келістіруші» мәнінде қолданылады. Қазақ хандығы тұсында елбасқару ісінде, көрші елдермен қарым-қатынас жасауда елшінің атқаратын қызметі өте маңызды болған. Қазіргі Жаңа Қазақстанның сыртқы саясатындағы *елші* сөзінің мағынасы өте зор. *Елші* - сыртқы қатынас органдарының дипломатиялық қызметкерлеріне берілетін жоғарғы дипломатиялық дәреже. Алыс-жақын шет елдерге, тіпті тайпа, ру аралық мәселелерде елші жіберіп елдесу, ынтымақтастыққа ұмтылу, ел іргесін берік сақтау қазақ жұртының әлмисақтан келе жатқан мақсат-мұраты болып табылады. Елші сөзінің астарында қазақ ұлтының Мәңгілік ел болу арманы жатыр.

Қорытынды. «Тіл мен ұлт біртұтас» заңдылығымен байырғы қыпшақтық мәдениет пен бүгінгі қазақ дүниетанымының ортақтығы, жалғастығы жазба мұралардағы тілдік мәліметтерге табан тірей зерттелгенде ғана қаншама жүзжылдықтар бойы арқауы сетінемей жалғасып келген ғаламның тілдік бейнесі байқалады. Тіл мен таным үдерістерінің сабақтастығын көрсету тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне

сүйенеді. «Тіл-ойлау-таным» байланыстылығы инсанның, тіршілік иесінің рухани-мәдени өмірінде, өмір сүру тәжірибесінде дұрыс деп таныған құндылықтарын көрсетеді. Рухани және мәдени құндылықтар желісінде тіл және дүниетаным жалғастығын көрсететін мәндер белгілі бір құрылымдық сипатқа ие болады, жеке атау сөз, тілдік бірлік, тұрақты тіркес, тіпті мақал-мәтел деңгейінде өрістейді. Тұтас ұлттың рухани, мәдени дүниетаным кеңістігін құрайды.

Алтын Орда – Қыпшақ дәуірі жазба жәдігерліктері мәтініндегі осындай фразеологиялық оралымдар мен тілдік бірліктер сөз жоқ ұлттық менталитеттен рухани-мәдени мәлімет береді. Сонымен қатар бұл мәліметтер қазақы ой топшылау жүйесімен, дүниетаныммен, салт-дәстүрмен астарласып, сабақтасып тіл мен ұлттың тарихтың ұзын жолынан түзілген бірлігін, тұтастығын көрсетеді.

Байырғы қыпшақ ұлыстары жазба жәдігерліктерінің сөздік қорындағы фразеологиялық оралымдар мен тілдік бірліктерге этнолингвистикалық, этномәдени саралау нәтижесі Ұлы Дала мәдениетінің жүзжылдықтар бойы үнемі сабақтастықта қалыптасқан ғаламның ұлттық тілдік бейнесін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Караулов, Ю.Н. Словарь как компонент описания языков: Принципы описания языков мира [Текст] / Ю.Н. Караулов – Москва, 1976
- 2 Нұрдәулетова, Б.И. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі [Текст] / Б.И. Нұрдәулетова // Филол. ғыл.докт. авторефераты – Алматы, 2008
- 3 Корнилов, О.Я. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов [Текст] / О.Я. Корнилов, О.Я. // 2-е изд., испр. И доп. – М.: ЧеРо, 2003. – С. 326.
- 4 Қайдаров, Ә.Т. Тарихи лексикология және этнолингвистика [Текст] / Ә.Т. Қайдаров // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері – Алматы: Ғылым, 1988. – 33-39 б.
- 5 Маслова, В. Введение в лингвокультурологию [Текст] / В. Маслова – М.: Наследие, 1997. – 220 с.
- 6 Виноградов, В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы [Текст] / В. Маслова – М., 1978, с. 160.
- 7 Смағұлова, Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері прозы [Текст] / Г.Н. Смағұлова – Алматы: Ғылым, 1998. – 194 б.
- 8 Ураксин, З. Сравнительное изучение и этимологизация фразеологизмов в тюркских языках [Текст] / З. Ураксин // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алматы: Наука, 1990. – С. 245-246.
- 9 Кеңесбаев, І. Қазақ тілінің фразеологизмдер сөздігі [Текст] / І. Кеңесбаев – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 356 б.

REFERENCES

- 1 Karaulov, YU.N. Slovar' kak komponent opisaniya yazykov: Principy opisaniya yazykov mira [Dictionary as a component of language description: Principles of description of the languages of the world]. Moskva, (1976) – (In Rus)
- 2 Nurdauletova, B.I. Zhyraular poetikasyndagy dunienin konceptualdyk beinesi [Conceptual image of the world in the poetics of the Zhyraus]. Filol. ғыл.dokt. avtoreferaty. Almaty, (2008) – (In Kaz)
- 3 Kornilov, O.YA. YAzykovye kartiny mira kak proizvodnye nacional'nyh mentalitetov [Language pictures of the world as derivatives of national mentalities]. 2-e izd., ispr. I dop. – М.: Chero, (2003): 326 s. – (In Rus)

4 Kaidarov, A.T. Tarihi leksikologiya zhane etnolingvistika [Historical lexicology and ethnolinguistics]. Kazakh tili tarihi leksikologiyasynyn maseleleri. Almaty: Gylym, (1988): 33-39 b. – (In Kaz)

5 Maslova, V. Vvedenie v lingvokul'turologii [Introduction to linguocultural studies]. М.: Nasledie, (1997): 220 s. – (In Rus)

6 Vinogradov, V.S. Leksicheskie voprosy perevoda hudozhestvennoj prozy [Lexical issues of translation of fiction]. М.,(1978): 160 s. – (In Rus)

7 Smagulova, G.N. Magynalas frazeologizmderdin ulttyk-madeni aspektleri prozy [National and cultural aspects of meaningful phraseological units]. Almaty: Gylym, (1998): 194 b. – (In Kaz)

8 Uraksin, Z. Sravnitel'noe izuchenie i etimologizaciya frazeologizmov v tyurkskih yazykah [Comparative study and etimologization of phraseological units in the Turkic languages]. Problemy etimologii tyurkskih yazykov. Almaty: Nauka, (1990): 245-246 s. – (In Rus)

9 Kenesbaev, I. Kazakh tilinin frazeologizmder sozdigi [Dictionary of phraseological units of the Kazakh language]. Almaty: KazAkparat, (2007): 356 b. – (In Kaz)

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ МИРА В ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ ЗОЛОТООРДЫНСКО-КИПЧАКСКОГО ПЕРИОДА

Аннотация. В статье представлен всесторонний анализ языка письменных памятников эпохи Золотой Орды и показано их созвучие с духовной культурой казахов. Литературные произведения данной эпохи написаны на смешанном огузско-кыпчакском языке. Однако важна точка зрения польского тюрколога А.Зайончковского, который писал, что «в XIII веке сформировался единый тюркский язык». Несмотря на то, что в письменном наследии данной эпохи присутствовал смешанный язык, научные исследования доказали преобладание в нем кыпчакских элементов. Кыпчакский язык имел статус международного языка и звучал из всех уголках Евразии. Несмотря на то, что у власти находились династии монгольского происхождения, в письменных памятниках доминировала кыпчакская культура. Поэтому основной целью исследования является раскрытие концептуальной модели мира посредством языковых явлений, с учетом языковых процессов, основанных на мировоззренческой общности древней культуры кыпчаков и современной казахской культуры, а также на концепции «язык и этнос как единое целое».

Для достижения данной цели сделан этнокультурный анализ фразеологизмов как хранителей и носителей концептуальной модели мира.

Посредством этнолингвистического и этнокультурного анализа фразеологизмов в языке литературного наследия древних кыпчаков показаны национальная языковая картина мира и концептуальная модель мира, сформировавшаяся на протяжении веков в культуре Великой степи.

Ключевые слова. письменные памятники, концептуальная модель мира, фразеологизмы, кыпчаки, духовная культура.

CONCEPTUAL MODEL OF THE UNIVERSE IN THE WRITTEN HERITAGE OF THE GOLDEN HORDE-KIPCHAK ERA

The article examines the written monuments of the Middle Ages as an integral linguistic heritage. Based on a comprehensive study of the language of written monuments, their

consonance with the spiritual culture of the Kazakhs is shown. An attempt has been made to reveal the linguistic picture of the world through linguistic phenomena on the basis of the ideological commonality of the ancient Kipchak culture and modern Kazakh culture, identifying language and ethnicity as a single whole. To achieve this goal, an ethnocultural analysis of phraseological units as guardians and carriers of the linguistic picture of the world was made.

Specific data substantiate the ability of stable phrases in the language of written monuments to transmit cultural information about the national mentality. This testifies to the unity, commonality and integrity of the language with the worldview, the cultural tradition of the Kazakhs, which originates from the origins of time.

The article was prepared within the framework of the project AR 19679282 “The language of written monuments of the Middle Ages - the world of spiritual and cultural values”

Key words. monuments of writing, linguistic picture of the world, phraseology, Kipchaks, spiritual culture.

Самситова Луиза Хамзиновна*¹

Доктор филологических наук, профессор, Институт стратегических исследований
ГБНУ «Академия наук Республики Башкортостан», Россия, Уфа, 458000, ул. Кирова,
15. luiza_sam@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6019-9563

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО КОНЦЕПТА «КУНАК/ҚОНАҚ» (ГОСТЬ) В БАШКИРСКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Аннотация. В статье рассматривается семантическое пространство концепта “кунак/қонақ” (гость) в башкирской и казахской языковой картине мира, которое представлено лексическими единицами языка, определяющими культуру, менталитет, быт, психологию, традиции, обычаи башкир и казахов. Приядерную зону концепта «гость» составляют языковые единицы, выражающие хлебосольство, уважение хозяина, чествование гостя и т.д. В периферию концепта “гость” входят башкирские и казахские народные пословицы и поговорки, фразеологические единицы, названия башкирских и казахских национальных блюд, обряды, праздники, традиции и т.д. Автор приходит к выводу, что концепт “гость”, являясь фрагментом языковой картины мира, представляет собой сложное, многослойное ментальное образование, имеющее высокую значимость для башкирской и казахской культуры, так как выражает универсальные и специфические аспекты формирования социокультурной сферы человеческого бытия. Языковое выражение концепта “гость” в башкирском и казахском языках характеризуется многообразием речевых единиц, пословиц и поговорок, фразеологических средств репрезентации культуры гостеприимства (встречи, приема, принятия пищи, проводов гостей и т.д.). Национально-культурная специфика реализации концепта “гость” в башкирском и казахском языковом сознании обусловлена особенностями национального характера, а именно: доброжелательностью, щедростью, радушием, душевностью и т.д.

Ключевые слова: башкирская и казахская языковая картина мира, концепт «гость», семантическое пространство.

Введение. Базовым понятием лингвокультурологии является концепт. Изучение ключевых концептов в сравнительно-сопоставительном аспекте позволяет выявить схожих и различных черт не только отдельных концептов, но и национальных концептосфер народов.

При изучении пословиц и поговорок большой интерес представляют концепты, которые, являясь базовыми категориями, участвуют в формировании фонда знаний индивида и передаче информации. И именно концепт “гость” и связан с традициями этноса, а значит, дает представление о национальной картине мира башкирского и казахского народов.

К пословицам как к источнику крылатой народной мудрости обращались философы, писатели и поэты всех времен и народов. Так в словаре Махмуда ал-Кашгари «Диван Лугат ат-Турк» отведено большое место пословицам и поговоркам.

Посредством пословиц и стихов Махмуд ал-Кашгари представляет мусульманской аудитории систему ценностей своих соплеменников, обращаясь порой в поисках параллелей к арабскому языку и Корану. Для тюрок, относительно недавно принявших Ислам, по-видимому, важным являлось проявление лояльности и сопричастности к

новой религии и ключевым для нее духовным ориентиром. Среди пословиц, приводимых ал-Кашгари, нередко встречаются такие, что созвучны пословицам нравственно-воспитательного характера, широко распространенным в трудах мусульманских ученых того времени [3, с. 41, 42].

Гостеприимство занимает особое место в системе этических ценностей тюрков, об этом свидетельствует множество пословиц и стихов, приводимых ал-Кашгари:

Умá калсá қут калір (Когда (к тебе) приходит гость, с ним приходят удача и счастье).

Тема гостеприимства звучит порой в связи с выражением печали по старым добрым временам:

Бардй аран қунуқ куруб қутқа сақар

Қалдй йавуз уйуқ куруб авнй йнқар

Ушли те (люди), что считали гостя (посланцем) судьбы и добрым знаком, остались (негодные), что, завидев (в пустыне) придорожный камень или пугало, рвут свои шатры (опасаясь, что придут гости) [3, с. 55, 59].

Как отмечает академик З.Г. Ураксин, понятие *гость* у башкир, да и у многих народов, является священным, он приравнивается к посланнику Аллаха и заслуживает особого почтения. Поэтому с древнейших времен у башкир существовал культ пищи, сотрапезник становился близким другом, за едой скреплялся союз, давалось клятвенное слово, которое обязательно сдерживалось договаривающимися сторонами [9, с. 103].

В конце XIX века российский исследователь Виктор фон Герн отмечает следующее: «*Казахи отличаются приветливостью, добродушием и гостеприимством, которое возведено у них в культ*». Польский революционер Адольф Янушкевич, долгие годы проживший в Казахстане, писал, что, если казахов расселить вдоль экватора, можно обойти земной шар, не заботясь о еде и ночлеге [13].

Материалы и методы исследования. В качестве методологической основы исследования избран антропоцентрический принцип как основное направление лингвокультурологии.

В качестве основного в работе использовался метод лингвокультурологического анализа, который применялся в непосредственном исследовании концепта «гость» и его функционирования в лексической системе языка, а также при отборе и систематизации фактического материала в контексте поставленных задач. В работе нашли отражение такие общенаучные методы как наблюдение, обобщение и собственно лингвистические методы компонентного и контекстуального анализа.

Рисунок 1 – Лексико-семантическое поле концепта “кунак/қонақ” в башкирской и казахской языковой картине мира

Результаты и их обсуждение. Само слово *кунак* (гость) исконно тюркское, происходит от глагола *кун/кон* садиться, останавливаться, ночевать. Оно, кроме своего основного значения, содержит большой объем этнокультурной информации. Так, в тюркских языках понятие «незванный гость» не содержит отрицательной коннотации, наоборот, незванный гость – это гость Аллаха. Например, в башкирском языке есть выражение *Сақырылмаған кунак – Алла кунағы*. Ему оказывается особый почет и уважение.

Как было отмечено, понятие “гость” у тюркских народов является священным. Например, как и у башкир, так и у казахов юрта является важным символом культуры народа, что отмечается в работах башкирских и казахских ученых.

Как отмечает З.Н. Рахматуллина, башкир никоим образом не покроет свое доброе имя позором и суждением, не нарушит кодекс чести, не пустив к себе в дом неожиданного гостя или случайного путника, даже своего кровного врага он должен быть обеспечить отдыхом и ночлегом, так как, дотронувшись его юрты, он и его конь становились священными” [6, с. 97].

Юрта, символизирующая тюркскую вселенную, является важным символом казахской культуры. “Суть юрты как модели вселенной кочевников подразумевает соблюдение многочисленных обрядов и ритуалов, в том числе прием гостей. Не случайно, место против входа называется “төр” или верхнее место. Казахи говорят: «Төрге шығыңыз», «Төрлетіңіз!» букв. «Проходите наверх», то есть «Займите почетное место» [1, с. 11]. Это и отражается в народных пословицах и поговорках. Например: *Қонағын сыйлаған «Төрге шық!» дер*.

У башкир понятие “түр” является одним из основных категорий, которое говорится и по отношению к юрте, и по отношению к дому: *түргә узығыз, түргә үтегез* (займите почетное место, проходите).

В башкирских и казахских народных пословицах и поговорках содержатся сведения об отношении к гостю: *Кунак аз булыр, күп һынар / Қонақ, аз отырып, көп сынайды* (Гость мало побудет, много узнает). *Бахетленең кунағы бергә / Ораздының отыз қонағы бір келеді* (У счастливого все гости вместе приходят).

В башкирском языке существует ряд словосочетаний, выражающих особое отношение к гостю, что отражено также в обрядах почитания гостей. Например: *ат башынан алыу* (взять коня за узду). Если приехал почитаемый гость, сам хозяин дома встречает его за воротами и ведет коня за узду во двор. В языке имеется ряд выражений типа *кәзерле кунак* (дорогой гость, почтенный гость), но нет выражений с отрицательной оценкой: если гость, то он обязательно почтенный, желанный, дорогой [9, с. 103]. Все это отражено в пословице *Кунактың аты ла кунак* (И конь гостя – это твой гость). [В казахском языке аналогом данной пословицы является: Сыйлы қонағың келсе, итіне сүйек таста](#) (Если пришел уважаемый гость, и собаке его кинь кость).

Концепт “кунак” в башкирской языковой картине мира репрезентируется через лексемы *кәрәгәсе, һыйсы, табынсы* (тамада), которые отражают специфику национального менталитета и мировосприятия, а также системы социокультурных отношений, традиций, обычаев, характерные для башкирской культуры. Понятийные сферы (взаимоотношения, внешность, одежда, свойства характера, уклад жизни, цветовой фон, пейзаж и климат) содержат значительный объем социо- и этнокультурной информации и обладают культурно-когнитивной направленностью.

Концепт “кунак” тесно связан с концептом “кунаксыллык” (гостеприимство), который репрезентируется через лексемы *кунаксыл, һыйсыл* (гостеприимный), *ихлас* (чистосердечный, душевный, искренний), *йомарт, киң күңелле* (щедрый), *киң бәйелле* (человек широкой натуры). Это отражено в следующей пословице: *Кунаксыл кешенең*

табыны буш булмай (У гостеприимного человека стол не бывает пустым). В казахской языковой картине мира гостеприимство актуализируется через лексемы *қонақжай, мейманышыл, қонақшыл*. Например:

*Қонақ келсе есікке,
Жүгіріп шық кешікке;
Қарсы алмасаң қонақты,
Кесір болар несіпке* [2, с. 135].

Что касается предикативной сочетаемости, то гостеприимство в башкирском казахском языках можно *проявить, показать, оказать* (*күрһәтеү / сый көрсету, көтөү / күту*).

Проявление радушия хозяев в башкирском и казахском языках выражены следующими глаголами: *һыйлау / сыйлау* (угостить), *кыштап һыйлау / қыстау* (потчевать), *һыйза (мәжлестә, қунақта) булыу / қонақта болу, һыйланыу, қунак булыу / қонақ болу* (пировать), *мәшәкәтләнеү, хәстәрләү / әүре болу* (хлопотать).

Когнитивное пространство концепта “кунак/қонақ” в башкирской и казахской языковой картине мира

Для создания структурно-семантического пространства концепта “кунак” привлекаются результаты философской интерпретации данного концепта, а также анализ словарных дефиниций и различных контекстов употребления слов *кунаксыллык* (гостеприимство), *кунаксыл* (гостеприимный), *һыйлау* (угощение), *икмәк-тоз* (хлебосольство), *ихлас* (чистосердечный, душевный, искренний), *йомарт* (щедрый), *кунак қабул итеү* (прием гостей), которые составляют приядерную зону (т.е. являются доминантами) концепта “кунак” и отражают повседневное (обыденное) понимание гостеприимства в башкирской языковой картине мира.

В периферию концепта “кунак” входят башкирские народные пословицы и поговорки, фразеологические единицы, названия башкирских национальных блюд, обряды, праздники, традиции и др., которые характеризуют башкир с точки зрения гостеприимности.

Приядерную зону концепта «қонақ» в казахской языковой картине мира составляют «қонақжайлылық» (гостеприимство), «қонақжай» (гостеприимный), «күту» (угощение) «жомарт» (щедрый), «шын жүректен» (искренний), «қонақтарды қабылдау» (прием гостей) и др.

В периферию концепта «қонақ» входят обряды, национальные праздники, блюда, фразеологические единицы, пословицы и поговорки.

Выделяя признаки концепта “кунак/қонақ”, можно уделять внимание на понимание “действующих лиц” данного процесса: “объект”, т.е. тот, кого принимают (гость), и “субъект”, т.е. тот, кто принимает (гостеприимный хозяин). У обоих народов гость бывает дорогим: *Кәзерле қунақтар, рәхим итегез / Қош келдіңіздер, құрметті қонақтар* (Добро пожаловать, дорогие гости); незваным: *Сақырылмаған қунак – Алла қунағы / Құдайы қонақ* (Незванный гость – гость Аллаха); хорошим: *якшы (мәләйем) қунак / жақсы қонақ* (хороший гость); приятным: *күңелгә ятышлы қунак / жағымды* (приятный гость); милым: *һөйкәмлә қунак / сүйкімді қонақ* (милый гость) и т.д.

Кроме того, в башкирском и казахском языках имеются (присутствуют) пословицы и поговорки, указывающие на поведение гостей: *Қунак аз ултыра, күп һынай / Қонақ аз отырады, көп сынайды* (Гость недолго посидит, да много увидит. Гость недолго гостит, да много видит). *Қунағына қарап хәрмәте / Қонаққа құрмет* (Каковы дружки, таковы и пирожки). *Қунак булһаң, тыйнақ бул / Қонақ болыңыз-кішіпейіл болыңыз* (букв. Если ты гость, веди себя скромно. Честь гостю приложена. Ешь – не кроши, а съешь – не проси).

Рисунок 2 – Национально-культурная специфика реализации концепта “қунак/қонақ” в башкирской и казахской языковой картине мира

Башкиры испокон веков известны своим гостеприимством. Жизненные трудности сглаживались взаимопомощью и гостеприимными формами сотрудничества. Благодаря гостеприимным хозяевам путникам не надо было заботиться о ночлеге и пропитании, таким образом они могли обеспечить себе дальнейшее и длительное путешествие.

Гостей делили на *званный* или *незванный*, *незнакомый*, *знакомый* или *родственник*. К незванным гостям относились с особым уважением. Башкиры говорят: *Сақырылмаған қунак – Алла қунағы* (Незванный гость – гость Аллаха). При приглашении гостей не указывали точного времени.

В башкиров гостевом этикете существует обычай судить о приходе гостя по следующим приметам: *паук спустился с нити в помещение, бросает в сон члена семьи, кошка умывается у двери, чешется кончик носа, подали лишний столовый прибор, кто-то роняет столовый прибор на пол* и т.д.

Нормирование гостеприимства в башкирском гостевом этикете оговаривалось пословицами и поговорками: *Кунак килһә – капқаң ас, өйөңә инһә – қазан ас* (Если гость придет – открой ворота, если домой зайдет – поставь казан). *Кунак йөзө күрмәгән кеше шатлык йөзө күрмәй* (К негостеприимному человеку счастье не приходит). *Кунак төшһә, йортка йәм* (Радость (счастье) там, где есть гость).

Башкиры посвящали приему гостей не только праздничные дни, они могут каждый день принимать гостей. И гостем мог быть любой человек. Об этом и говорится в рассказе Льва Толстого «Ильяс»: «И приезжали к нему гости издалека. И всех принимал и всех кормил и поил Ильяс. Кто бы ни пришел, всем был кумыс, всем был чай и щербат, и баранина. Приедут гости, сейчас бьют барана или двух, а много наедет гостей, бьют и кобылу [8, с. 41].

Издавна у башкир существовал обычай *қунак күрһәтеу* – приглашать гостей в честь приезжего гостя, которые должны были устраивать ответные приглашения (букв.

показать гостя). Это и отражается в башкирской народной пословице: *Кунак ашы кара-каришы* (Праздничное угощение взаимно). Обычай гостеприимства, отмечаемый у многих народов, играл большую роль у башкир. Дореволюционные исследователи отмечали исключительное гостеприимство башкир. Ритуалы гостеприимства имели свои особенности как в общественном, так и в семейном быту народа. Приглашения односельчан на «показ гостя» требовал неписанный этикет аульной жизни. В этом проявлялась, с одной стороны, уважение к приезжему, с другой – односельчанам. Совместная «еда» (трапеза) в нескольких домах аула сопровождалась беседами, обменом новостями. Вечером исполнялись песни, играли на музыкальных инструментах, плясали. Гостевания по поводу «показа гостя» по существу раскрывают этические нормы общения башкир [10, с. 144, 145].

Гостеприимство – это черта, которая в крови у каждого казаха, порой кажется, что уважение к гостям жителям Казахстана передается генетически. Не принять путника издревле был позором для семьи и всего рода, поэтому и в дальнюю дорогу предки отправлялись без боязни: знали, что даже если появятся трудности, их в беде не оставят [13].

В казахской картине мира гости бывают 2-х категорий: «*Құдайы қонақ*» (Божий посланник) и «*арнайы қонақ*» (почетный). Как и все тюркские народы, казахи проявляют особый почет и уважение к неприглашенным гостям. *Құдайы қонақ* (Незванный гость – гость Аллаха) – самый уважаемый гость для казаха. Как гласит пословица: «Қонақ келсе, құт келер» (Вместе с гостем в дом приходит благодать).

На стол гостям казахи всегда ставили самое лучшее. В честь гостя могли резать последнего барана. Голова барашки доставалась самому почетному гостю. Аксакал дает *бата* (благословение), режет с правой стороны околощечную часть и пробует. Потом режет правое ухо и дает самому младшему в доме, раздает по одному кусочку остальным гостям и передает голову хозяину дома. По окончании трапезы аксакалы произносили *бата* (ответное слово-благословение). *Сарқыт (остатки) раздают в качестве гостинцев*.

Заключение. Таким образом, концепт “кунак/қонақ”, являясь фрагментом языковой картины мира, представляет собой сложное, многослойное ментальное образование, имеющее высокую значимость для башкирской и казахской культуры, так как выражает универсальные и специфические аспекты формирования социокультурной сферы человеческого бытия. Языковое выражение концепта “кунак/қонақ” в башкирском и казахском языках характеризуется многообразием речевых единиц, пословиц и поговорок, фразеологических средств репрезентации культуры гостеприимства (встречи, приема, принятия пищи, проводов гостей и т.д.). Национально-культурная специфика реализации концепта “кунак/қонақ” в башкирском и казахском языковом сознании обусловлена особенностями национального характера, а именно: доброжелательностью, щедростью, радушием, душевностью и т.д.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Жабаева, С.С. Национально-культурная специфика реализации концепта «гостеприимство» (на материале казахского, русского и английского языков) [Текст] / С.С. Жабаева: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Челябинск, 2004. – 26 с.
- 2 Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы (8675 мақал-мәтел) [Текст] / Құрастырушы Ж.С. Кейкін. – Алматы: “Аруна” баспасы. – 632 б.

- 3 Махмуд ал-Кашгари Диван Лугат ат-Турк [Текст] / Махмуд ал-Кашгари / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
- 4 Надршина, Ф.А. Русско-башкирский словарь пословиц-эквивалентов [Текст] / Ф.А. Надршина. – Уфа: Китап, 2008. – 196 с.
- 5 Никольский, Д.Н. Башкиры [Текст] / Д.Н. Никольский. – СПб., 1899. – С. 98.
- 6 Рахматуллина, З.Н. Менталитет башкир: сущность, характеристики: Монография [Текст] / З.Н. Рахматуллина. – Уфа: БГУ, 2007. – С. 97.
- 7 Самситова, Л.Х. Культурные концепты в башкирской языковой картине мира: Монография [Текст] / Л.Х. Самситова / Научн. ред. проф. М.В. Зайнуллин. – Уфа: Гилем, Башк. энцикл., 2015. – 360 с.
- 8 Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. [Текст] Том 25. Произведения 1880-х годов. – М.: РГБ, 2006. – 925 с.
- 9 Ураксин, З.Г. Этнокультурологическое содержание слова “кунак” (гость) в башкирском языке [Текст] / З.Г. Ураксин // Межкультурная коммуникация: к проблеме формирования толерантной языковой личности в системе вузовского и школьного лингвистического образования: Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 70-летию профессора Л.Г. Саяховой. Часть II. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2001. – С. 103.
- 10 Хисамитдинова, Ф.Г., Шарипова, З.Я., Нагаева, Л.И. Родной Башкортостан [Текст] / Ф.Г. Хисамитдинова, З.Я. Шарипова, Л.И. Нагаева. – Уфа, 1992. – С. 145.
- 11 Әхтәмов, М.Х. Башкорт халык мәкәлдәре һәм әйтемдәре һүзлегә [Текст] / М.Х. Әхтәмов. – Өфө: З. Биишева исемендәге «Китап» нәшриәте, 2008. – 776 б.
- 12 Башкирский гостевой этикет (Электронный ресурс) Википедия. Свободная энциклопедия. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Башкирский_гостевой_этикет (дата обращения: 14.11.24.).
- 13 <https://mir24.tv/articles/16398790/kazahskoe-gostepriimstvo-neglasnyi-zakon-stepi>.

REFERENCES

- 1 Zhabaeva, S.S. Nacional'no-kul'turnaya specifika realizacii koncepta «gostepriimstvo» (na materiale kazahskogo, russkogo i anglijskogo yazykov) [National and cultural specifics of the implementation of the concept of "hospitality" (based on the material of the Kazakh, Russian and English languages)]. Avtoref. diss. kand. filol. nauk. – Chelyabinsk, (2004): 26 s. – (In Rus)
- 2 Kazak makal-matelderinin altyn kitaby (8675 makal-matel) [Golden Kitab of Kazakh Proverbs (8675 Proverbs)]. Kyrastyrushy Zh.S. Kejkin. – Almaty: “Aruna” baspasy. – 632 b. – (In Kaz)
- 3 Mahmud al-Kashgari Divan Lugat at-Turk [Mahmoud Al-Kashgari Diwan Lugat at-Turk]. Perevod, predislovie i kommentarii Z.-A. M. Auezovoj. – Almaty: Dajk-Press, (2005): 1288 s. – (In Rus)
- 4 Nadrshina, F.A. Russko-bashkirskij slovar' poslovic-ekvivalentov [Russian-Bashkir dictionary of proverbs-equivalents]. Ufa: Kitap, (2008): 196 s. – (In Rus)
- 5 Nikol'skij, D.N. Bashkiry [Bashkirs]. SPb., (1899): 98s. – (In Rus)
- 6 Rahmatullina, Z.N. Mentalitet bashkir: sushchnost', harakteristiki: Monografiya [Bashkir mentality: essence, characteristics: Monograph]. Ufa: BGU, (2007): 97s. – (In Rus)
- 7 Samsitova, L.H. Kul'turnye koncepty v bashkirskoj yazykovoj kartine mira: Monografiya [Cultural concepts in the Bashkir language picture of the world: Monograph]. Nauchn. red. prof. M.V. Zajnullin. – Ufa: Gilem, Bashk. encikl., (2015): 360 s. – (In Rus)

- 8 Tolstoj L.N. Polnoe sobranie sochinenij. [The complete works.]. Tom 25. Proizvedeniya 1880-h godov. – M.: RGB, (2006): 925 s. – (In Rus)
- 9 Uraksin, Z.G. Etnokul'turologicheskoe sodержanie slova “kunak” (gost') v bashkirskom yazyke [The ethnocultural content of the word “kunak” (guest) in the Bashkir language]. Mezhdunarodnaya kommunikaciya: k probleme formirovaniya tolerantnoj yazykovoj lichnosti v sisteme vuzovskogo i shkol'nogo lingvisticheskogo obrazovaniya: Materialy Vserossiyskoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashchennoj 70-letiyu professora L.G. Sayahovoj. Chast' II. – Ufa: RIC BashGU, (2001): 103s. – (In Rus)
- 10 Hisamitdinova, F.G., Sharipova, Z.Ya., Nagaeva, L.I. Rodnoj Bashkortostan [Native Bashkortostan]. Ufa, (1992): 145s. – (In Rus)
- 11 Ahtamov, M.H. Bashkort halyk makaldare ham ajtemdare hyzlege [Dictionary of Bashkir folk proverbs and sayings]. Өфө: Z. Biisheva isemendage «Kitap» nashriate, (2008): 776 b. – (In Bashkort)
- 12 Bashkirskij gostevoj etiket (Elektronnyj resurs): [Bashkir guest etiquette (Electronic resource)]. Vikipediya. Svobodnaya enciklopediya. – Rezhim dostupa: https://ru.wikipedia.org/wiki/Bashkirskij_gostevoj_etiket (data obrashcheniya: 14.11.24.). – (In Rus)
- 13 <https://mir24.tv/articles/16398790/kazahskoe-gostepriimstvo-neglasnyi-zakon-stepi>.

БАШҚҰРТ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ӘЛЕМДІК ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ «КУНАК/ҚОНАҚ» КОНЦЕПТІСІНІҢ СЕМАНТАЛЫҚ КЕҢІСТІГІ

Аңдатпа. Мақалада башқұрттар мен қазақтардың мәдениетін, менталитетін, тұрмысын, психологиясын, дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын айқындайтын тілдің лексикалық бірліктерімен ұсынылған башқұрт және қазақ тіліндегі әлемнің тілдік бейнесіндегі «кунак/қонақ» концептісінің семантикалық кеңістігі қарастырылады. «Қонақ» концептісінің ядролық аймағын қонақжайлылықты, қонақынның құрметін, мейманды құрметтеуді білдіретін тілдік бірліктер құрайды. «Қонақ» концептісінің перифериясына башқұрт және қазақ халық мақалдары мен сөздер, фразеологиялық бірліктер, башқұрт, қазақ ұлттық тағамдарының атаулары, салт-дәстүрлер, мерекелер және т.б. кіреді. Автор «қонақ» тұжырымдамасы әлемнің тілдік бейнесінің фрагменті бола отырып, башқұрт және қазақ мәдениеті үшін жоғары маңызы бар күрделі, көп қабатты ментальды білім беру болып табылады деген қорытындыға келеді, өйткені ол адам өмірінің әлеуметтік-мәдени саласын қалыптастырудың әмбебап және ерекше аспектілерін білдіреді. Башқұрт және қазақ тілдеріндегі «қонақ» концептісінің тілдік өрнегі сөз бірліктерінің, мақалдар мен сөздердің, қонақжайлылық мәдениетін көрсетудің (қарсы алу, қабылдау, ас ішу, қонақтарды шығарып салу және т.б.) фразеологиялық құралдарының алуан түрлілігімен сипатталады. «Қонақ» концептісін іске асырудың ұлттық-мәдени ерекшелігі башқұрт және қазақ тілдерінің санасында ұлттық сипаттағы ерекшеліктермен, атап айтқанда: ізгілікпен, мейірімділікпен, қонақжайлықпен және т.б. қасиеттермен байланысты.

Кілт сөздер. Әлемнің тілдік бейнесі, башқұрт және қазақ тілдері, «қонақ» концептісі, семантикалық кеңістік.

SEMANTIC SPACE OF THE CONCEPT OF “GUEST” IN THE BASHKIR AND KAZAKH LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

Abstract. The article examines the semantic space of the concept "unak/onak" (guest) in the Bashkir and Kazakh language picture of the world, which is represented by lexical units of language that determine culture, mentality, life, psychology, traditions, customs of the Bashkirs and Kazakhs. The nuclear zone of the "guest" concept is made up of language units expressing hospitality, respect for the owner, honoring the guest, etc. The periphery of the concept of "guest" includes Bashkir and Kazakh folk proverbs and sayings, phraseological units, names of Bashkir and Kazakh national dishes, rituals, holidays, traditions, etc. The author comes to the conclusion that the concept of "guest," being a fragment of the language picture of the world, is a complex, multi-layered mental education, which is of high importance for the Bashkir and Kazakh culture, since it expresses universal and specific aspects of the formation of the socio-cultural sphere of human existence. The linguistic expression of the concept of "guest" in the Bashkir and Kazakh languages is characterized by a variety of speech units, proverbs and sayings, phraseological means of representing the culture of hospitality (meeting, receiving, eating, seeing off guests, etc.). The national-cultural specificity of the implementation of the concept of "guest" in the Bashkir and Kazakh linguistic consciousness is due to the peculiarities of the national character, namely: benevolence, kindness, cordiality, sincerity, etc.

Key words. Bashkir and Kazakh language picture of the world, the concept of "guest," semantic space.

SRSTI 16.31.51

DOI: <https://doi.org/10.62724/202440208>

Makasheva Farida Nagimullievna¹

Senior Lecturer, West Kazakhstan University of Innovation and Technology, Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, N. Nazarbayev Avenue 208, Fnmakasheva@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-4716-7551

Faizullieva Akmarzhan Askarovna*²

Senior Lecturer, Master of Pedagogical Sciences, West Kazakhstan University of Innovation and Technology, Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, N. Nazarbayev Avenue 208, Askarovna2208@mail.ru, ORCID ID: 0009-0003-6048-9362

Urazova Alima Nurlibayevna³

Senior Lecturer, West Kazakhstan University of Innovation and Technology, Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, N. Nazarbayev Avenue 208, kuttubaeva-alima@mail.ru, ORCID ID: 0009-0008-1920-6582

Suyunova Aigerim Tulkibaevna⁴

Senior Lecturer, Master of Philological Sciences, West Kazakhstan University of Innovation and Technology, Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, N. Nazarbayev Avenue 208, aigerim.t.suyunova@gmail.com, ORCID ID: 0009-0002-3194-172X

Ishangaliyeva Kamila Sabyrlyevna⁵

Senior Lecturer, Master of Philological Sciences, West Kazakhstan University of Innovation and Technology, Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, N. Nazarbayev Avenue 208, kamila-9.8@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-4942-6313

MODERN APPROACHES IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE

Abstract. The main goal of teaching foreign languages is to train students to freely navigate a foreign language environment and to respond appropriately in various situations, that is, to communicate. Every language reflects the culture of the people who speak it. The task of the modern teacher is to create conditions for each student to improve their command of the language, to select teaching methods that allow each student to express their enthusiasm and creativity, and to stimulate cognitive activity during the foreign language acquisition process. Therefore, one of the main objectives is to cultivate an interest in this subject and strive to awaken the students' creative and intellectual abilities.

The aim of this article is to examine modern approaches, particularly those with a communicative focus, to designing English language lessons and to discuss their practical application.

The theoretical significance of the research lies in the comprehensive review of modern methods of foreign language teaching and in the theoretical substantiation of pedagogical conditions for applying modern technologies in the teaching process.

The practical significance of the research is that the theoretical principles can be actively used in the process of teaching foreign languages in general education schools. Additionally, this research explores conditions for effective use of modern pedagogical methods and developmental techniques. The introduction of modern technologies creates prerequisites for intensifying the educational process. They facilitate the shift from mechanical knowledge acquisition to mastering the skill of independently acquiring new knowledge. Modern

technologies contribute to the development, preservation, and enhancement of students' personal qualities.

Key words. Communication technologies, pedagogical technology, activity approach, video clip, language model.

Introduction. The modernization of educational content in the Republic of Kazakhstan at this current stage of societal development is closely tied to innovative processes in the organization of foreign language learning. The relevance of this research is justified by the fact that contemporary realities place special demands on preparing students for life not only by equipping them with knowledge but by providing them with methods for acquiring it. In other words, the shift in educational values necessitates teaching students how to learn independently. The purpose of this paper is to examine modern technologies, particularly communicative technologies, in English language lessons for their broad application in the educational process. This established purpose, in turn, requires setting the following tasks:

- to study and analyze methodological literature on the research topic;
- to examine the use of innovative methods in English lessons;
- to demonstrate the effectiveness of using advanced technologies in the process of learning a foreign language.

Currently, the focus is on the student, their personality, and their unique inner world. Therefore, the primary task of the modern teacher is to choose methods and forms of organizing students' educational work that align with the established goal of developing personality.

In recent years, the question of applying new information technologies in schools has received increased attention. These are not only new technical tools but also new forms and methods of teaching and a new approach to the learning process. The primary goal of teaching foreign languages is to develop and enhance students' communicative culture, training them in the practical use of a foreign language.

It is common knowledge that English represents one of the most challenging subjects in the school curriculum in Kazakhstan. Therefore, one of the main objectives of an English teacher is to foster interest in this subject, to inspire students' creative and intellectual strengths. English can serve as a hobby, a tool for work, or a subject of study in school or university. But it always remains one of the most beautiful and fascinating languages in the world. Studying English means expanding one's horizons, training memory, and gaining new opportunities in life.

The task of the modern teacher is to create conditions for practical language acquisition for each student, to select teaching methods that allow each student to express their activity and creativity, and to stimulate the student's cognitive activity in the foreign language learning process.

The theoretical significance of the research lies in the comprehensive review of modern methods of foreign language teaching and the theoretical substantiation of pedagogical conditions for applying modern technologies in the teaching process.

The practical significance of the research is that the theoretical principles can be actively used in the process of teaching foreign languages in general education schools. It also involves the implementation of conditions for the effective use of modern pedagogical methods and developmental techniques.

Materials and Methods of Research. The processes of renewal in the field of foreign language teaching in a national school create a situation in which teachers are given the right and opportunity to independently choose models for building foreign language courses, textbooks, and new technologies. It is the teacher in the new conditions who must choose from

the many methodological systems, the one that is more consistent with modern pedagogical realities and specific conditions for teaching foreign languages. The teacher's understanding of the processes underlying the functioning and development of the modern system of teaching foreign languages contributes to the choice of the most effective way to achieve the desired learning outcomes [1, p. 81].

The concept of a system-activity approach was first introduced in 1985 as a special kind of concept. What does "activity" mean? Firstly, an activity is always a purposeful system that is focused on results. Secondly, the result can be achieved only if there is feedback (correction, reverse orientation). It is important to see that all actions are not disrupted. Thirdly, it is necessary to take into account the psychological, age and individual characteristics of the student's personality development and the forms of activity inherent in these characteristics. Thus, any activity carried out by its subject includes the goal, the means, the transformation process itself and its result. The task of the school at the present stage is not to give a content of knowledge, but to teach how to learn.

The basic principle of the activity approach is that knowledge is not handed on a platter, students receive information by participating independently in research activities. The task of the teacher when introducing or working out the material is not to explain and tell everything in an accessible way. The teacher should organize the students' research work so that they find solutions to the problem independently and internalize grammatical and lexical structures. To activate the cognitive and practical activities of students in foreign language lessons, a variety of techniques, forms and methods of organizing the educational process can be used. The use of an activity-based approach forms the motivation of students to learn a foreign language and creates a positive emotional background of the lesson. The methods of work can be multiple: game forms of activity in the introduction and consolidation of new vocabulary, the use of toys, activation of speech activity with the help of a variety of didactic and handout materials, the creation of computer animation and presentations voiced in a foreign language [2, p. 90]. In English lessons, using a personality-oriented approach, students develop not only memory, but also independent thinking. When developing a system of educational tasks in the lesson, not only the complexity of the content of these tasks is taken into account, but also various methods of their implementation, which are set directly (in the form of rules, algorithms of actions) or by organizing an independent search (for example, when studying a particular topic "At school", "English street", "Would you like a cup of tea?" and others).

Of course, using this principle to guide the delivery of English lessons requires the teacher to constantly analyze their own activities. He must figure out how to most rationally come to the solution of any educational task, what actions need to be performed, what knowledge to use. By offering students their own ways as more professionally productive, the teacher can become the source of their formation, illustrate their students, thereby creating favorable conditions for mastering them [3, p. 11].

The use of a role-playing game involves independent linguistic behavior, the choice of vocabulary, intonation and style of behavior in a given situation. Students choose roles by playing out life situations. A business game (a model of human interaction in the process of achieving a certain goal) and a discussion (dispute, discussion, orderly exchange of opinions) are applicable.

The advantage of group work is that all students work at the same time; the time spent speaking a foreign language increases; mutual learning helps students deepen their knowledge; students learn to work together, according to rules and within the allotted time, to objectively evaluate themselves and others; the student's status in the team increases; working in a group, students show independence; they can help their classmates by successfully correcting statements. As part of the activity approach, it is advisable to use paired work in foreign

language lessons. The following examples illustrate paired work techniques developed by Rivin A.G. and D'iachenko V.K. [4, pp. 46-48]. For instance, the teacher divides the students into pairs and partitions a text into segments; each pair of students receives their own segment; their task is to read and translate their assigned segment and then create comprehension questions for it. The translation and the questions should be written down in a notebook. After completing their work with the text, students discuss it as a class. Another example mentioned by Rivin A.G. and D'iachenko V.K. is the reverse technique that can be used when the students are divided into pairs, and each pair receives an outline prepared by the teacher that they subsequently develop into a short text [5, pp. 171-173] also offer helpful descriptions of paired work techniques. In this article we would like to consider three examples from their work. The first example concerns the methodology of mutual transfer of topics which is designed to organize the study of theoretical educational material based on the work of students in pairs. Student One receives one rule, Student Two receives the second rule. Next, Student One explains, reminds, teaches the second, checks the level of his understanding. Then the students switch roles. The second example concerns the method of inter-examination which is designed to organize the processes of repetition, consolidation, and training. The teacher creates paired cards for students; one card contains exercises (five or six per card), the other contains answers to these exercises. The students are divided into pairs; one student receives the card with the exercises that they need to complete, whereas their partner receives the card with the answers and uses this card to check their partner's work. The third example concerns the methodology of mutual verification of individual tasks. Each student receives a set of cards that include all types of questions pertaining to the topic that has been covered in class; some cards contain only questions whereas others contain questions and their respective answers. Students work in pairs to take turns answering these questions and check each other's answers with the help of the answer key [5, pp. 171-173].

The role of the teacher in such foreign language lessons is crucial: the teacher must build the lesson in such a way as to transfer part of his functions to students, find the causes of failures, use problematic forms of learning, show students the criteria for assessment and self-assessment, track the real growth of each student's knowledge, accept the student's opinion, teaching the correct forms of expression, create an atmosphere of cooperation and good the psychological climate.

A real teacher shows his student an unfinished task, on which thousands of years of work have been put, but leads him to develop a building material, raising a building with him, teaches him construction [6, p. 26]. These words reflect the functional essence of the teacher's activity when using a systemically active campaign. The role of the teacher in such foreign language lessons is huge: the teacher must build the lesson in such a way as to transfer part of his functions to students, find the causes of failures, use problematic forms of learning, show students the criteria for assessment and self-assessment, track the real growth of each student's knowledge, accept the student's opinion, teaching the right forms of expression, create an atmosphere of cooperation and good the psychological climate.

The main task of teaching a foreign language at the present stage is the formation of a foreign language communicative competence, considered as a certain level of development of linguistic, speech, socio-cultural, compensatory and educational-cognitive competencies that allow the student to expediently vary speech behavior depending on the functional factor of foreign language communication. The communicative system-activity approach is the leading means of achieving this goal. It provides a complete and balanced coverage of all sides, aspects and operations of mastering a foreign language in the complex of all its functions.

The purpose of teaching foreign languages is to teach free orientation in a foreign language environment and the ability to respond adequately in various situations, that is,

communication. The communicative approach is motivated as well as possible: its task is to interest students in learning a foreign language by means of accumulating and expanding their knowledge and experience. Students should be ready to use the language for real communication outside of classes, for example, during a visit to the country of the language being studied, during the reception of foreign guests at home, during correspondence. At the same time, the term communication is not limited only to the establishment of social contacts through speech, it is the introduction of a person to the spiritual values of other cultures. A person speaks in order to influence the behavior, thoughts and feelings of other people through speech activity. This means that communication can be taught only by involving students in various activities, by modeling real-life communication situations based on the systematization of language material, which gives us a system-activity approach [7, p. 23]. The learning process within the framework of the communicative-activity approach is based on the communication model. According to this model, learning is as close as possible to real communication. Since the problems discussed do not, as a rule, have an unambiguous solution, the participants discussing them – the teacher and the students – are equal as speech partners. Therefore, the main feature of this approach is communication, which includes a number of characteristics that allow for the transition from the first social contacts to situations. Communication provides for a speech orientation of learning, stimulating speech-thinking activity, ensuring individualization, taking into account the functionality of speech, creating situational learning, observing the principle of novelty and unconventionality of the educational process.

The parameters of communication are realized in the communicative behavior of the teacher, the active behavior of the student, in the subjects of discussion, the situation of communication, the use of speech means: situations can be real, conditional, imaginary, fabulous. The main thing is that all of them should correspond to the age and psychological characteristics of the students.

With the communicative system-activity approach, the introduction of grammatical forms and work on them is carried out in context so that students can see how they are used to convey meaning. The instructions for the tasks contain a speech task. It is also important that there are no mechanical reproducing exercises: their place is taken by game situations, working with a partner, tasks for finding errors, comparisons and comparisons that connect not only memory, but also logic, the ability to think analytically and figuratively. The whole range of techniques helps to create a foreign language environment in which students should “function”: read, communicate, participate in role-playing games, express their thoughts, draw conclusions.

The communicative technique contributes to the rapid acquisition of conversational skills by students. This is achieved through the assimilation of various types of monologue speech, typical dialogues and forms of language modeling. Here, a specific language model is in the foreground. The basic unit of the lesson and the entire learning strategy of this technique is the act of speaking.

When teaching speaking skills, it is very important to take into account the ratio of its most important forms: monologue and dialogue (of an etiquette nature, dialogue-questioning, dialogue-prompting, dialogue-exchange of opinions, information) and polylogue. In teaching monologue speech, two ways are adopted in the methodology: “The way from above” – the initial unit of learning is the finished text; “The way from below” – at the heart of learning is a sentence reflecting an elementary utterance. The “way from above” is carried out through various retellings of the source text, creative processing of the material, when the source text is completely redrawn, speech becomes motivated, personally colored. Work on the text is usually preceded by classes in pairs, answers to questions, and filling out tables. As for the “path from below”, it involves the deployment of an utterance from an elementary unit-a sentence to a complete monologue. These are statements in connection with a topic or situation, a description

of a picture, an expression of one's attitude. Much attention is paid to the supports, the more carefully they are worked out, the better the unprepared monologue will be. The supports are individual in nature, trained students use minimal supports, weaker ones use deployed ones.

The unit of dialogue is a dialogical unity, a pair of replicas belonging to different interlocutors. Only together they represent a complete statement. The most appropriate method of teaching speaking is various forms of dramatization, including improvisations and role-playing games. Another form of group communication, close to genuine communication, is a discussion game, during which topical and interesting issues for students are discussed. Each student chooses a role that is convenient for himself and speaks on behalf of the character he has chosen. Thus, the psychological barrier of fear of language error is removed, and the opportunity to express your opinion is provided.

At the initial stage of training, the teacher usually assumes the role of an organizer of communication, supports the discussion with clarifying remarks, leading questions, draws attention to the original opinions of participants, controversial issues, and relieves tension. Over time, the role of the leader is transferred to one of the students in each group. The content of such discussions is usually any real-life problem. For example, career choices, future plans, relationships with parents, environmental protection, the role of women in society, and others. Discussion as a form of work is considered difficult and requires the manifestation of many qualities of communicants, who are required to possess a sufficient level of speech competence, i.e. readiness to engage in real communication. With the help of special exercises, the teacher teaches students to request information, clarify the information received, enter into a conversation, involve other participants in it, respond adequately emotionally to the remarks of communication partners, agree or disagree with the opinions of others.

The teacher instructs the children to implement these communicative actions with the help of statements of agreement/disagreement ('Right, I think the same'; 'I'm afraid you are wrong'; 'I think...'; 'Exactly!'; 'Absolutely!'; 'Personally, ...'; 'On the contrary...'; 'I don't think so'), phrases and clarifying questions ('What makes you think so?'; 'Where have you got this information?'; 'Do you mean...?'; 'What do you mean?'; 'What's your idea about this?'; 'I believe...'; 'Well, I suppose...'), emotional reactions ('Unbelievable!'; 'That sounds strange'; 'Incredible!'; 'How nice!'; 'Great!'; 'I can't believe it'), generalizing judgments ('On the whole'; 'In general'; 'Summing up all you've just said'; 'Let's come to a conclusion'; 'The result is...').

The ability to replicate is formed in students during the completion of various types of exercises: question-and-answer, replica and conditional conversation exercises. For example: 'Let's have a little chat. On hearing a statement each of you should say something. Follow the model of typical responses (exclamation, question, statement, request, suggestion, etc.).'

Model: 'Our headmaster has invited a group of American high school students to our school.'

Exclamation: 'Fine! How nice!'

Question: 'When will they come?'

Suggestion: 'Let's take them to our disco.'

Request: 'Will you help us to talk to them?'

Exercises of this type stimulate conditionally communicative, unprepared and partially initiative speech of students in a foreign language. It is necessary to pay attention to the fact that these exercises alone cannot form students' ability to conduct a discussion. To achieve the desired results, it is necessary to teach students to combine these replicas in natural speech, naturally deploying communication. Therefore, you should try to use conversation at various stages of learning a foreign language.

Within the framework of the new educational paradigm, motivation to learn occupies an important place. The purpose of motivation is the formation of students' sustained interest in the subject, the development of communicative and creative abilities. Thus, the main task of a teacher is to choose techniques and methods to stimulate the active cognitive activity of students, the realization of the creative potential of each participant in the educational process. The selected techniques and methods of teaching a foreign language are designed to solve the following tasks such as to provide philological education for children, to introduce them from an early age to universal cultural values and national culture, create conditions for the formation of moral concepts and beliefs, create conditions for the development of creative and thinking abilities, to reveal the possibilities of using interdisciplinary knowledge for intellectual development.

The purpose of our work is to identify the possibilities of modern pedagogical interactive technologies as a tool to increase motivation for learning and learning effectiveness, and to develop students' creative abilities in English lessons. In accordance with this goal, the following tasks are defined:

- the study of innovative forms of education in domestic and foreign methodological literature;
- the use of IPT in English lessons as a means of improving learning effectiveness and developing creativity;
- creating conditions for creative activity in English lessons through various modern pedagogical technologies: project methods, game technologies, interactive technologies, dramatizations, the use of ICT, methods of working in pairs and small groups;
- generalization of the experience of using innovative forms of teaching in English lessons.

Thus, modern pedagogical technologies are not only the use of technical means of teaching or computers, it is the identification of principles and the development of methods for optimizing the educational process that increase educational efficiency. To use new computer technologies in life, new thinking is required, which should be brought up in a child from elementary school. For the current student, who will live in the information society of the future, the computer should become an integral part of his life. Therefore, the use of information and communication technologies (ICT) in the educational process is an urgent problem of modern school education. Teachers of the new generation should be able to competently choose and apply exactly those technologies that fully correspond to the content and goals of studying a particular discipline, contribute to achieving the goals of harmonious development of students, taking into account their individual characteristics [8, p. 53].

At the present stage of English language teaching, several groups of educational technologies are used:

- technologies of explanatory and illustrative education, which are based on informing, educating students and organizing their reproductive actions in order to develop their general educational skills;
- personality-oriented learning technologies that create conditions for ensuring students' own educational activities, taking into account and developing the individual characteristics of schoolchildren;
- technologies of developmental learning, the focus of which is a method of learning that promotes the inclusion of internal mechanisms of personal development of students, their intellectual abilities [9, p. 58].

The use of video technologies is very effective in shaping the communicative culture of students. Video materials provide great opportunities for learning a language, as they combine

several components, for example, listening and visual perception, which provides context. The use of video materials makes it possible to immerse students in the situation of familiarization with the traditions of relationships and cultures of the countries of the studied language, with the language of gestures and facial expressions. And most importantly, on the basis of video materials, students hear and study the live speech of native speakers. In addition to listening, with the help of video materials, the teacher has the opportunity to offer students various tasks, for example, to decipher facial expressions and gestures, to stimulate conversation and communication. The use of video in a foreign language lesson and in extracurricular activities opens up a number of unique opportunities for teachers and students in terms of mastering foreign language culture, especially in terms of forming socio-cultural competence as one of the components of communicative competence in general.

The video text has the advantage that it combines various aspects of the act of speech interaction. In addition to the content side of communication, the video text contains visual information about the place of the event, the appearance and non-verbal behavior of the participants in communication in a specific situation, often due to the specifics of age, gender and psychological characteristics of the personalities of the speakers. The visual series allows you to better understand and consolidate both factual information and purely linguistic features of speech in a specific context. Video materials provide opportunities for analysis based on the comparison and juxtaposition of cultural realities and characteristics of human behavior in various situations of intercultural communication. Watching videos can have a strong emotional impact on students, serve as an incentive and a condition for creating additional motivation in further educational, search and creative activities.

To use the video effectively in the lesson, you need to make sure that the content of the video materials used corresponds to the real level of general and linguistic development of students and corresponds to the content of a series of lessons on the topic, the duration of the video fragment used does not exceed the actual capabilities of the lesson /lesson stage, video clip situations provide interesting opportunities for the development of language, speech, and socio-cultural competence of students, the context has a certain degree of novelty/surprise, the text of the video is accompanied by clear instructions aimed at solving a specific and realistic learning task that is understandable to students and justified by all the logic of the lesson, the video equipment is configured and checked in advance, it is familiar to use for the teacher.

The global Internet offers foreign language teachers many useful resources. These are special programs for teaching foreign languages, as well as authentic material, which the teacher can select independently and adapt it to specific educational tasks. Today, we can say that the Internet, with all its wealth of resources, really contributes to achieving the main goal of learning a foreign language at school, namely, the formation of communicative competence. For the user, the implementation of a communicative approach on the Internet is not particularly difficult. The virtual environment of the Internet allows you to go beyond the time and spatial framework, providing an opportunity for authentic communication with real interlocutors on topical topics. Communicating in a true language environment, students learn to spontaneously and adequately respond to various meaningful, realistic, interesting and achievable tasks, which stimulates the creation of original statements, rather than the template manipulation of language formulas. However, we must not forget that the Internet is only an auxiliary technical means of learning. Thus, by competently integrating Internet information resources into the educational process, it is possible to form and improve speech skills using modern authentic materials, replenish the vocabulary with the vocabulary of the modern English language, to get acquainted with the peculiarities of speech behavior, culture and traditions of various peoples in terms of communication, to form a stable motivation for students' foreign language speech activity based on the systematic use of "live" materials and discussion of topical issues.

One of the most urgent and difficult problems of modern methodology is teaching oral communication. Teaching students to communicate in a foreign language in the context of the educational process is a rather difficult task. After all, natural speech is stimulated not by necessity, but by the need for real communication. Nowadays, in natural communicative situations, a person is much more likely to encounter dialogical and polylogical forms of communication. Therefore, it is necessary to allocate a significant place in the educational process to work in pairs and groups. With such forms of work, students achieve their goals by cooperating with each other. All students work in such lessons. They learn to listen and hear. Working in small groups, everyone gets the opportunity to identify their strengths and receive help in overcoming their weaknesses. By cooperating, students learn to work without supervision from the teacher, together with their friends, striving for the set goal. Teaching group interaction in the classroom has become not only a method of teaching oral speech, but a natural component of the educational process [10, p. 25].

Computer telecommunications are increasingly penetrating into various spheres of modern society, including science and education. The use of computer technology is a time requirement. The use of computer presentations in the educational process makes it possible to intensify the assimilation of educational material by students and conduct classes at a qualitatively new level, using instead of a blackboard projecting slide films from a computer screen onto a large wall screen.

The effectiveness of the impact of educational material on students largely depends on the degree and level of illustrativeness of the material. The visual richness of the educational material makes it vivid, convincing and helps to intensify the process of its assimilation. With such an opportunity as interactivity, computer presentations make it possible to effectively adapt educational material to the characteristics of students. Increased interactivity leads to more intensive participation in the learning process of the student himself, which helps to increase the effectiveness of perception and memorization of educational material. You can use a presentation in the educational process at various stages of the lesson, while its essence as a visual aid remains unchanged, only its forms change, depending on the purpose of its use. The use of a computer presentation will significantly improve the effectiveness of the lesson. [11, p. 97].

The presentation building tools available on the software market make it possible to create and, if necessary, modify computer presentations in a short time without programming. One of the most effective programs for creating presentations is Microsoft PowerPoint. It allows the teacher to create their own presentations in a short time. Using a computer presentation in the lesson allows you to increase the motivation of students, to use a large amount of illustrative material, intensify the lesson by eliminating time for writing material on the blackboard, to involve students in an independent learning process, which is especially important for the development of their general academic skills. In this case, the computer serves as a means to search for the necessary information, as well as an incentive for the formation of speech utterances.

Colorfully designed presentations arouse great interest at the initial stage of teaching. Presentations solve the problem of using visual material. For example, if you used to have to cut and paste pictures on a board, now you can use the Internet to find pictures and drawings and immediately paste them on a slide. If there are a lot of pictures, then arrange several slides. Creating presentations requires a creative approach on the part of the teacher and just a good knowledge of the computer, a lot of preliminary work: creating slides, each of which should logically fit into the structure of the lesson, selecting the necessary handouts and didactic material. It is a creative incentive for the teacher. Presentations help to satisfy the creative ambitions of teachers and replenish the base of methodological developments of lessons.

Working with presentations forces you to concretize voluminous material, formulate your thoughts very briefly and concisely, systematize the information received, presenting it in the form of a brief summary.

With traditional teaching methods, the teacher is the main information carrier for the student, he requires the student to concentrate attention, concentration, and memory tension. Not every student is able to work in this mode. Psychological characteristics of the character, the type of perception of the child become the cause of failure. At the same time, modern requirements for the level of education do not allow reducing the amount of information necessary for the student to learn in the lesson.

When organizing a lesson using NIT, information is provided to the student in a colorfully designed form, using animation effects, in the form of text, diagrams, graphics, and drawings. All this makes it possible to explain the educational material more clearly and easily than verbally. Today, new techniques using Microsoft PowerPoint presentations are being contrasted with traditional foreign language teaching. Forms of work using Microsoft PowerPoint presentations in foreign language lessons include: conducting pronunciation exercise, learning vocabulary, learning to read, teaching dialogue and monologue speech, working out grammatical phenomena.

Let's analyze some of them, for example, the study of vocabulary.

When introducing and working out thematic vocabulary, the stages of working with computer programs are as follows: demonstration, consolidation, control.

Presentation of the "Seasons".

Stages:

At the first stage – the introduction of vocabulary on the topic. Using a demo computer, the teacher selects a slide show: the first slide appears on the screen, the second slide shows phrases.

Students are watching and listening. The working time is about 1 minute.

At the Second stage, work is underway to refine pronunciation and consolidate vocabulary. Students work individually or in pairs, returning to slide 1 or 2, memorizing expressions and words. The working time is about 5-10 minutes, it depends on the number of words of the topic being studied.

At the Third stage, the control of the studied vocabulary is carried out. The teacher presents the next slide to the students.

Specify the correct translation option.

Which of the written words is superfluous in meaning.

Teaching dialogic speech.

A slide scene of this dialog appears on the screen.

Stage I – introduction to the dialogue.

Stage II – learning the dialogue.

Stage III – staging of the dialogue.

Students reproduce the dialogue first based on the slide, then stage it on their own.

The next stage is the control of dialogic speech. Students choose a task card (the teacher prepares the cards with a description of the situation himself) and compose their dialogue using the vocabulary of this program and showing their imagination.

The forms of lessons provide for the development of certain grammatical structures. Each lesson works out its own grammatical phenomena: affirmative, negative and interrogative sentences, degrees of comparison of adjectives, participle, passive voice, pronouns, any, structures there is / there are, prepositions, etc. All types of work in one lesson are aimed at working out a certain grammatical phenomenon. Animation effects, highlighting a grammatical phenomenon in bright color, and inserting a picture to facilitate understanding are

used to explain. Using a computer presentation in the classroom allows you to increase student motivation, use a large amount of illustrative material, intensify the lesson by eliminating time for writing material on the board, and involve students in an independent learning process, which is especially important for the development of their general educational skills.

Results and discussion. It is common knowledge that everything that people learn, they do in order to use their experience in future endeavors. Study of the history of foreign language teaching system development shows that the teaching methodology was carried out by forming a goal, concretizing the teaching content, clarifying methodological principles and techniques, determining the specific features of foreign language, solving the issue of the relationship between language and speech. Only an efficient teaching method can provide favorable conditions for all students, provide difficulties and prevent those qualities that will lead to failure, gaps in the acquisition of knowledge, in the formation of skills and abilities. Only the system of classes, regularity, discipline, use in everyday situations and the number of hours that you spend on it helps to acquire language to a certain level.

Conclusion. Summarizing the use of modern technologies in foreign language lessons, we can say that communication technologies speed up the learning process, contribute to a sharp increase in students' interest in the subject, improve the quality of learning the material, allow individualization of the learning process, and make it possible to avoid subjective assessment.

Thus, the introduction of modern technologies creates prerequisites for the intensification of the educational process. They make it possible to use psychological and pedagogical developments in practice, ensuring the transition from mechanical assimilation of knowledge to mastering the ability to independently acquire new knowledge. Modern technologies contribute to the disclosure, preservation and development of personal qualities of students. The use of modern pedagogical technologies allows you to switch from learning as a function of memorization to learning as a process of mental development, from a static model of knowledge to a dynamic system of mental actions, from focusing on the average student to differentiated and individual training programs and from the external motivation of learning to the internal moral and volitional regulation.

The purpose of teaching a foreign language is the communicative activity of students, that is, practical knowledge of a foreign language. The tasks of the teacher are to activate the activity of each student in the learning process, to create situations for their creative activity. There are, of course, many non-standard forms of teacher work that activate the attention, and therefore the interest of students in a foreign language. The use of modern tools such as computer programs and Internet technologies, as well as training in collaboration and project methods allow us to solve these problems. The main purpose of teaching a foreign language to secondary school students is to educate a person who is willing and able to communicate, people who are willing and able to receive self-education. Participation in various international programs, the opportunity to study abroad presupposes not only a high level of foreign language proficiency, but also certain personality characteristics: sociability, lack of a language barrier, knowledge of international etiquette, a broad outlook, the ability to 'present' oneself. As a rule, when performing various tests for admission to a higher educational institution or participating in competitions or Olympiads, a strict time limit is set for each task, which also requires a special type of training.

It is modern technologies that can make the educational process personally significant for a student, in which he will be able to fully unleash his creative potential, show his research abilities, imagination, creativity, activity, independence. The entire success of pedagogical work depends on the self-improvement of the teacher. Only a creatively working teacher can educate a creatively working student. It is important to understand each child, teach them to learn, and educate them with each lesson. To arouse and develop students' interest in the

subject' English' is a responsible and difficult task, it requires enthusiasm, will and pedagogical skills from the teacher.

REFERENCES

- 1 Gal'skova, N.D. Sovremennye metody prepodavaniia inostrannykh iazykov [Modern methods of teaching foreign languages]/ N.D. Gal'skova, M.: Artie-Glasso. 2005. – p. 81.
- 2 Safonova V.V. Kommunikativnaia kompetentsiia: sovremennye podkhody k mnogourovnevomu opisaniiu v metodicheskikh tseliakh [Communicative competence: modern approaches to multilevel description for methodological purposes] / V.V. Safonov," 2008. – p. 90.
- 3 Bim I.L. Lichnostno-orientirovannyi podkhod – osnovnaia strategiiia obnovleniia shkoly [A personality-oriented approach is the main strategy for school renewal] // In. languages at school, 2006. – p. 11.
- 4 Rivin A.G., D'iachenko V.K. Organizovannaia struktura uchebnogo protsessa i ee razvitie [The organized structure of the educational process and its development]. M.: Pedagogika, 1989. – pp. 46-48.
- 5 Amandykova G., Mukhtarova Sh., Baymukanova B., Bisengalieva A. S'etel tilin oqyty' a'distemesi [Methods of teaching a foreign language], 2010. – pp. 171-173.
- 6 Williams R., McLeay K. Computer at school, Foreign languages, 2008. – p. 26.
- 7 Solovova E.N. Metodika obucheniia inostrannym iazykam, bazovyi kurs lektsii: posobie dlia studentov pedvuzov i uchilishch [Methodology teaching foreign languages, a basic course of lectures: a manual for students of pedagogical universities and colleges], / E.N. Solovova, – M.: Enlightenment, 2005. – p. 23.
- 8 Semushina L.G. Rekomendatsii po vnedreniiu sovremennykh tekhnologii obucheniia [Recommendations for the introduction of modern learning technologies] // Specialist, 2005. – p. 53.
- 9 Williams R., McLeay K. Komp'iuter v shkole [Computer at school], Foreign languages, 2008. – p. 58.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Основная задача изучения иностранных языков заключается в формировании навыков свободного ориентирования в иноязычной среде и способности адекватно реагировать в различных ситуациях, что подразумевает эффективное общение. Каждый язык является отражением культуры народа, использующего его. Современный учитель должен стремиться создать условия для практического освоения языка каждым учащимся, а также подбирать такие методы обучения, которые способствовали бы активному проявлению индивидуальности и творческого потенциала каждого ученика. Важно также стимулировать познавательную активность учащихся в ходе изучения иностранного языка. Одной из ключевых задач является формирование интереса к предмету, а также пробуждение творческих и интеллектуальных способностей учеников. Основная цель данной работы заключается в тщательном изучении современных технологий, в частности коммуникативных, в контексте уроков английского языка с намерением их широкого применения в образовательном процессе.

Теоретическая значимость исследования состоит в том, что полностью рассмотрены современные методы обучения иностранному языку, теоретически обоснованы педагогические условия применения современных технологий в процессе обучения.

Практическая значимость исследования заключается в том, что теоретические положения могут быть активно использованы в процессе обучения иностранному языку в общеобразовательной школе. А также, реализация условий эффективного

использования современных педагогических методов и развивающих приемов. Внедрение современных технологий способствует активизации образовательного процесса. Они предоставляют возможность практически применять психолого-педагогические разработки, что обеспечивает переход от механического запоминания знаний к умению самостоятельно осваивать новую информацию. Современные технологии помогают раскрывать, сохранять и развивать личностные качества учащихся.

Ключевые слова. Коммуникативные технологии, педагогическая технология, деятельностный подход, видеофрагмент, языковая модель.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР

Аңдатпа. Шет тілдерін оқытудың негізгі мақсаты – шет тілді ортада байланысқа түсуге және әр түрлі жағдайларда, яғни қарым-қатынаста еркін әрекет ету қабілетіне үйрету. Әр тіл сөйлейтін халықтың мәдениетін айқындайды. Қазіргі заман мұғалімнің міндеті – әр оқушы үшін тілді практикалық меңгеруге жағдай жасау, әр оқушыға өзінің белсенділігін, шығармашылығын көрсетуге мүмкіндік беретін оқыту әдістерін таңдау, сондай-ақ шет тілдерін оқыту процесінде оқушының танымдық белсенділігін арттыру. Берілген жұмыстың мақсаты – оқу процесінде, ағылшын тілі сабақтарында заманауи технологияларды, атап айтқанда коммуникативті технологияларды егжей-тегжейлі анықтау.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы: шет тілін оқытудың заманауи әдістері толығымен қарастырылған, оқыту процесінде заманауи технологияларды қолданудың педагогикалық шарттары теориялық тұрғыдан негізделген.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы теориялық ережелерді жалпы білім беретін мектепке шет тілін оқыту процесінде белсенді қолдануға болатындығында. Сондай-ақ, заманауи педагогикалық әдістер мен дамыту әдістерін тиімді пайдалану шарттарын іске асыруы. Заманауи технологияларды енгізу білім беру процесін қарқындатуға алғышарттар жасайды. Олар білімді механикалық игеруден жаңа білімді өз бетінше игеру қабілетіне көшуді қамтамасыз ететін психологиялық-педагогикалық әзірлемелерді іс жүзінде қолдануға мүмкіндік береді. Заманауи технологиялар білім алушылардың жеке қасиеттерін ашуға, сақтауға және дамытуға ықпал етеді.

Кілт сөздер. Коммуникативтік технологиялар, педагогикалық технология, белсенділік тәсілі, бейнефрагмент, тілдік модель.

МРНТИ 52.47.19

DOI: <https://doi.org/10.62724/202440301>

Бикетов Бактығали Ахметжанович

старший преподаватель, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева 208,

b.biketov@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-8385-0194>

Калешева Гульмира Ермухамбетовна

старший преподаватель,

ЧВПОУ «ЗападноКазахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева 208,

kalesheva-gulmira_29_69@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5610-6774>

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В данной статье анализируются актуальные тенденции в развитии нефтегазовой отрасли Казахстана, с акцентом на технологические и экологические изменения. Рассматриваются ключевые факторы, влияющие на отрасль, включая внедрение инновационных технологий для повышения эффективности добычи и переработки углеводородов, а также рост экологической ответственности. Развитие нефтегазовой отрасли Казахстана сталкивается с рядом вызовов, требующих активных инвестиций в исследования, технологии и модернизацию.

Основными направлениями улучшения являются поддержание текущих уровней добычи и повышение производительности месторождений. Несмотря на вызовы, Казахстан остаётся привлекательной площадкой для инвестиций в нефтегазовую сферу. Развитие инфраструктуры, государственная поддержка и активное привлечение иностранных инвестиций создают благоприятные условия для долгосрочного роста. Отдельное внимание уделено путям снижения экологического воздействия, таким как переход на чистые технологии, внедрение современных стандартов охраны окружающей среды и развитие альтернативных источников энергии.

В статье также освещаются процессы модернизации, внедрение новых технологий в добычу и переработку нефти и газа, перспективы для инвестиций, значимость международного сотрудничества и государственная поддержка отрасли. Подробно анализируются вызовы и возможности, стоящие перед Казахстаном в условиях глобальных изменений на энергетическом рынке, и представлены прогнозы по развитию нефтегазового сектора страны. Таким образом, нефтегазовая отрасль Казахстана сохраняет высокий потенциал, но требует постоянного контроля и внедрения инновационных подходов для обеспечения устойчивого развития в условиях глобальных изменений.

Ключевые слова. Казахстан нефтегазовая отрасль, энергетическое сотрудничество, природопользование, искусственный интеллект.

Введение. Нефтегазовая отрасль занимает ключевое место в мировой экономике, объединяя широкий спектр компаний и организаций, которые занимаются разведкой, добычей, переработкой и реализацией нефти и газа. Несмотря на такие вызовы, как снижение цен на нефть и усиление конкуренции со стороны возобновляемых источников энергии, нефтегазовая отрасль продолжает развиваться и трансформироваться. В этой

связи исследование современных тенденций ее развития становится особенно актуальным. Казахстан, обладая значительными запасами нефти и газа, выступает крупным игроком на мировом сырьевом рынке. Страна привлекает многочисленные иностранные компании, которые активно участвуют в нефтегазовом секторе, начиная от предоставления сервисных услуг и заканчивая крупными инвестиционными проектами.

Материалы и методы исследования. В современной нефтегазовой отрасли одной из ключевых тенденций является переход к устойчивому развитию, которое подразумевает снижение углеродного следа и повышение энергоэффективности на всех этапах производственного цикла. Активное внедрение инновационных технологий, таких как гидравлический разрыв пластов и горизонтальное бурение, позволяет разрабатывать труднодоступные месторождения, расширяя ресурсную базу отрасли. Также отрасль активно внедряет новые подходы к управлению и мониторингу процессов добычи, применяя современные материалы и технологии для более экологичной и эффективной переработки углеводородов.

Современные процессы в нефтегазовой сфере становятся все более технологически сложными, что обусловлено необходимостью повысить производительность и эффективность операций при соблюдении жестких экологических требований и стандартов.

Одной из наиболее сложных технологических задач в нефтегазовой отрасли Казахстана является добыча углеводородов на морском месторождении Кашаган. Технологическая сложность этого процесса обусловлена рядом факторов:

- Неблагоприятные геолого-технические условия бурения скважин, где карбонатные породы покрыты слоями солей.
- Глубокое залегание продуктивных горизонтов - до 5500 метров.
- Аномально высокое пластовое давление в нефтеносном резервуаре, достигающее - 80 МПа.
- Высокий газовый фактор нефти, а также повышенное содержание сероводорода (до 19%) и меркаптанов.
- Мелководье Каспийского моря, которое замерзает в зимний период, что исключает возможность эксплуатации морских платформ.

Эти условия значительно осложняют процесс добычи нефти и требуют передовых технологий и специализированных подходов.

Кашаганское морское нефтегазовое месторождение — одно из крупнейших и технологически сложных месторождений, расположенных в северной части Каспийского моря. Оно занимает территорию площадью 75 км на 45 км, с запасами 36,6 млрд баррелей нефти и 1 трлн кубометров природного газа. Это месторождение считается одним из крупнейших в мире, открытых за последние четыре десятилетия, и крупнейшим морским нефтяным месторождением.

Эксплуатация Кашагана в суровых условиях Северного Каспия требует преодоления множества технологических и логистических вызовов, включая обеспечение безопасности производства, решение инженерных и экологических проблем. Мелководье и суровые зимние условия делают использование традиционных технологий бурения, таких как железобетонные конструкции или стационарные самоподъемные платформы, невозможным, что обусловило внедрение специализированных установок, способных функционировать на глубинах до нескольких километров [1].

При эксплуатации таких установок необходимо учитывать сильные морские течения, изменчивость погоды и другие природные факторы. Одним из основных технологических вызовов является переработка добываемой нефти и газа, для которой

используются современные методы очистки, дистилляции и гидроочистки, требующие высокотехнологичного оборудования и квалифицированного персонала.

Транспортировка нефти и газа также представляет собой сложную задачу. Для транспортировки газа по магистральным газопроводам применяются компрессорные станции, а для нефти — нефтепроводы и танкеры, что требует высокой надежности оборудования и обеспечения безопасности на всех этапах транспортировки.

Таким образом, повышение технологической сложности процессов в нефтегазовой отрасли Казахстана становится необходимым условием для обеспечения эффективной и безопасной добычи, переработки и транспортировки нефти и газа, учитывая требования современной экономики и экологии. Увеличение потребления энергоресурсов в таких секторах экономики, как промышленность, транспорт и сельское хозяйство, стимулирует рост добычи нефти и газа, что положительно сказывается на развитии отрасли. Однако возрастающий спрос на энергоресурсы также приводит к усилению экологических проблем, включая загрязнение воздуха и воды, а также увеличению выбросов вредных веществ в атмосферу.

Результаты и их обсуждение. Внедрение стандартов ESG (environmental, social, and governance — экологические, социальные и управленческие стандарты) оказывает позитивное влияние на экологическую и социальную ответственность компаний, а также на их финансовую и экономическую устойчивость. Это достигается за счёт построения более эффективной системы управления бизнесом, которая соответствует международным требованиям и нормам [2].

Расширение ESG-программ в нефтегазовой отрасли снижает потенциальные риски, улучшает репутацию компаний и способствует привлечению новых инвесторов, которые все больше отдают предпочтение социально и экологически ответственным предприятиям.

Принципы устойчивого развития и стандарты ESG внедряются в казахстанских компаниях на протяжении последних нескольких лет, особенно в тех, которые активно работают на международных рынках. К примеру, «КазМунайГаз» и ERG уже применяют данные подходы. В 2022 году для усиления этой инициативы крупнейшие компании создали «Национальный ESG-клуб», который служит платформой для обмена опытом и продвижения лучших практик в отрасли.

В развитие ESG-инициатив в Казахстане активно включились как финансовые организации, такие как Банк развития Казахстана и Народный банк, так и промышленные компании, такие как «КазМунайГаз» (КМГ) и Eurasian Resources Group. Это стало естественным шагом в продвижении ESG-принципов в стране. Так, компания КМГ уже оценивается по ESG-рискам и в декабре 2022 года получила обновленный рейтинг от агентства Sustainalytics, составивший 28,4 балла.

Эти показатели играют важную роль в формировании стратегий компаний и определяют их будущее развитие. Нефтегазовая отрасль, будучи одной из наиболее прибыльных в мировой экономике, также ощущает давление со стороны инвесторов, которые все больше склоняются к выбору компаний, уделяющих внимание социальной ответственности, экологической устойчивости и корпоративному управлению.

В отрасли намечаются инициативы, направленные на снижение воздействия на окружающую среду, улучшение условий труда и поддержку местных сообществ. Компании проводят экологические аудиты, оценивая свое влияние на окружающую среду, и разрабатывают планы по его снижению.

Современные тенденции в нефтегазовой отрасли Казахстана характеризуются усиленным вниманием к соблюдению прав сотрудников и внедрению антикоррупционных стандартов. В последние годы ESG-факторы (экологические,

социальные и управленческие критерии) становятся неотъемлемой частью развития отрасли. Компании, ориентирующиеся на эти стандарты, более привлекательны для инвесторов, которые всё чаще отдают предпочтение устойчивым и социально ответственным организациям.

С учётом ESG-критериев, выбор инвестиционных объектов в нефтегазовой сфере всё больше фокусируется на компаниях, стремящихся к экологической ответственности. Такие компании активно снижают уровень выбросов и минимизируют углеродный след, что не только получает поддержку от государственных структур, но и способствует улучшению их финансовых показателей.

Одним из ярких примеров служит компания Shell, заявившая о планах достичь углеродной нейтральности к 2050 году. Помимо снижения выбросов и внедрения экологически чистых технологий, компания инвестирует в возобновляемые источники энергии. Подобные инициативы не только привлекают внимание инвесторов, но и способствуют росту рыночной стоимости акций.

Важным направлением является постепенный переход к использованию альтернативных источников энергии, что обусловлено растущим пониманием необходимости минимизации негативного воздействия на окружающую среду и борьбы с изменениями климата. В связи с этим многие компании внедряют инновационные технологии и ищут новые источники энергии, такие как солнечная и ветровая энергия, геотермальные ресурсы и другие.

Одним из ярких примеров экологических инициатив является начало строительства ветряной электростанции «Хромтау» в Актюбинской области. Ожидается, что мощность объекта ВИЭ составит до 155 мегаватт, и он начнёт свою работу в 2024 году. Это позволит снизить выбросы углекислого газа на 520 тысяч тонн ежегодно, что, в свою очередь, будет способствовать сокращению угольной генерации в Казахстане.

Также стоит отметить, что компании, активно заботящиеся о своих сотрудниках и общественном благосостоянии, могут получать дополнительные конкурентные преимущества. Например, компания Total активно внедряет практики социальной ответственности, предоставляя своим сотрудникам льготы и бонусы, а также инвестирует в социальные проекты для местных жителей. Это способствует улучшению репутации компании и может положительно сказаться на спросе на её акции.

В заключение следует подчеркнуть, что ESG-критерии становятся важнейшими при выборе объектов для инвестиций, включая нефтегазовый сектор. Компании, которые активно интегрируют практики экологической, социальной и корпоративной ответственности, могут не только улучшать свою репутацию, но и получать дополнительные конкурентные преимущества, что способствует росту их прибыльности.

Интеграция искусственного интеллекта (ИИ) в нефтегазовую отрасль представляет собой один из ключевых технологических шагов последних лет. Использование ИИ значительно улучшает производственные процессы, помогает снизить затраты и риски, а также усиливает безопасность на всех уровнях. Например, ИИ может быть применен для автоматической диагностики неисправностей оборудования, что обеспечивает быструю идентификацию и устранение проблем, минимизируя возможные угрозы. Внедрение ИИ в нефтегазовый сектор открывает новые возможности для повышения эффективности и безопасности в этой ключевой отрасли экономики [3].

Роботизация в нефтегазовой отрасли сегодня является одним из наиболее значимых и перспективных направлений её развития. Внедрение роботов и автоматизированных систем значительно увеличивает производительность и

безопасность на всех этапах — от добычи и транспортировки до переработки нефти и газа. Роботы эффективно справляются с опасными и трудоемкими задачами, особенно в условиях экстремальных температур и давления, а также выполняют мониторинг и контроль качества процессов.

Тем не менее, процесс внедрения роботизированных технологий сопряжён с рядом технических и экономических трудностей, таких как высокие затраты на оборудование и обучение персонала. Несмотря на эти проблемы, роботизация продолжает играть ключевую роль в повышении эффективности и безопасности отрасли, и её развитие будет активно продолжаться в ближайшем будущем.

Интеграция виртуальной реальности (VR) в нефтегазовую промышленность открывает новые горизонты для оптимизации процессов в этой сфере. Виртуальная реальность позволяет создавать точные трёхмерные модели нефтегазовых месторождений, что способствует улучшению бурения и добычи. С помощью VR можно проводить симуляции различных ситуаций, что позволяет обучать сотрудников в безопасной среде, не подвергая их риску. Это демонстрирует, как инновационные технологии могут существенно повысить точность и безопасность в отраслях, где эти характеристики критичны.

Выводы. Таким образом, можно выделить, что ключевые тенденции развития нефтегазовой отрасли Казахстана в настоящее время включают рост потребления энергоресурсов и активный переход к альтернативным источникам энергии. Наряду с этим наблюдается внедрение передовых технологий, таких как роботизация, искусственный интеллект и виртуальная реальность.

Эти изменения несут как положительные, так и отрицательные последствия, что подчеркивает необходимость внимательного анализа и дальнейших исследований, направленных на обеспечение устойчивости и эффективности развития отрасли в долгосрочной перспективе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Нефтегазовая отрасль в 2021-2022 гг. Анализ изменения состояния на примере крупнейших в мире публичных нефтегазовых компаний. Режим доступа: [Текст] <https://magazine.neftegaz.ru/articles/rynok/770106-neftegazovaya-otrasl-v-2021-2022-gg-analiz-izmeneniya-sostoyaniya-na-primere-krupneyshikh-v-mire-pub/?ysclid=lfisndgaeb377370130> (дата обращения: 10.03.2023).

2 Стоцкая Д. Р., Муратов Р. Р. ESG инвестирование и как оно набирает популярность [Текст] / Наука через призму времени. – 2020. – № 12 (45). – С. 69–72.

3 Еремин Н.А., Дмитриевский А.Н., Тихомиров Л.И. Настоящее и будущее интеллектуальных месторождений / [Текст] Нефть. Газ. Новации. 2015. № 12. С. 45—50.

4 Тасмуханова А. Е., Тасмуханова Г. Е. Некоторые вопросы динамичного развития нефтегазового сектора Республики Казахстан [Текст] / Каротажник. 2006. № 10–11. С. 199–203.

5 Мусина Д. Р., Тасмуханова А. Е. Обзор мирового рынка углеводородов, сектор Downstream [Текст] / Электронный научный журнал Нефтегазовое дело. 2016. № 6. С. 226–247.

6 Шарипова, А. Е. Стратегия нефтедобывающей компании в области управления нефтесервисом / А. Е. Шарипова, Н. А. Волынская, Ю. А. Назибовна [Текст] / Экономика и предпринимательство, 2013 — № 6–1 — с. 456–465.

7 АО НК «КазМунайГаз». Общая информация. Финансовые и годовые отчеты. [Текст] / 2018 - URL: <http://www.kmg.kz> (дата обращения: 10.04.2018).

8 Алифирова Е. (2021). Кашаганское месторождение может столкнуться с угрозой остановки. [Текст] / Доступно по адресу: <https://neftegaz.ru/news/oilfield/675050-kashaganskoe-mestorozhdenie-mozhet-stolknutsya-s-ugrozoy-ostanovki-na-etot-raz-iz-za-obmeleniya-kasp/>. Дата обращения: 30.04.2021.

9 Кампанер Н., Еникеев Ш. (2008). Месторождение Кашаган: пример управления казахстанским нефтегазовым сектором. [Текст] Доступно по адресу: <https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/kashaganv2def.pdf>. (Дата обращения: 02.05.2021.

10 Еремин Н.А., Дмитриевский А.Н., Тихомиров Л.И. Настоящее и будущее интеллектуальных месторождений [Текст] / Нефть. Газ. Новации. 2015. № 12. С. 45—50.

REFERENCES

1 Neftegazovaya otrasl' v 2021-2022 gg. Analiz izmeneniya sostoyaniya na primere krupneyshih v mire publichnyh neftegazovyh kompanij. Rezhim dostupa: [The oil and gas industry in 2021-2022. Analysis of changes in the state on the example of the world's largest public oil and gas companies. Access mode:] <https://magazine.neftegaz.ru/articles/rynok/770106-neftegazovaya-otrasl-v-2021-2022-gg-analiz-izmeneniya-sostoyaniya-na-primere-krupneyshikh-v-mire> pub/?ysclid=lfisndgaeb377370130 (data obrashcheniya: 10.03.2023): – (In Rus)

2 Stockaya D. R., Muratov R. R. ESG investirovanie i kak ono nabiraet populyarnost' [ESG investing and how it is gaining popularity].” Nauka cherez prizmu vremeni, (2020): № 12 (45). 69–72s. – (In Rus)

3 Eremin N.A., Dmitrievskij A.N., Tihomirov L.I. Nastoyashchee i budushchee intellektual'nyh mestorozhdenij [The present and future of intellectual deposits].” Neft'. Gaz. Novacii. (2015): № 12. 45–50s. – (In Rus)

4 Tasmuhanova A. E., Tasmuhanova G. E. Nekotorye voprosy dinamichnogo razvitiya neftegazovogo sektora Respubliki Kazahstan [Some issues of dynamic development of the oil and gas sector of the Republic of Kazakhstan].” Karotazhnik, (2006): № 10–11. 199–203s. – (In Rus)

5 Musina D. R., Tasmuhanova A. E. Obzor mirovogo rynka uglevodorodov, sektor Downstream [Overview of the global hydrocarbon market, Downstream sector].” Elektronnyj nauchnyj zhurnal Neftegazovoe delo, (2016): № 6. 226–247s. – (In Rus)

6 Sharipova, A. E. Strategiya neftedobyvayushchej kompanii v oblasti upravleniya nefteservisom [The strategy of an oil producing company in the field of oilfield service management].” Ekonomika i predprinimatel'stvo, (2013): № 6–1 456–465s. - (In Rus)

7 АО НК «KazMunajGaz». Obshchaya informaciya. Finansovye i godovye otchety. [JSC NC "KazMunayGas". General information. Financial and annual reports.].” (2018): – (In Rus) - URL: <http://www.kmg.kz> (data obrashcheniya: 10.04.2018).

8 Alifirova E. Kashaganskoe mestorozhdenie mozhet stolknut'sya s ugrozoy ostanovki. [The Kashagan field may face a threat of shutdown.].” Dostupno po adresu: <https://neftegaz.ru/news/oilfield/675050-kashaganskoe-mestorozhdenie-mozhet-stolknutsya-s-ugrozoy-ostanovki-na-etot-raz-iz-za-obmeleniya-kasp/>. (Data obrashcheniya: 30.04.2021), (2021): – (In Rus)

9 Kampaner N., Enikeev Sh. Mestorozhdenie Kashagan: primer upravleniya kazahstanskim neftegazovym sektorom. [Kashagan field: an example of management of Kazakhstan's oil and gas sector.] Dostupno po adresu: <https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/kashaganv2def.pdf>. Data obrashcheniya: 02.05.2021. (2008): – (In Rus)

10. Eremin N.A., Dmitrievskij A.N., Tihomirov L.I. Nastoyashchee i budushchee intellektual'nyh mestorozhdenij [The present and future of intellectual deposits].” Neft'. Gaz. Novacii. (2015): - (In Rus) № 12. S. 45–50.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МҰНАЙ-ГАЗ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫНЫҢ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстанның мұнай-газ саласының дамуындағы өзекті үрдістер талданады, технологиялық және экологиялық өзгерістерге ерекше назар аударылған. Салаға әсер ететін негізгі факторлар қарастырылады, соның ішінде көмірсутектерді өндіру мен қайта өңдеудің тиімділігін арттыруға бағытталған инновациялық технологияларды енгізу және экологиялық жауапкершіліктің өсуі. Қазақстанның мұнай-газ саласының дамуы зерттеулерге, технологияларға және жаңғыртуға белсенді инвестицияларды қажет ететін бірқатар қиындықтарға тап болып отыр.

Жақсарту бойынша негізгі бағыттар - ағымдағы өндіру деңгейін сақтау және кен орындарының өнімділігін арттыру. Қиындықтарға қарамастан, Қазақстан мұнай-газ саласына инвестиция салу үшін тартымды алаң болып қала береді. Инфрақұрылымды дамыту, мемлекеттік қолдау және шетелдік инвестицияларды белсенді тарту ұзақ мерзімді өсу үшін қолайлы жағдайлар жасайды. Экологиялық әсерді азайту жолдарына, атап айтқанда, таза технологияларға көшу, қоршаған ортаны қорғаудың заманауи стандарттарын енгізу және баламалы энергия көздерін дамытуға ерекше көңіл бөлінген.

Мақалада сонымен қатар мұнай мен газды өндіру және қайта өңдеуге жаңа технологияларды енгізу, инвестицияларға арналған перспективалар, халықаралық ынтымақтастықтың маңызы және саланы мемлекеттік қолдау мәселелері қамтылған. Энергетикалық нарықтағы жаһандық өзгерістер жағдайында Қазақстан алдында тұрған қиындықтар мен мүмкіндіктер егжей-тегжейлі талданып, елдің мұнай-газ секторын дамытуға қатысты болжамдар ұсынылады. Осылайша, Қазақстанның мұнай-газ саласы жоғары әлеуетін сақтай отырып, тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін үнемі бақылау мен инновациялық тәсілдерді енгізуді талап етеді.

Кілт сөздер. Қазақстан, мұнай-газ саласы, энергетикалық ынтымақтастық, табиғатты пайдалану, жасанды интеллект.

MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE OIL AND GAS INDUSTRY IN KAZAKHSTAN

Abstract. This article analyzes current trends in the development of Kazakhstan's oil and gas sector, with a focus on technological and environmental changes. Key factors affecting the industry are examined, including the adoption of innovative technologies to enhance the efficiency of hydrocarbon extraction and processing, as well as the growing emphasis on environmental responsibility. The development of Kazakhstan's oil and gas sector faces several challenges that require active investment in research, technology, and modernization.

The primary areas for improvement include maintaining current production levels and increasing the productivity of oilfields. Despite the challenges, Kazakhstan remains an attractive destination for investments in the oil and gas industry. Infrastructure development, government support, and the active attraction of foreign investments create favorable conditions for long-term growth. Particular attention is given to reducing environmental impacts through

measures such as transitioning to clean technologies, implementing modern environmental protection standards, and developing alternative energy sources.

The article also highlights modernization processes, the introduction of new technologies in oil and gas extraction and processing, investment opportunities, the importance of international cooperation, and state support for the sector. It provides a detailed analysis of the challenges and opportunities facing Kazakhstan amidst global changes in the energy market and offers forecasts for the development of the country's oil and gas sector.

Thus, Kazakhstan's oil and gas industry retains significant potential but requires continuous monitoring and the implementation of innovative approaches to ensure sustainable development in the context of global changes.

Key words. Kazakhstan oil and gas industry, energy cooperation, environmental management, artificial intelligence.

SRSTI 84.01.05

DOI: <https://doi.org/10.62724/202440302>

Gubaidullina Gulkhan Muratbekovna*1 ,

Candidate of technical Sciences, Associate Professor, Zhangir khan West Kazakhstan
Agrarian Technical University, ggulkhan@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8125-0567>

Kenzhebekova Shyryn Darkhanovna,

Sh.D., Master's student, Zhangir khan West Kazakhstan Agrarian Technical University,
kenzhebekova_shyryn@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0002-4055-0499>

Niyazbekova Aktoty Bolatovna,

Candidate of chemical Sciences, Associate Professor, Zhangir khan West Kazakhstan
Agrarian Technical University, abnyazbekova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-9388-9715>

Baytlesova Laura Ilyasovna,

Candidate of chemical Sciences, Associate Professor, West Kazakhstan Innovation and
Technological University, beu64@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-8918-0199>

ANALYSIS OF MODERN ASPECTS OF CORROSION PROBLEMS AND THEIR SOLUTIONS

Abstract. The article presents a study of technogenic phosphoride raw materials obtained in Kazakhstan as waste from various industrial processes in order to be used as raw materials for the production of corrosion inhibitors in the oil and gas industry. The chemical composition and physical properties of phosphoride raw materials from various sources were studied, methods of its enrichment were analyzed, and studies were also carried out to change the obtained phosphate compounds in order to increase their effectiveness as corrosion inhibitors. Laboratory tests were carried out on steel samples typical for the oil and gas industry and optimal conditions for the use of synthesized inhibitors were determined. The results of the study show that technogenic phosphoride raw materials can be effectively used for the production of corrosion inhibitors, which will reduce raw material costs and contribute to the sustainable development of the oil and gas industry in Kazakhstan. The article also considers the possibility of modifying the obtained inhibitors in order to improve their properties and expand the scope of application.

Metal corrosion is a serious problem that can lead to significant economic losses and pose a safety risk. Phosphorus inhibitors are an effective corrosion prevention tool used in various industries, including oil and gas, energy, chemical and others. This article is devoted to the study of the effectiveness of phosphate inhibitors of corrosion, describes modern approaches to their study and prospects for further development. Particular attention is paid to the environmental benefits of inhibitors developed based on the processing of man-made raw materials, which contribute to reducing the volume of waste and reducing the environmental burden on nature. The development of inhibitors based on the processing of man-made waste will create a new eco-oriented strategy in the oil and gas industry of Kazakhstan, combining economic efficiency with respect for the environment.

Key words: phosphorus inhibitor, metal corrosion, man-made waste, man-made raw materials, gravimetric method, electrochemical method.

Introduction. The main focus of research is the creation of new phosphorus inhibitors with improved properties based on molecular design and research, and the development of inhibitors with a targeted mechanism of action aimed at specific types of corrosive processes or metals. Inhibitors with improved properties need to meet the properties of increasing efficiency, reducing toxicity, increasing biodegradability and resistance to temperature and pressure. The modern study of phosphorus corrosion inhibitors is a rapidly developing field of chemistry aimed at developing new and improved inhibitors in order to solve pressing problems in various fields and technologies. The combination of classical approaches with modern methods and technologies makes it possible to create inhibitors with improved properties, more efficiently and safely protect metals from corrosion, and contribute to the sustainable development of various industries.

Corrosion inhibitors are chemicals that are added to aggressive environments to slow down or prevent corrosion processes on metal surfaces. They act by forming a protective layer on the metal surface that prevents the metal from contacting an aggressive environment, or by modifying electrochemical corrosion processes. Green corrosion inhibitors are inhibitors that meet environmental safety requirements. They must be biodegradable, non-toxic to living organisms and not cause environmental pollution. The development of green corrosion inhibitors is an important task in the context of sustainable development and minimizing the impact of the oil and gas industry on the environment. Traditional corrosion inhibitors typically contain toxic and non-biodegradable components. These substances can cause soil, water and air pollution, as well as harm human health. Therefore, the development of green corrosion inhibitors is an urgent task in the modern chemical industry. These compounds often have low toxicity and good biodegradability. Corrosion inhibitors play a crucial role in industry by protecting metal structures and equipment from the destructive effects of corrosion, significantly extending their service life and reducing the cost of operation. They act by various mechanisms, including the formation of protective layers on the metal surface, modification of electrochemical corrosion processes or a change in the chemical composition of an aggressive environment. In the chemical industry, corrosion inhibitors are widely used to protect tanks, pipelines, reactors and other equipment from corrosion caused by aggressive chemicals used in production processes. Corrosion inhibitors are also used in the production of paints, varnishes and other materials, providing protection against corrosion of coatings.

Phosphorus-containing corrosion inhibitors differ from other types of inhibitors by the presence of phosphorus in their structure, which determines their unique mechanisms of action and properties. Unlike traditional inhibitors based on chromium compounds, nitrites, amines or other components, phosphorides are characterized by a more complex chemical composition and the ability to form protective films on the metal surface with higher corrosion resistance. Phosphorus compounds have a higher ability to form insoluble phosphate films on the surface of metals, which act as a barrier between the metal and an aggressive environment. These films are often characterized by higher adhesion, density and fracture resistance compared to films formed by other types of inhibitors.

In addition, phosphorous compounds can act as inhibitors of both cathodic and anodic corrosion reactions. They can slow down both the metal oxidation process (anodic reaction) and the oxidant reduction process (cathodic reaction). This makes them more effective in combating corrosion compared to inhibitors that act on only one of these reactions. However, phosphorus-containing inhibitors have some disadvantages. For example, they may be less effective in the case of high temperatures or pressures, as well as require more thorough preparation of the metal surface before their use. Phosphorus-containing inhibitors are effective corrosion protection agents that are widely used in the oil and gas industry and other industries.

However, their selection and application should be carried out taking into account the specific working conditions and requirements for efficiency and safety.

Kazakhstan has significant reserves of phosphorus raw materials, represented mainly by apatite – natural calcium phosphate with the chemical formula $\text{Ca}_5(\text{PO}_4)_3(\text{OH}, \text{F}, \text{Cl})$. The main deposits of phosphorites are located in Karaganda, Zhambyl and Kyzylorda regions. Phosphorites of Kazakhstan are characterized by a high content of P_2O_5 (up to 30%), and also contain impurities of iron, aluminum, silicon oxides. Phosphorus deposits in Kazakhstan play an important role in the world market for phosphate raw materials. The country is among the leading manufacturers of its products, exporting them to the world market. However, despite significant reserves of phosphate raw materials, Kazakhstan faced a number of problems in this area. However, the country has a significant potential for the development of the phosphate industry and increasing investment in new technologies due to huge reserves of raw materials.

The Karatau field, located in Zhambyl region, is one of the largest in Kazakhstan. High P_2O_5 apatite, reaching 30%, is produced here, and is also characterized by a significant amount of impurities such as iron (Fe_2O_3), aluminum (Al_2O_3), Silicon (SiO_2) and other elements. The Aktobe field, located in the Aktobe region, contains phosphorites with a low content of P_2O_5 (about 20%), but is distinguished by a high concentration of organic substances. The Taraz field, located in the Zhambyl region, is also distinguished by a high content of impurities. Other deposits of Kazakhstan: Zhezkazgan, Ashchysai, Aktau, etc. contain apatite, but the ratio of the main components and impurities is different, which affects their suitability for different purposes. For use as corrosion inhibitors, phosphate minerals of Kazakhstan require special treatment and processing. The process includes: enrichment: removal of impurities by flotation, magnetic separation, gravitational enrichment, etc., which can increase the P_2O_5 content and reduce unwanted components.

In resource-rich Kazakhstan, man-made waste is widely used to obtain phosphorus corrosion inhibitors. Shymkent, a large industrial center, has significant reserves of phosphate waste from the production of phosphorus fertilizers and the metallurgical industry. These residues contain phosphorus in various forms, such as calcium, iron and aluminum phosphates, which can be used to synthesize inhibitors. Unlike traditional methods of using mineral resources such as apatite, man-made waste recycling is an environmentally and economically viable approach. If we talk about the main differences and features of obtaining inhibitors from man-made waste in Shymkent, then man-made waste is characterized by a more complex chemical composition than mineral raw materials. They contain not only phosphates, but also various additives, such as metal oxides, sulfates, chlorides, etc. Processing of man-made waste requires more refined and specialized processing in order to remove unnecessary impurities and obtain phosphates with the necessary properties. Inhibitors derived from man-made waste may be of lower quality and stability compared to inhibitors derived from pure mineral raw materials. They will have additives that affect their effectiveness and service life.

Phosphate slags formed during the production of phosphate fertilizers as raw materials for obtaining phosphate inhibitors from phosphorus production waste in Shymkent. The use of man-made waste to obtain corrosion inhibitors reduces environmental pollution and eliminates valuable resources. The processing of man-made waste can be more profitable from an economic point of view, as it reduces the cost of raw materials and reduces the costs of its transportation. A number of studies are being conducted in Shymkent to develop technologies for processing phosphate waste and obtaining corrosion inhibitors. These studies are aimed at improving the processes of obtaining phosphorus and creating inhibitors with high quality and stability. It should be noted that the extraction of inhibitors from man-made waste requires careful quality control and consideration of the chemical composition of the waste in order to ensure the effectiveness and safety of the obtained inhibitors. In general, Kazakhstan has a

significant potential for the production of phosphoric corrosion inhibitors from both mineral raw materials and man-made waste. The choice of a source of raw materials depends on specific production conditions, economic and environmental factors. The Karachaganak and Chinarev fields are the largest natural gas deposits in Kazakhstan, characterized by high corrosive activity due to the presence of hydrogen sulfide (H_2S), carbon dioxide (CO_2) and water in oil and gas. Various types of corrosion inhibitors, including phosphorus inhibitors, are used in these fields to prevent corrosion of equipment and pipelines. The presence of hydrogen sulfide (H_2S) and carbon dioxide (CO_2) increases the corrosive activity of the medium and requires the use of highly effective inhibitors in acidic environments. High temperatures and pressure from oil and gas wells limit the choice of inhibitors and require the use of temperature-resistant inhibitors. Phosphorus inhibitors can be used in combination with other types of inhibitors, such as Amine inhibitors, to improve the overall effectiveness of corrosion protection.

Examples of phosphorus inhibitors used in deposits in Kazakhstan:

Sodium tripolyphosphate ($Na_5P_3O_{10}$): is an effective corrosion inhibitor in acidic environments and has good heat resistance.

Sodium hexametaphosphate ($Na_6P_6O_{18}$): has high efficiency in high temperature and pressure conditions and is well combined with other inhibitors.

Zinc phosphates: $Zn_3(PO_4)_2$ - effective in corrosion protection in a slightly acidic environment and has good anti-corrosion properties.

Research materials and methods. The gravimetric method, based on the determination of the precipitate mass formed by the interaction of phosphates with the corresponding reagent, is one of the methods for analyzing man-made phosphoride raw materials to obtain corrosion inhibitors. This method is used to determine the total phosphorus content in a sample, but does not make it possible to distinguish between different forms of phosphates. In the case of man-made raw materials, characterized by a complex chemical composition and the presence of various impurities, the gravimetric method requires additional stages of sample preparation and selection of special reagents.

Most often, a solution of barium chloride $BaCl_2$ is used to precipitate phosphates, which forms an insoluble precipitate of barium phosphate $Ba_3(PO_4)_2$. After filtration, washing and drying, the precipitate is measured and, knowing the molar mass of barium phosphate by its mass, the mass of phosphorus in the sample can be calculated. However, when analyzing man-made raw materials, it is necessary to take into account the presence of impurities that can affect the accuracy of phosphorus determination. It is also important to note that the gravimetric method is not sensitive enough to detect low phosphorus concentrations, which can be a disadvantage in the analysis of low-phosphorus man-made raw materials. In general, the gravimetric method of analysis of man-made phosphoride raw materials can be used to quickly determine the phosphorus content in samples, but it is necessary to take into account the presence of impurities and the limitations of the method in terms of sensitivity.

Electrochemical methods such as polarizing curves and impedance spectroscopy are used to study the effectiveness of corrosion inhibitors derived from man-made phosphoride raw materials. These methods are based on the measurement of electrochemical parameters on the metal surface in a corrosive medium with and without the presence of an inhibitor, which makes it possible to assess its effect on the kinetics of corrosive processes.

The polarizing curve method is based on measuring the dependence of the current on the electrode potential in a corrosive medium. Comparison of polarizing curves with and without an inhibitor allows us to determine the effectiveness of the inhibitor in slowing down corrosion. Polarization curves provide information about corrosion rate, corrosion potential, and polarization resistance. Impedance spectroscopy is a complex method based on measuring the

resistance of an electrochemical system in a wide frequency range. The impedance Spectra contain information about the kinetics of electrochemical processes and the properties of the protective film formed on the metal under the influence of the inhibitor.

Impedance analysis allows you to determine such parameters of the protective film as resistance, capacitance and thickness. For the analysis of technogenic phosphoride raw materials, electrochemical cells with a working electrode made of steel typical for the oil and gas industry are used. A solution that simulates the corrosive environment of oil and gas wells containing hydrogen sulfide (H_2S), carbon dioxide (CO_2) and water is used as an electrolyte.

Electrochemical methods make it possible to assess the effectiveness of inhibitors obtained from technogenic phosphoride raw materials in conditions close to the actual conditions of operation of oil and gas wells. Importantly, electrochemical methods are indirect methods for assessing the effectiveness of inhibitors and require correlation with direct test results in the real world. However, electrochemical methods are relatively fast, inexpensive and informative methods and allow us to assess the influence of various factors such as inhibitor concentration, temperature and composition of the corrosive medium on the inhibition efficiency.

Modifications of man-made phosphorus corrosion inhibitors aim to improve their properties such as adhesion to the metal surface, inhibition efficiency, thermal stability, biodegradability and toxicity reduction. Modification can be achieved by introducing new functional groups into the inhibitor molecule, creating a nanostructure or composites with other nanomaterials, and combining with other types of inhibitors. The introduction of new functional groups into the phosphorus inhibitor molecule is one of the main methods of modification aimed at improving its properties related to its adhesion to the metal and inhibition efficiency.

Alkylation: the introduction of alkyl groups ($R-$, Where r is an alkyl radical) into the inhibitor molecule increases its lipophilicity (proximity to nonpolar media such as a metal surface). This is due to the predominance of hydrocarbon C-H bonds in alkyl groups and a decrease in the polarity of the molecule. The increased lipophilicity of the inhibitor improves its adhesion to the metal surface, which makes it more effective in protecting against corrosion.

Amination: administration of amino groups ($-NH_2$) increases the polarity of the inhibitor molecule and may enhance the inhibitory effect. Amines have the ability to form hydrogen bonds, which allows them to firmly adhere to the metal surface and form a protective film. In addition, amines can react with corrosive products, such as metal ions, preventing the further development of corrosion. Introduction of heterocyclic groups: heterocyclic groups are cyclic structures that contain not only carbon atoms, but also other elements such as oxygen, nitrogen, and sulfur. The introduction of heterocyclic groups into the inhibitor molecule can enhance its inhibitory properties by forming strong protective films on the metal surface. This is due to the presence of electron donor atoms (for example, nitrogen) in heterocycles, which increase interaction with the metal surface.

Results and discussion. The modification of man-made phosphorus corrosion inhibitors is an integrated approach aimed at increasing their efficiency and expanding the scope of application, which makes them competitive with traditional synthetic inhibitors. Modification is achieved by introducing new functional groups into the inhibitor molecule, creating nanostructural shapes or composites with other nanomaterials, and combining with other types of inhibitors.

Modifications of phosphorus inhibitors have significant advantages:

Improved efficiency: modified inhibitors are more effective in preventing corrosion and extending the service life of equipment.

Extended application range: modified inhibitors can be used in aggressive environments and at high temperatures.

Reduced toxicity: modifications can reduce the toxicity of inhibitors and improve their environmental characteristics.

Improved biodegradation: the modification can speed up the biodegradation process of inhibitors after use, reducing the risk of environmental pollution.

Cost reduction: the use of man-made raw materials and modifications can reduce the cost of inhibitor production.

Thus, the modification of technogenic phosphorus inhibitors is a promising direction in the development of inhibitory technology in Kazakhstan. This makes it possible to create more efficient, safe and environmentally friendly corrosion inhibitors for the oil and gas industry. The enrichment and modification of man-made phosphoride raw materials for the production of corrosion inhibitors are the main stages in the process of recycling waste into valuable products and ensure the production of effective and safe inhibitors. Enrichment is the process of removing impurities from phosphoride raw materials, which allows you to increase the concentration of phosphorus and improve the quality of the resulting inhibitor. The main enrichment methods are flotation, magnetic separation, gravity enrichment and acid treatment. These methods allow you to separate unwanted minerals such as iron oxides, silica, and clay from phosphate minerals. Modification of phosphorus inhibitors is the process of changing their structure and properties in order to increase the effectiveness of inhibition and expand the range of applications. The main methods of modification include the introduction of new functional groups, nanostructure and the creation of composites with other nanomaterials. The introduction of new functional groups such as alkyl groups, amino groups or heterocyclic groups improves the adhesion of the inhibitor to the metal surface and increases its effectiveness. The nanostructure allows you to increase the contact surface of the inhibitor with the metal, which increases the inhibition efficiency. Composites with nanomaterials can improve thermal stability, adhesion, and other inhibitor properties. In general, the enrichment and modification of man-made phosphoride raw materials are effective and important steps in the process of obtaining high-quality corrosion inhibitors. They allow you to convert waste into valuable products and reduce environmental pollution. Modification of inhibitors makes it possible to improve their properties and expand the scope of application, which makes them more competitive with traditional synthetic inhibitors.

In conclusion, it should be noted that the extraction of technogenic phosphorus corrosion inhibitors from phosphoride production waste in Kazakhstan represents a promising direction for the sustainable development of the oil and gas industry. This approach provides a comprehensive solution to environmental and economic problems associated with waste disposal. Waste recycling reduces their volume, prevents environmental pollution with harmful substances. The production of inhibitors from secondary raw materials reduces the need for the production and processing of primary resources, which contributes to the reduction of harmful gas emissions and the preservation of Biological Diversity. The economic benefit of recycling is to reduce the cost of producing inhibitors and generate additional income. The development of new technologies for waste processing and the production of inhibitors stimulates the development of Science and technology in Kazakhstan, contributing to the transition to a circular economy. Thus, the extraction of technogenic phosphoric corrosion inhibitors from phosphoride production waste is an important step towards the sustainable development of the oil and gas industry in Kazakhstan, combining environmental safety with economic efficiency.

REFERENCES

- 1 Dar S.A., Khan K.F., Birch W.A. Sedimentary: Phosphates. Reference Module in Earth Systems and Environmental Sciences. –Netherlands: Elsevier, 2017. –17 p.

2 Turgumbayeva Kh., et al. Innovacionnaja tehnologija poluchenija dorozhnik kompozitov na osnove othodov fosfornoj promishlennosti (Innovative technology for road composites based on waste from the phosphorus industry.). Proceedings of the International scientific and practical conference 'Rational use of mineral and technogenic raw materials in the conditions of Industry 4.0 Almaty: Satbayev University, 2019. (In Rus)

3 T. Chen *et al.* Suppression on PCDD/Fs formation by a novel inhibition system consisting of phosphorous-based compounds coupled with a chlorine-deactivation material. *Waste Manag.* (2023)

4 S. Lu *et al.* Development of phosphorus-based inhibitors for PCDD/Fs suppression. *Waste Manag.* (2021)

5 Aliyu, I. A., Yusuf, A. A., Uyovbisere, E. O., Masso, C., and Sanders, I. R. (2019). Effect of co-application of phosphorus fertilizer and in vitro-produced mycorrhizal fungal inoculants on yield and leaf nutrient concentration of cassava. *PLoS One* 14:e0218969. doi: 10.1371/journal.pone.0218969

6 Al-Karaki, G. N. (2006). Field response of garilic inoculated with arbuscular mycorrhizal fungi to phosphorus fertilization. *J. Plant Nutr.* 25, 747–756. doi: 10.1081/PLN-120002956

7 Balzergue, C., Puech-Pagès, V., Bécard, G., and Rochange, S. F. (2010). The regulation of arbuscular mycorrhizal symbiosis by phosphate in pea involves early and systemic signalling events. *J. Exp. Bot.* 62, 1049–1060. doi: 10.1093/jxb/erq335

8 Bolan, N. S., Robson, A. D., and Barrow, N. J. (1984). Increasing phosphorus supply can increase the infection of plant roots by vesicular-arbuscular mycorrhizal fungi. *Soil Biol. Biochem.* 16, 419–420.

9 Breuillin, F., Schramm, J., Hajirezaei, M., Ahkami, A., Favre, P., Druege, U., et al. (2010). Phosphate systemically inhibits development of arbuscular mycorrhiza in *Petunia hybrida* and represses genes involved in mycorrhizal functioning. *Plant J.* 64, 1002–1017. doi: 10.1111/j.1365-3113.2010.04385.x

КОРРОЗИЯ ПРОБЛЕМАЛАРЫНЫҢ ЗАМАНАУИ АСПЕКТИЛЕРІН ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ШЕШІМДЕРІН ТАЛДАУ

Аңдатпа : Мақалада мұнай-газ саласында коррозия ингибиторларын өндіру үшін шикізат ретінде пайдалану мақсатында Қазақстанда түрлі өнеркәсіптік процестердің қалдықтары ретінде алынған техногендік фосфорид шикізатын зерттеу ұсынылған. Әр түрлі көздерден алынған фосфорид шикізатының химиялық құрамы мен физикалық қасиеттері зерттелді, оны байыту әдістері талданды, сонымен қатар коррозия ингибиторлары ретіндегі тиімділігін арттыру мақсатында алынған фосфат қосылыстарын өзгерту бойынша зерттеулер жүргізілді. Мұнай-газ саласына тән болат үлгілерінде зертханалық сынақтар жүргізілді және синтезделген ингибиторларды қолданудың оңтайлы шарттары айқындалды. Зерттеу нәтижелері техногендік фосфорид шикізатын коррозия ингибиторларын өндіру үшін тиімді пайдалануға болатынын көрсетеді, бұл шикізат шығындарын азайтады және Қазақстандағы мұнай-газ саласының тұрақты дамуына ықпал етеді. Мақала сонымен қатар олардың қасиеттерін жақсарту және қолдану аясын кеңейту мақсатында алынған ингибиторларды өзгерту мүмкіндігін қарастырады.

Металл коррозиясы - бұл айтарлықтай экономикалық шығындарға әкелетін және қауіпсіздікке қауіп төндіретін күрделі мәселе. Фосфор ингибиторлары - мұнай-газ, энергетика, химия және басқаларын қоса алғанда, әртүрлі салаларда қолданылатын

коррозияны болдырмаудың тиімді құралы. Бұл мақала коррозияның фосфат ингибиторларының тиімділігін зерттеуге арналған, оларды зерттеудің заманауи тәсілдерін және одан әрі даму перспективаларын сипаттайды. Қалдықтар көлемін азайтуға және табиғатқа экологиялық жүктемені азайтуға ықпал ететін техногендік шикізатты өңдеуге негізделген әзірленген ингибиторлардың экологиялық пайдасына ерекше назар аударылады. Техногендік қалдықтарды қайта өңдеу негізінде ингибиторларды әзірлеу экономикалық тиімділікті қоршаған ортаға құрметпен ұштастыра отырып, Қазақстанның мұнай-газ саласында жаңа эко-бағдарланған стратегияны жасайды.

Кілт сөздер: фосфор ингибиторы, металл коррозиясы, техногенді қалдықтар, техногенді шикізат, гравиметриялық әдіс, электрохимиялық әдіс.

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ АСПЕКТОВ ПРОБЛЕМ КОРРОЗИИ И ПУТЕЙ ИХ РЕШЕНИЯ

Анотация: В статье представлено исследование техногенного фосфоридного сырья, получаемого в Казахстане в качестве отходов различных промышленных процессов с целью его использования в качестве сырья для производства ингибиторов коррозии в нефтегазовой промышленности. Были изучены химический состав и физические свойства фосфоридного сырья из различных источников, проанализированы методы его обогащения, а также проведены исследования по изменению полученных фосфатных соединений с целью повышения их эффективности в качестве ингибиторов коррозии. Рассмотрены образцы стали, характерные для нефтегазовой отрасли, и определены оптимальные условия применения синтезированных ингибиторов. Результаты исследования показывают, что техногенное фосфоридное сырье может быть эффективно использовано для производства ингибиторов коррозии, что снизит затраты на сырье и будет способствовать устойчивому развитию нефтегазовой отрасли Казахстана. В статье также рассматривается возможность модификации полученных ингибиторов с целью улучшения их свойств и расширения сферы применения.

Коррозия металлов-серьезная проблема, которая может привести к значительным экономическим потерям и поставить под угрозу безопасность. Ингибиторы фосфора являются эффективным средством предотвращения коррозии, используемым в различных отраслях промышленности, включая нефтегазовую, энергетическую, химическую и другие. Данная статья посвящена изучению эффективности фосфатных ингибиторов коррозии, описывает современные подходы к их изучению и перспективы дальнейшего развития. Особое внимание уделяется экологическим преимуществам разработанных ингибиторов, основанных на переработке техногенного сырья, которые способствуют уменьшению объемов отходов и снижению экологической нагрузки на природу. Разработка ингибиторов на основе переработки техногенных отходов создает новую эко-ориентированную стратегию в нефтегазовой отрасли Казахстана, сочетая экономическую эффективность с уважением к окружающей среде.

Ключевые слова: ингибитор фосфора, коррозия металлов, техногенные отходы, техногенное сырье, гравиметрический метод, электрохимический метод.

МРНТИ 67.23.13

DOI: <https://doi.org/10.62724/202440303>

Ескалиев Мейрамбек Жумагельдиевич^{*1}

Магистр технических наук, НАО «Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана», г. Уральск, ул. Жангир хана 51, 090009, Казахстан,
eskaliev-1991@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-1402-7637>

Мұхамбетжан Зерек Еркінұлы²

Магистр технических наук, НАО «Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана», г. Уральск, ул. Жангир хана 51, 090009, Казахстан,
zerek-wkau@yandex.ru, <https://orcid.org/0009-0006-8577-5818>

Темержанова Асель Бекбулатовна³

Магистрант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумелева
temirzhanova.asel@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-6991-0561>

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ АЛГОРИТМОВ РАЗРАБОТКИ ОРГАНИЗАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ В СТРОИТЕЛЬНОЙ ДОКУМЕНТАЦИИ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО КАЧЕСТВА ОБЪЕКТОВ

Аннотация. Функциональная эффективность строительных объектов является одним из основных критериев, определяющих успех реализации проектов в жилищном и гражданском строительстве. Качество организационно-технологических решений, представленных в разделах ПОС (проект организации строительства) и ППР (проект производства работ), оказывает значительное влияние на параметры эксплуатационных характеристик и продолжительность строительного цикла. В статье проведён детальный анализ существующих методик разработки организационно-технологических решений, выявлены их сильные и слабые стороны, а также предложены направления их совершенствования. Внимание уделено вопросам цифровизации процессов проектирования, внедрения технологий информационного моделирования (BIM), а также разработки алгоритмов системного анализа факторов, влияющих на выполнение строительных процессов. Подчёркивается необходимость создания единого подхода к проектированию, интегрирующего современные технические и управленческие инструменты, а также обеспечивающего функциональное качество возводимых объектов.

Выводы и рекомендации:

Анализ результатов показал, что современная практика разработки организационно-технологических решений зачастую не в полной мере учитывает комплекс факторов внешней и внутренней среды, влияющих на строительные процессы. Необходимы принципиально новые подходы к разработке проектной документации, включая систематизацию данных, использование автоматизированных систем планирования и прогнозирования, а также внедрение технологий управления рисками. Особую значимость приобретает необходимость минимизации ошибок человеческого фактора, что возможно за счёт широкого применения цифровых платформ и инструментов информационного моделирования. Рекомендуются усилить методическое сопровождение проектировщиков, создать унифицированные базы данных для разработки ПОС и ППР, а также обеспечить надёжную систему контроля за выполнением организационно-технологических решений.

Ключевые слова: строительная продукция, методика изучения, жилые образования, функциональное качество, организационно-технологические решения.

Опыт возведения объектов различного назначения показывает, что для строительства каждого нового здания или сооружения требуется детальная проработка различных моделей организации работ с целью их сравнения и выбора наиболее эффективного варианта, адаптированного к конкретным условиям производства. Однако на практике соответствие между расчетными и фактическими показателями элементов системы организации строительного производства остается низким. Это указывает на необходимость повышения обоснованности применяемых теоретических основ и практических рекомендаций в данной области [1-5]. В этой связи актуальным становится внедрение нового подхода к разработке проектной документации, основанного на концепции улучшения качества организационно-технологического проектирования.

Следует подчеркнуть, что специалисты не раз отмечали важность научного совершенствования методических основ организационно-технологического проектирования, позволяющего эффективно решать широкий круг задач, связанных с организацией строительного производства [6-9].

Проблемы разработки организационно-технологических решений

Структура проектной документации, включающая разделы «ПОС → ППР», ориентирована на решение следующих ключевых (традиционных) задач:

- обеспечение соответствия фактических характеристик качества строительной продукции проектным параметрам;
- достижение необходимого уровня устойчивости, надежности и безопасности при строительстве и подготовке объекта к эксплуатации;
- защита объектов строительства, жизнедеятельности и технологических процессов от неблагоприятных внешних и внутренних факторов строительного производства;
- эффективное использование материальных, природных, трудовых и энергетических ресурсов;
- организация оптимального взаимодействия всех участников строительства (субъектов инвестиционно-строительного проекта) на всех этапах строительного цикла;
- обеспечение экологической устойчивости и защиты окружающей среды в зоне строительства.

Концепция разработки единственного варианта организационно-технологических решений, как правило, закладывается на этапе создания раздела ПОС и фактически становится неизбежной при разработке раздела ППР. Это приводит к тому, что недостаточное качество разработки раздела ПОС автоматически снижает качество организационно-технологических решений в разделе ППР. Таким образом, недочеты, допущенные в разделе ПОС, неизбежно отражаются на уровне исполнения раздела ППР [10,11].

Утрата преемственности в разработке организационно-технологических решений между разделами ПОС и ППР является частым явлением. Это связано с различиями в нормативных требованиях к составу данных разделов, стремлением подрядчиков реализовать собственные цели в рамках проекта, а также с влиянием человеческого фактора. Низкая квалификация специалистов, работающих над ППР, и ошибки при ручной обработке исходных данных из ПОС существенно снижают качество разработок организационно-технологических решений [12,13].

Системный подход к обеспечению функционального качества строительной

продукции

Проектирование, разработка технологий и организационно-управленческих решений в строительстве представляют собой сложный процесс, в котором приходится находить компромиссы между противоречивыми требованиями к качеству продукции и возможностями строительного производства.

Современное строительство осуществляется под воздействием множества факторов. Системный анализ как внешних, так и внутренних факторов, влияющих на строительный объект, становится основой для принятия решений, направленных на обеспечение качества продукции, эффективности и устойчивости строительных процессов [12, 14].

На рисунке 1 показана структура взаимодействия факторов, определяющих надежность, устойчивость и эффективность строительного производства, а также функциональное качество продукции.

Рис. 1. Схема взаимодействия групп (факторов), влияющих на эффективность строительного производства

Главная особенность структуры взаимодействия групп факторов заключается в том, что любые недостатки в работе системы строительного производства и негативное воздействие внешних условий отражаются на свойствах и показателях функционального качества заверченного объекта строительства [15,16].

Организация строительного производства

Производственные процессы в строительстве базируются на проектной документации, которая разрабатывается индивидуально для каждого объекта и учитывает установленную технологию строительства. Проектная документация фиксирует организационно-технологические решения, направленные на обеспечение функционального качества строительной продукции.

Основные задачи проектной документации:

- Обеспечение безопасной и эффективной последовательности строительства объекта, в том числе создание устойчивой строительной системы.
- Обеспечение безопасной эксплуатации объекта, включая мероприятия по техническому обслуживанию, которые исключают:
 - Нарушение безопасности и долговечности конструктивных систем и инженерных сетей.
 - Ухудшение параметров жизнедеятельности.
- Снижение частоты проверок, осмотров и ремонта конструктивных элементов при эксплуатации объекта.

• Соблюдение норм монтажных нагрузок (на этапе строительства) и эксплуатационных нагрузок (на этапе эксплуатации).

Ключевой фактор обеспечения функционального качества

Одним из главных инструментов повышения качества строительной продукции является улучшение проектной документации, особенно в части, касающейся технологии и организации производства. Это позволяет минимизировать ошибки, обеспечить безопасность, а также оптимизировать процесс эксплуатации объекта.

Организационно-технологическое проектирование объектов

Организационно-технологические решения в строительстве охватывают два аспекта:

1. Организационный – разделение строительного пространства на структурные элементы и планирование процессов.
2. Технологический – особенности выполнения конкретных строительных операций.

Согласно определению, организационно-технологические решения включают в себя меры по организации и технологии строительного производства, которые документируются в соответствующей проектной документации [17,18].

Разработка и задачи организационно-технологических решений
Эти решения разрабатываются на основе задания на проектирование и отражаются в следующих разделах проектной документации:

• ПОС (проект организации строительства) – обосновывает финансовые, организационные и технические аспекты строительного процесса на всех этапах: подготовительном, основном и заключительном.

• ППР (проект производства работ) – включает технологические, организационные и управленческие аспекты выполнения строительных операций.

Процесс проектирования требует учета множества факторов и допускает вариативность, особенно при проектировании типовых объектов в стандартных условиях.

Требования к единственному варианту организационно-технологической схемы
Единственный вариант схемы может быть оправдан, если строительный проект имеет следующие характеристики:

- Короткие сроки выполнения всех этапов (до одного месяца).
- Простые конструктивные решения и узлы.
- Использование стандартных технологий и оборудования, а также рабочей силы средней квалификации или ниже.
- Отсутствие сложных условий на строительной площадке.
- Минимальная вариативность в механизации, транспорте и составе строительных бригад.
- Достаточные резервы ресурсов для устранения возможных проблем.

Многовариантный подход в проектировании
Для большинства объектов многовариантное проектирование остается оптимальным. Оно позволяет:

- Сравнивать различные схемы организации строительства.
- Выбирать наиболее рациональные и эффективные решения.
- Учитывать специфику объекта, условия площадки и возможности подрядчика.

На рисунке 2 приведена схема сравнительного анализа, которая демонстрирует, как многовариантное проектирование способствует повышению качества строительной продукции.

Рис. 2 Структурная схема анализа формирования функционального качества строительной продукции (жилых образований)

Строительное производство представляет собой динамическую систему, в которой статичный подход к организационно-технологической последовательности возведения объектов зачастую не учитывает специфику формирования как типовых, так и уникальных строительных систем. Это также ограничивает возможности анализа взаимодействия участников процесса и повышает риски отклонений от заданных показателей качества строительной продукции.

Проектирование нескольких вариантов организационно-технологических решений охватывает практически все аспекты строительного производства, включая порядок выполнения процессов, методы материально-технического обеспечения и выбор средств механизации. Однако данный процесс требует значительных усилий, поскольку является трудоемким.

На текущий момент проектная деятельность в области разработки организационно-технологических решений (ПОС и ППР) наименее автоматизирована по сравнению с другими разделами проектно-сметной документации, такими как архитектурные и расчетно-конструктивные части. Она слабо интегрирована с глобальными информационными моделями строительства и недостаточно обеспечена специализированным программным сопровождением.

Ожидается, что внедрение автоматизированных инструментов и новых технологий позволит уменьшить влияние человеческого фактора на качество и полноту данных, перерабатываемых в процессе разработки проектных решений. Это, в свою очередь, приведет к изменению формата и содержания разделов ППР. Широкое распространение инновационных методов автоматизации в сочетании с повышением квалификации специалистов станет основой для качественного улучшения организационно-технологической документации.

В конечном итоге такие изменения создадут условия для повышения уровня проектирования строительного производства и, соответственно, его эффективности и надежности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Мухаметзянов, З.Р. Формирование организационно-технологических решений при строительстве отраслевых комплексов [Текст] / З.Р. Мухаметзянов, П.П. Олейник // Промышленное и гражданское строительство – 2019. – № 11. – С. 35-41. DOI: 10.33622/0869-7019.2019.11.35-41.
- 2 Мухаметзянов, З.Р. Разработка организационных решений на основе технологического взаимодействия между строительными работами и процессами [Текст] / З.Р. Мухаметзянов, Р.В. Разяпов // Научный журнал строительства и архитектуры. – 2018. – № 1(49). – С. 65–71.
- 3 Гусев, Е.В. Концепция решения проблемы повышения надежности организационно-технологических решений [Текст] / Е.В. Гусев, З.Р. Мухаметзянов // Приволжский научный журнал. – 2014. – №3 (31). – С. 84–90.
- 4 Мухаметзянов, З.Р. Проблемы совершенствования организационно-технологических моделей строительства объектов [Текст] / З.Р. Мухаметзянов, Е.В. Гусев // Промышленное и гражданское строительство. – 2012. – №4. – С. 68–69.
- 5 Mukhametzyanov, Z.R. Sustainability method organizational and technological decisions in the construction of industrial complexes (Метод достижения устойчивости организационно-технологических решений при строительстве отраслевых комплексов) / Z R Mukhametzyanov, P P Oleinik // 2021 Ural Environmental Science Forum on Sustainable Development of Industrial Region, UESF 2021, 17 February 2021 - 19 February 2021 – 2021. – Vol. 258. – №09056 – doi: 10.1051/e3sconf/202125809056 (SCOPUS)
- 6 Бедов А.И., Габитов А.И., Салов А.С., Гайсин А.М. Применение технологий информационного моделирования при разработке проектно-технологической документации [Текст] // Известия высших учебных заведений. Технология текстильной промышленности. 2019. № 4 (382). С. 148-153.
- 7 Бедов А.И., Габитов А.И., Семенов А.А., Гайсин А.М., Салов А.С., Применение компьютерных технологий при подготовке специалистов по направлению «Строительство» [Текст] // Строительство и реконструкция № 6 (80) 2018 (ноябрь-декабрь). С. 85-94
- 8 Салов А.С., Клявлиная Я.М., Гайнанова Э.С., Жукова Ю.А. Оптимизация процессов мониторинга эксплуатируемых жилых зданий, расположенных вблизи нового строительства и реконструкции [Текст] // Вестник евразийской науки. 2019. Т. 11. № 3. С. 46.
- 9 Салов А.С., Терехов И.Г., Недосеко И.В. Программный комплекс «Гектор: проектировщик-строитель» в проектировании объектов строительного и топливно-энергетического комплекса [Текст] // Учебное пособие. Уфа, 2016. Издательство УГНТУ. 138 с.
- 10 Станкевич В.И., Шацкая Л.Н. Обеспечение надежности и эксплуатационной безопасности зданий и сооружений начинается с проекта. [Текст] // Промышленное и гражданское строительство. - 2001. - №9. - С. 51-53.
- 11 Туманов Д. К. Современные системы управления и организации строительства для совершенствования проектов организации строительства (ПОС) [Текст] // Технология и организация строительного производства. - 2013. - № 3 (4). - С. 30-32.
- 12 Белов А.В. Задачи обеспечения качества процессов строительства [Текст] // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. - 2012. - №2. - С. 98-100.
- 13 Коклюгина Л.А., Коклюгин А.В. К вопросу о разработке организационно-технологической документации [Текст] // Известия Казанского государственного архитектурно-строительного университета. - 2009. - №9. - С. 11-14.

14 Неумолотов О.Б. Системный подход при решении задач в области капитального строительства. [Текст] Воронеж: Воронежский государственный технический университет. 2002. - 332 с.

15 Лукманов И.Г., Нежникова Е.В. Управление качеством строительной продукции [Текст] // Вестник МГСУ. - 2011. - №6. - С. 11-16.

16 Senthil Vadivel Thiyagarajan. Analyzing the Factors Affecting Quality in Construction // International Journal of Engineering and Technical Research, 2016, no. 4(33). pp. 60-65.

17 СП 48.13330.2019. Организация строительства. [Текст] М.: Министерство строительства и жилищно-коммунального хозяйства Российской Федерации. 2020. - 66 с.

18 СТО НОСТРОЙ 2.33.14-2011. Организация строительного производства. [Текст] Общие требования. — М.: Национальное объединение строителей. 2011. - 64 с.

19 Юдина А.Ф. Строительство жилых и общественных зданий. [Текст] - М.: Академия. 2011. - 368 с.

20 Король С.П. Управление проектами в организациях жилищного строительства в региональном строительном комплексе [Текст] // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. - 2015. - № 1 (41). - С. 31-42.

REFERENCES

1 Muhametzyanov, Z.R. Formirovanie organizacionno-tekhnologicheskikh reshenij pri stroitel'stve otraslevykh kompleksov [Formation of organizational and technological solutions in the construction of industrial complexes]. "Promyshlennoe i grazhdanskoe stroitel'stvo – (2019): № 11. 35-41s. DOI: 10.33622/0869-7019.2019.11.35-41. – (In Rus)

2 Muhametzyanov, Z.R. Razrabotka organizacionnykh reshenij na osnove tekhnologicheskogo vzaimodejstviya mezhdru stroitel'nyimi rabotami i processami [Development of organizational solutions based on technological interaction between construction works and processes] / Nauchnyj zhurnal stroitel'stva i arhitektury. (2018): № 1(49). – 65–71s. – (In Rus)

3 Gusev, E.V. Konceptiya resheniya problemy povysheniya nadezhnosti organizacionno-tekhnologicheskikh reshenij [The concept of solving the problem of increasing the reliability of organizational and technological solutions]. "Privolzhskij nauchnyj zhurnal. – (2014): №3 (31). 84–90s. – (In Rus)

4 Muhametzyanov, Z.R. Problemy sovershenstvovaniya organizacionno-tekhnologicheskikh modelej stroitel'stva ob'ektov [Problems of improving organizational and technological models of construction of facilities]. "Promyshlennoe i grazhdanskoe stroitel'stvo. – (2012): №4. 68–69s. – (In Rus)

5 Mukhametzyanov, Z.R. Sustainability method organizational and technological decisions in the construction of industrial complexes (Metod dostizheniya ustojchivosti organizacionno-tekhnologicheskikh reshenij pri stroitel'stve otraslevykh kompleksov) / Z R Mukhametzyanov, P P Oleinik // 2021 Ural Environmental Science Forum on Sustainable Development of Industrial Region, UESF 2021, 17 February 2021 - 19 February 2021 – 2021. – Vol. 258. – №09056 – doi: 10.1051/e3sconf/202125809056 (SCOPUS)

6 Bedov A.I., Gabitov A.I., Salov A.S., Gajsin A.M. Primenenie tekhnologij informacionnogo modelirovaniya pri razrabotke proektno-tekhnologicheskoy dokumentacii [The use of information modeling technologies in the development of design and technological documentation]. "Izvestiya vysshix uchebnykh zavedenij. Tekhnologiya tekstil'noj promyshlennosti. (2019): № 4 (382). 148-153s. – (In Rus)

- 7 Bedov A.I., Gabitov A.I., Semenov A.A., Gajsin A.M., Salov A.S., Primenenie komp'yuternyh tekhnologij pri podgotovke specialistov po napravleniyu «Stroitel'stvo» [Применение компьютерных технологий при подготовке специалистов по направлению «Строительство»].” Stroitel'stvo i rekonstrukciya № 6 (80) – (2018): (noyabr'-dekabr'). 85-94s. – (In Rus)
- 8 Salov A.S., Klyavlina Ya.M., Gajnanova E.S., Zhukova Yu.A. Optimizaciya processov monitoringa ekspluatiruemyh zhilyh zdaniy, raspolozhennyh vblizi novogo stroitel'stva i rekonstrukcii [Optimization of monitoring processes of operated residential buildings located near new construction and reconstruction] / Vestnik evrazijskoj nauki. (2019): T. 11. № 3. 46s. – (In Rus)
- 9 Salov A.S., Terekhov I.G., Nedoseko I.V. Programmnyj kompleks «Gektor: proektirovshchik-stroitel'» v proektirovanii ob"ektov stroitel'nogo i toplivno-energeticheskogo kompleksa [The software package "Hector: designer-builder" in the design of construction and fuel and energy complex facilities].” Uchebnoe posobie. Ufa, (2016): Izdatel'stvo UGNTU. 138 s. – (In Rus)
- 10 Stankevich V.I., Shackaya L.H. Obespechenie nadezhnosti i ekspluatacionnoj bezopasnosti zdaniy i sooruzhenij nachinaetsya s proekta. [Ensuring the reliability and operational safety of buildings and structures begins with the project.]. Promyshlennoe i grazhdanskoe stroitel'stvo. – (2001): №9. 51-53s. – (In Rus)
- 11 Tumanov D. K. Sovremennye sistemy upravleniya i organizacii stroitel'stva dlya sovershenstvovaniya proektov organizacii stroitel'stva (POS) [. Modern construction management and organization systems for improving construction organization projects (PIC)]. Tekhnologiya i organizaciya stroitel'nogo proizvodstva. – (2013): № 3 (4). 30-32s. – (In Rus)
- 12 Belov A.V. Zadachi obespecheniya kachestva processov stroitel'stva [Задачи обеспечения качества процессов строительства]. Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo social'no-ekonomicheskogo universiteta. – (2012): №2. 98-100s. – (In Rus)
- 13 Koklyugina L.A., Koklyugin A.V. K voprosu o razrabotke organizacionno-tekhnologicheskoy dokumentacii [On the issue of the development of organizational and technological documentation]. Izvestiya Kazanskogo gosudarstvennogo arhitekturno-stroitel'nogo universiteta. – (2009): №9. - 11-14s. – (In Rus)
- 14 Neumolotov O.B. Sistemnyj podhod pri reshenii zadach v oblasti kapital'nogo stroitel'stva. [A systematic approach to solving problems in the field of capital construction.]. Voronezh: Voronezhskij gosudarstvennyj tekhnicheskij universitet. – (2002): 332 s. – (In Rus)
- 15 Lukmanov I.G., Nezhnikova E.V. Upravlenie kachestvom stroitel'noj produkcii [Управление качеством строительной продукции]. Vestnik MGSU. – (2011): №6. 11-16s. – (In Rus)
- 16 Senthil Vadivel Thiagarajan. Analyzing the Factors Affecting Quality in Construction // International Journal of Engineering and Technical Research, 2016, no. 4(33). pp. 60-65.
- 17 SP 48.13330.2019. Organizaciya stroitel'stva. [Organization of construction.]. M.: Ministerstvo stroitel'stva i zhilishchno-kommunal'nogo hozyajstva Rossijskoj Federacii. – (2020): 66 s. – (In Rus)
- 18 STO NOSTROJ 2.33.14-2011. Organizaciya stroitel'nogo proizvodstva. [Organization of construction production.]. Obshchie trebovaniya. — M.: Nacional'noe ob"edinenie stroitelej. (2011): 64 s. – (In Rus)
- 19 Yudina A.F. Stroitel'stvo zhilyh i obshchestvennyh zdaniy. [Construction of residential and public buildings.].” - M.: Akademiya. – (2011): 368 s. – (In Rus)
- 20 Korol' S.P. Upravlenie projektami v organizacijah zhilishchnogo stroitel'stva v regional'nom stroitel'nom komplekse [Project management in housing construction

organizations in the regional construction complex].” Regional'naya ekonomika i upravlenie: elektronnyj nauchnyj zhurnal. – (2015):–№ 1 (41). 31-42s. – (In Rus)

ОБЪЕКТИЛЕРДІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САПАСЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ҮШІН ҚҰРЫЛЫС ҚҰЖАТТАМАСЫНДА ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ШЕШІМДЕРДІ ӘЗІРЛЕУ АЛГОРИТМДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Аннотация. Құрылыс жобаларының функционалдық тиімділігінің көрсеткіштері негізінен POS (құрылысты ұйымдастыру жобасы) және PPR (жұмыстарды орындау жобасы) бөлімдерінің бөлігі ретінде жобалық (ұйымдастыру-технологиялық) шешімдердің сапасымен, сондай-ақ құрылыстың техникалық және технологиялық жетілдірілуімен сипатталады. тұрғын үй объектілерін салу кезінде құрылыс процестерін практикалық жүзеге асыру әдістері. Мақаланың зерттеу пәні құрылыстың жобалық құжаттамасының «POS → PPR» бөлімдері форматында ұйымдастырушылық және технологиялық шешімдерді әзірлеу алгоритмі болып табылады. Құрылыс саласындағы жобалық іс-шаралар, ең алдымен, ұйымдастырушылық және технологиялық шешімдердің сапасын, функционалдық сапаны қалыптастыру мәселелерін шешуге жүйелі көзқарасты ескере отырып, жоспарланған нәтижелерге қол жеткізудің қажетті құралы және ең маңызды құралы ретінде қарастырылады. тұрғын үйлердің.

Қорытындылар мен ұсыныстар. Ұйымдық-технологиялық шешімдерді әзірлеудің заманауи тәжірибесі құрылыс өнімдерінің функционалдық сапасының көрсеткіштеріне сыртқы және ішкі ортаға әсер ететін әртүрлі факторлардың әсерінің салдарын жеткілікті түрде дұрыс ескермейтіні анықталды. Заманауи жобалау алгоритмі жобалау процедураларын әзірлеу мен автоматтандырудың әдістемелік негіздерін жетілдіруді, құрылыс өнімдерінің жай-күйінің параметрлеріне әсер ететін факторларды талдауға жүйелі көзқарасты және жағымсыз әсердің салдарын азайту үшін жағдайларды қалыптастыруды талап етеді. адам факторы.

Кілт сөздер: құрылыс өнімдері, зерттеу әдістері, тұрғын формациялар, функционалдық сапа, ұйымдастырушылық-технологиялық шешімдер.

IMPROVING ALGORITHMS FOR DEVELOPING ORGANIZATIONAL AND TECHNOLOGICAL SOLUTIONS IN CONSTRUCTION DOCUMENTATION TO ENSURE FUNCTIONAL QUALITY OF BUILDINGS

Abstract. The indicators of the functional efficiency for construction projects are largely characterized by the quality at design (organizational and technological) solutions as part in the COP sections (construction organization project) and “WPP” (work production project), as well as technical and technological perfection methods for the practical implementation in construction processes in the construction residential facilities. The subject of research in the article is an algorithm for the development at organizational and technological solutions in the format for sections "COP (POS) → WPP (PPR)" in documentation for construction. Design activity in the construction industry is considered as a necessary tool and the most important means for achieving the planned results, bearing in mind, first of all, the quality of organizational and technological solutions, a systematic approach to solving the problems forming the functional quality in residential formations.

Conclusions and recommendations. It has been established that the modern practice in developing organizational and technological solutions does not correctly take into account the consequences the effects of various factors at the external and internal environment on the

indicators the functional quality at construction products. The modern design algorithm requires improving the methodological foundations for the development and automation design procedures, a systematic approach to the analysis factors influencing the parameters at the state construction products, the formation conditions for reducing the consequences at the negative influence the human factor.

Keywords: construction products, study methodology, residential formations, functional quality, organizational and technological solutions.

Каирғалиев Есен Каирғалиевич*¹

Ауыл шаруашылығы ғылымдарының магистрі, «Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті» КеАҚ, Жәңгір хан көшесі, 51, Орал қ., 090009, Қазақстан Республикасы, esenkairegaliev@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3454-5450>

ҚАНТ ҚЫЗЫЛШАСЫН ЖИНАУҒА АРНАЛҒАН ВТ-100ДС ТРАКТОР БАЗАСЫНДАҒЫ АГРЕГАТТАР ҚҰРАМЫН АНЫҚТАУ

Аңдатпа. Комплекстің көзделген көрсеткіші алдағы жинау жұмысының көлемімен, қызылша егістігінің концентрациясымен, жинау әдісімен, және де жинау комплексін құрайтын машина мен тасымалдау құрылғыларының техникалық жағдайы мен қолданыста барымен анықталады. Машина комплексінің қажеттілік мөлшерін аналитикалық жолмен және номограмма арқылы зерттеулерді қолданып анықтау.

Қазіргі уақытта біздің елімізде және шетелде өсімдіктерді қорғау мәселесі өткір тұр. Бұл ретте тек Қазақстан Республикасында жыл сайын зиянкестер мен аурулардан 10 млрд. долларға жуық сомаға өсімдік шаруашылығы өнімі жоғалады. Мұндай әсерлі шығындар қорғау іс-шараларының төмен деңгейін сипаттайды. Химикаттардың 95% - ы тиімсіз пайдаланылатыны белгілі. Бұл ретте арамшөптерді, зиянкестерді зақымдап, аурудың алдын алады, олар бір мезгілде өсімдіктерді тежейді. Өсімдіктерге (арамшөптерге) түспеген пестицидтер, ал топыраққа тұнған пестицидтер тек қана төгіліп қана қоймай, зиян келтіреді. Бұл мәселе кідіріссіз шешуді талап етеді.

Екіфазалық валоктік технологияны қант қызылшасын жинауда қолдану бос және тығыздалған топырақтағы түйнектамырлардың ластануын біраз төмендетеді. Қолданыстағы МТА шет елдерінің бір фазада жұмыс жасайтын бункерлік комбайндарынан арзан, және де олардан ауысымдық өңдеуден қалыспайды. Қолданыстан босатылған тракторлар басқа далалық жұмыстады орындау кезінде және тасымалдау операцияларында қолданылады.

Кілт сөздер: қант қызылша, агрегат, түйнектамыр, номограмма, перпендикуляр, жүккөтергіш, жинаушы–тиеуші.

Кіріспе. Қиын жұмыс жағдайында қызылша жинау агрегатын келістіруді арттырудағы технологиялық сенімділікті жақсартуға бағытталған басты іс шара болып: тиімді қозғалыс жылдамдығын таңдау, жұмыс органдарының жүріс тереңдігін анықтау, көбінесе істен шығатын жұмыс органдарын уақытпен систематикалы және келістірілген тазалау болып табылады.

Қызылша жинау комплексі машиналарының қажеттіліктерін анықтау үшін қант қызылшасын жинау ауданының аумағын, оның биологиялық өнімділігін, жоспарланған күндік жинау ұзақтығы мен агрегаттардың тәуліктік жұмыс уақытын қолдану коэффициентін ескере отырып атқарған жұмысы туралы ақпаратты білу керек.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Машина комплексінің қажеттілік мөлшерін аналитикалық жолмен және номограмма арқылы зерттеулерді қолданып анықтауға болады [1...4].

Қант қызылшасын екі фазалық жинау кезінде түйнектамырлыларды отырғызуда қызылша қазғыштардың мөлшерін келесі формуламен анықтауға болады:

$$n_k = \frac{1,03F}{V_{pk} \cdot T_c \cdot K_c \cdot D_y}, \quad (1)$$

мұндағы, n_k – қызылша қазғыштардың мөлшері, дана.;

F – жинау алаңы, га;

V_{pk} – агрегаттың жұмыстық жылдамдығы, м/с;

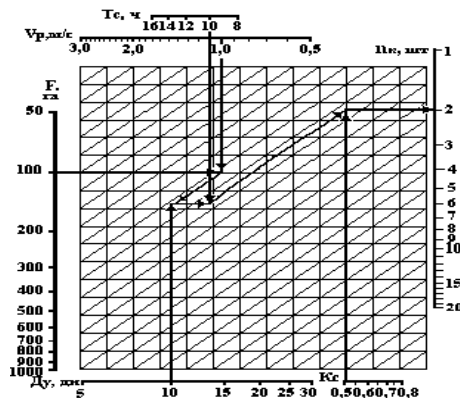
T_c – агрегаттың тәуліктік жинау жұмысының ұзақтығы, ч;

K_c – агрегат уақытының жұмыс уақытын қолдану коэффициенті, бұл комбайнның барлық техникалық, технологиялық, ұйымдастырушылық және т.б. себептерден тоқтап тұруын есепке алады;

D_y – қант қызылшасын жинаудың ұзақтығы, күндер.

(1) өрнекті қолданумен қызылша қазғыштың қажеттілігі номограммамен (рис. 1) анықталады.

Номограмманың горизонтальдық осьінде жоғарыдан – қазғыштың жұмыстық жылдамдығы V_{pk} , м/с және агрегаттың тәуліктік жинау жұмысының ұзақтығы T_c , ч; төменнен – агрегат уақытының жұмыс уақытын қолдану коэффициенті K_c және қант қызылшасын жинаудың ұзақтығы, күндер орналасқан; вертикальдық осьте: сол жақта – жинау алаңы, F га және оң жақта – қызылша қазғыштың бастапқы мөлшері, n_k , дана.

Сурет 1 - Қызылша қазғыштың мөлшерін анықтауға арналған номограмма

Қолдану реті номограмманың кілтінде көрсетілген. Мысалы, ауданы 100 га жерді 10 күн ішінде тәуліктік жұмыс уақыты 10 сағат және агрегат уақытының жұмыс уақытын қолдану коэффициенті 0,5 және жұмыс жылдамдығы 1 м/с болған кезде қант қызылшасын жинауда қызылша қазғыштың мөлшерін анықтау керек. Әрбір шкаладан қарастырылып отырған мысал шартына сәйкес келетін белгіні табу керек. Бұдан кейін F шкаласындағы белгіден V_{pk} шкаласы бойынша қалпына келтірілген перпендикулярмен қиылысқанға дейін көлденең сызық жүргізіледі. Бұл екі түзеудің қиылысу нүктесінен D_y шкаласы бойынша қалпына келтірілген перпендикулярмен қиылысқанға дейін көлбеу сызық (45° бұрышпен көлбеген) жүргізіледі. Қайтадан пайда болған қиылысу нүктесінен T_c шкаласы бойынша қалпына келтірілген перпендикулярмен қиылысқанға дейін көлденең сызық жүргізіледі. Бұл сызықтардың қиылысу нүктесінен қайтадан K_c шкаласы бойынша қалпына келтірілген перпендикулярмен қиылысқанға дейін көлбеу сызық (45° бұрышпен көлбеген) жүргізіледі. Пайда болған қиылысу нүктесінен n_k белгілемесіне қарай көлденең сызық жүргізіледі. Қиылысу нүктесінен түпкі жауабы табылады – $n_k = 2$.

Қызылша қазғыштармен жабдықталған қант қызылшасының қатар арасын анықтайтын бункерлік тиеушілердің немесе тіркеме жинағыш– тиеушілердің санын келесі өрнекпен анықтайды:

$$n_{\Pi} = \frac{0,046 F \cdot U}{q_p V_{p\Pi} \cdot T_c \cdot K_c \cdot D_y}, \quad (2)$$

мұндағы, n_{Π} – жинаушы–тиеушілердің саны, дана;

U – қант қызылшасының биологиялық өнімділігі, т/га;

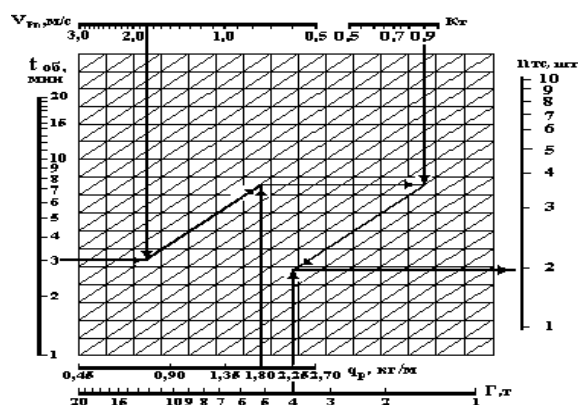
q_p – рядтың сызықтық тығыздығы, кг/м;

$V_{p\Pi}$ – жинаушы–тиеушілердің жұмыстық жылдамдығы, м/с.

(2) өрнек арқылы жинаушы–тиеушілердің қажеттілігін номограмма (2 сурет) бойынша анықтауға болады.

Номограмманың горизонтальдық осьінде жоғарыдан – жинаушы–тиеушілердің жұмыстық жылдамдығы $V_{p\Pi}$, м/с, агрегаттың тәуліктік жинау жұмысының ұзақтығы T_c , сағ және қант қызылшасының биологиялық өнімділігі U , т/га; төменде – рядтың сызықтық тығыздығы q_p , кг/м, агрегат уақытының жұмыс уақытын қолдану коэффициенті K_c және ұзақтығы орналасқан.

Көлік құралы Γ_t , т, қатардың сызықтық тығыздығы q_p , кг/м; вертикальдық ось бойынша: сол жақта – тасымалдық көліктің айналым ұзақтығы $t_{об}$, мин және оң жақта – тасымалдық көлік мөлшерінің бастапқы мәні $n_{ТС}$, дана.

Сурет 2 - Тасымалдық көлік мөлшерін анықтайтын номограмма

Номограммамен қолдану реті кілтте көрсетілген. Мысалы, сызықтық тығыздығы 1,8 кг/м болатын валканы таңдау кезіндегі бір жинаушы тасымалдаушыға қызмет көрсетуге арналған тасымалдық көлік мөлшерін анықтау қажет. Тасымал көлігі ретінде МТЗ-80/82 агрегат құрамындағы 2ПТС-4-887Б тракторы қолданылады, мұнда жүккөтергіштік коэффициентті 0,9 ескерген жөн.

Трактор тасымалдағыш агрегатының жұмыстық жылдамдығы 1,8 м/с, айналым ұзақтығы 3 мин. Кілттің көмегімен және мысалдағы ретпен номограмма бойынша (1 сурет) қазғыш мөлшерін анықтау кезінде тасымалдаушы агрегат мөлшерін де анықтайды, бұл біздің мысалымызда 1,97 тең немесе домалақтағаннан кейін 2 трактор тасымалдаушы агрегатын қолданамыз.

Тасымалдауыш көлігінің айналым ұзақтығы келесі формуламен анықталады:

$$t_{об} = 0,0166 \left(\frac{L_{\Gamma}}{V_{\Gamma}} + \frac{L_x}{V_x} \right) + t_p, \quad (3)$$

мұндағы,

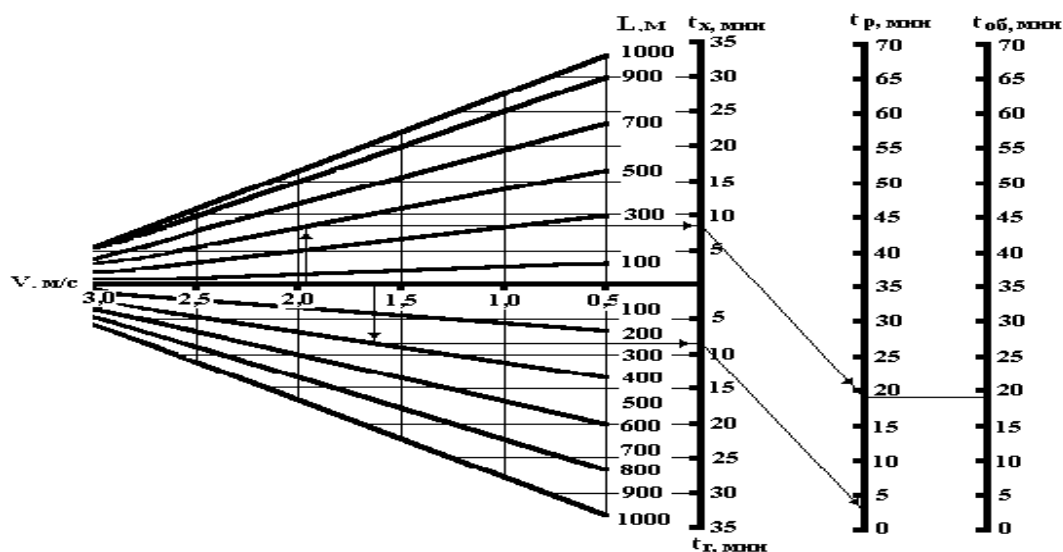
L_{Γ} , L_x – тасымалдауыш көліктің жүкпен және жүксіз жүрген жолы, м;

V_{Γ} , V_x – тасымалдауыш көліктің жүкпен және жүксіз жылдамдығы м/с;

t_p – тасымалдауыш көлікті жүктен босату ұзақтығы, мин.

Тасымалдауыш көліктің айналым ұзақтығын номограмма (4 сурет) бойынша анықтауға болады, қолданылуы көрсетілген кілт бойынша жүзеге асады.

Зерттеу нәтижелері. Қант қызылшасын жинаушы тиеушіден далалық кагатқа дейін және керісінше тасу кезіндегі тасымалдауыш көліктің айналым ұзақтығын анықтау қажет. Мұнда тасымалдауыш агрегаттың жүкпен жүрген жолы 400 м қозғалыс жылдамдығы 1,63 м/с., ал керісінше агрегаттың жүрген жолы 500 м жылдамдығы 1,93 м/с. Тасымалдауыш көліктің барлық дайындық және соңғы аяқтау операциясындағы жүкті түсіру ұзақтығы 3 мин. Тасымалдауыш көліктің айналым ұзақтығын анықтау үшін құрастырылған II и III квадратты номограммадағы түзу сызықтарда агрегаттың берілген қозғалыс жылдамдығындағы жүкпен және жүксіз жүрген жолы көрсетіледі, алынған түзудің қозғалыс жылдамдықтарының берілген белгілерінен құралған вертикальдарымен қиылысу нүктесін табады.

Сурет 3 - Тасымалдауыш көліктің айналым уақытын анықтауға арналған номограмма

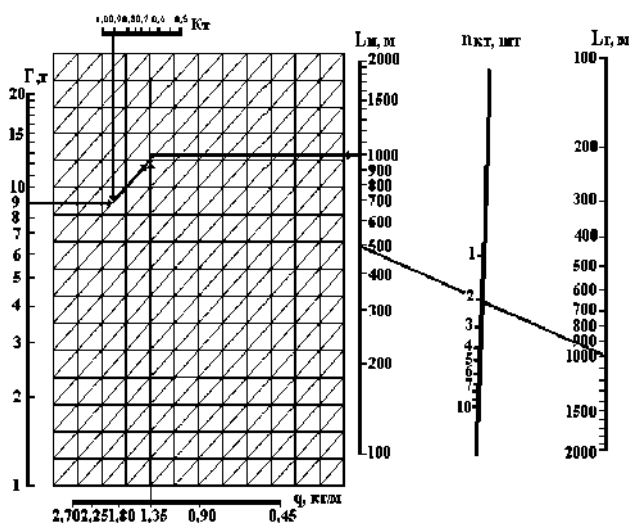
Қиылысу нүктелерінен қозғалыс ұзақтығы осыне t_x и t_p перпендикулярлар түсіріледі. Перпендикулярдың t_p осымен қиылысуан пайда болған нүктені түзусызық бойынша жүк түсіру ұзақтық осымен t_p және айналым ұзақтығынан $t_{об}$ тұратын байланысқан осьпен қосады. Перпендикулярдың t_x осымен қиылысуан пайда болған нүктеден байланысқан оське t_p дейін осы түзеуге параллель түзу жүргізеді. Қиылысу

нүктесі тасымалдау көлігінің айналым ұзақтығын көрсетеді. Біздің мысалымызда $t_{об} = 19$ мин.

Транспорттық көліктің жүкпен және жүксіз L_T және L_X жүрген жолын қатар орналасуының сызбасымен анықтайды, ал олардың мөлшерін қуу ұзындығының L_T жинақталу ара қашықтығына L_H қатынасымен анықтауға болады: $n_{KT} = L_T/L_H$. L_H және n_{KT} бастапқы мәндерін номограмма (5 сурет) бойынша анықтауға болады, келесі формуланы пайдалана отырып:

$$(4) \quad L_H = \frac{167 \cdot F_K \cdot K_T}{q_p}$$

Біріктірілген номограмманы қолдану кілті 4 - суретте көрсетілген

Сурет 4 – Танаптық кагаттардың санын және жинақталу арақашықтығын анықтауға арналған номограмма

Қорытынды. Жүк көтергіштігі ($F_T = 9$ т) оны қолдану коэффициенті ($K_T=0,9$), қатардың сызықтық тығыздығы $q_p = 1,35$ кг/м болатын тасымалдау машинасының кузовы толтырылатын қашықтықты табу керек. Номограмма кілтін қолдана отырып L_H бастапқы мәнін анықтаймыз, біздің мысалымызда ол 1000 м. Қуу қашықтығындағы L_T кагат мөлшерін n_{KT} есептеу Z – номограммасы деп аталатын біріктірілген номограмманың оң жақ бөлігімен жүзеге асады. Алынған осьтен L_H белгілі бір қашықтықта параллель L_T осьін орналастырады, мұндағы сандық бөліктер керісінше, яғни жоғарыдан төмен орналасқан. Қатар мөлшері n_{KT} жиналу ара қашықтығындағы L_H қуу қашықтығының L_T бөлігі болғандықтан оны жауапты көлбеу шкаласында көрсетеді. Көлбеу түзеуді екі нүкте арқылы құрайды, бұл нүктелерді бөлік мәні тұтас сан болатын вертикальды шкаладағы сандардың белгілерін түзу сызықпен қосу арқылы табады. Біздің мысалымызда бұл сандар –1000 және 1000, 100 және 100.

Сандар белгілерін қосатын сызықтардың қиылысу нүктесі көлбеу сызықтың бірінші нүктесін береді. Екінші нүктені 100 және 1000, 200 және 2000 сандарының белгілерін қосу арқылы алдыңғыдай жолмен табады. Анықталған бірінші және екінші нүктелерді қосып соңғы жауапты шкаланы құрайтын көлбеуді аламыз. Бұл шкаланың белгілерін геометриялық жолмен табамыз, мұнда вертикаль шкаланың анықталған нүктелерін қосамыз. Қуу қашықтығының бөлігі мен жинақталу қашықтығының мәндерін бұл сандарды көлбеу шкаламен қосатын түзеулердің қиылысу нүктесінде белгілейді.

Атап өткен номограмманы қолдана отырып Зеленов ауданындағы Батыс Қазақстан обласының «Дюсенбаев» шаруа қожалығының қызылша жинайтын комплексінің машиналарының қажеттіліктері анықталған, мұнда өнімділік 35 т/га болған кездегі жинау ауданы 560 га болған. Агрегаттардың жұмыс істеу режимі, жинау ұзақтылығы 10...30 күн, тәуліктік жұмыс жасау ұзақтығы 12 сағат жұмыс уақытының 0,6 тең коэффициентін қолдануымен. Есептеу қорытындылары 1 кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Зеленов ауданындағы Батыс Қазақстан обласының «Дюсенбаев» шаруа қожалығының қызылша жинайтын комплексінің МТА ның қажеттіліктері

Машина-тракторлық агрегаттар	Комплекстің қолданыстағы машина мөлшері, дана.				
	Жинау ұзақтылығы, күн				
	10	15	20	25	30
ВТ-100ДС+КВС-6	5	4	3	2	2
МТЗ-80+Л-6+	4	3	2	2	1
МТЗ-80+2ПТС-4	12	9	6	6	3
немесе Т-150К+ЛВ-13	4	3	2	2	1

Екіфазалық валоктік технологияны қант қызылшасын жинауда қолданубос және тығыздалған топырақтағы түйнектамырлардың ластануын біраз төмендетеді. Қолданыстағы МТА шет елдерінің бір фазада жұмыс жасайтын бункерлік комбайндарынан арзан, және де олардан ауысымдық өңдеуден қалыспайды. Қолданыстан босатылған тракторлар басқа далалық жұмыстады орындау кезінде және тасымалдау операцияларында қолданылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Балашов, А. В. Блочно-модульный агрегат для возделывания пропашных культур [Текст]: учеб. для вузов / А.В.Балашов, А.Н.Омаров, Ж.Ж.Зайнушев, А.И.Завражнов, Соловьев С.В. // Вестник Мичуринского государственного аграрного университета. – 2015. – № 2. – С.163–171
- 2 Булыгин, С.Ю. Микроэлементы в сельском хозяйстве [Текст]: учеб. для вузов / С.Ю. Булыгин, Л.Ф. Демишев, В.А.Доронин, А.С.Заришнякидр. // Днепропетровск, Сич. – 2010. – 104 с. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000383223100042>
- 3 Чудаков, Д.А. Основы теории и расчёта трактора и автомобиля [Текст]: учеб. для вузов / Д.А Чудаков. – М.: Колос, 1972. – 260 с.
- 4 Шпаар, Д. Выращивание сахарной свеклы [Текст]: учеб. для вузов / Д. Шпаар, А. Постников, М. Сушков. – М.: – 2018. – 190 с.
- 5 Соловьёв, С.В. Усовершенствованная технология возделывания сахарной свёклы в условиях северо-востока центрального черноземья [Текст]: автореф. дис...

доктора с-х. наук / С. В. Соловьёв. – Саратов, 2015. – 43 с.
<https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000221382200001>

6 Воробьев, В.И. Определение кинематических характеристик и технико-экономических показателей машинно-тракторных агрегатов [Текст]: учеб. для вузов /

В.И. Воробьев, Н.М. Чижик, И.Ф. Орловский // Методические указания к лабораторно-полевым работам. – Горки, 1989. – 26с.

<https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000324282800008>

7 Гуреев, И.И. Инновационный опыт производства сахарной свеклы в Центрально-Черноземном регионе [Текст]: учеб. для вузов / И.И. Гуреев, Е.Л. Ревякин // – М.: ФГБНУ «Росинформагротех», 2009. – 140 с.

<https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000166330000002>

8 Гуреев, И.И. Производство сахарной свёклы без затрат ручного труда [Текст]: учеб. для вузов / И.И. Гуреев, А.В. Агибалов // – М.: Курск, 2000. – 124 с.

9 Гуреев, И.И. Современные технологии возделывания и уборки сахарной свёклы [Текст]: учеб. для вузов / И.И. Гуреев // – М.: Печатный Город, 2011. – 256 с.

10 Воронин, В.М. Физиологические основы формирования урожая свёклы [Текст]: учеб. для вузов / В.М. Воронин, Н.В. Щеглов, П.Б. Сухоедов. – Воронеж, 2006. – С. 190. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000516416700001>

11 Гаврин, Д.С. Особенности современных микроудобрений [Текст]: учеб. для вузов / Д.С. Гаврин, И.И. Бартенев, М.В. Кравец // Сахарная свекла. – 2012. – № 4. – С. 27–29 <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000467513000014>

12 Грановский, Н. В., Оценка и сравнение некоторых двухфакторных планов в планировании эксперимента [Текст] / Н. В. Грановский, Н. С. Смирнова, Л. Н. Коммисарова // Проблемы планирования эксперимента. – М.: Наука, 1969. – С. 112–116.

13 Ревякин, Е.Л. Машины для химической защиты растений в инновационных технологиях [Текст]: науч. аналит. Обзор / Е.Л. Ревякин, Н.Н. Краховецкий – М.: ФГНУ «Росинформагротех», – 2016. – 124 с. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000653476300001>

14 Соловьёв, С.В. Усовершенствованная технология возделывания сахарной свёклы в условиях северо-востока центрального черноземья [Текст]: автореф. дис... доктора с-х. наук / С. В. Соловьёв. – Саратов, 2015. – 43 с. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000221382200001>

15 Спиридонов, Ю.Я. Технические средства и технологические особенности применения гербицидов и арборицидов [Текст]: Научно-практическое руководство / Ю.Я. Спиридонов, В.Г. Шестаков, Н.В. Никитин. – М.: РАСХН-ГНУ ВНИИФ, 2019. – 68 с.

16 Приспособление для окучивания и внесения гербицидов [Текст]: Патент АС – №1792279 АЗ А 01 М 7/00/ Черняховский Г.С., Кириленко Н.Л.; заявитель и патентообладатель Молдавский научно-исследовательский селекционно-технологический институт овощеводства. – №4942818; заявл. 13.03.04; 30.01.04, Бюл.№13 -3с: ил.

17 Шпаар, Д. Выращивание сахарной свеклы [Текст]: учеб. для вузов / Д. Шпаар, А. Постников, М. Сушков. – М.: – 2018. – 190 с.

18 Шпаар, Д. Сахарная свёкла (Выращивание, уборка, хранение) [Текст]: учеб. для вузов / Д. Шпаар, Д. Дрегер, А. Захаренко. – М.: ИД ООО «DLV АГРОДЕЛО», 2016. – 315 с <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000366340700000>

19 Шпаар, Д. Эффективность применения гербицидов [Текст]: учеб. для вузов / Д. Шпаар, А. Кунце, Г. Маркграф. – М.: Сахарная свекла. – 2015. – № 6. – С. 15–1

- 20 Юхин, И.П. Влияние способов основной обработки почвы и гербицидов на продуктивность сахарной свёклы в Башкортостане [Текст]: учеб. для вузов / И.П. Юхин. – М.: Сахарная свёкла, 2006. – №6. – С. 17–18
<https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000664133000042>
- 21 Яценко, В.Г. Комплексные меры борьбы с сорняками [Текст]: учеб. для вузов / В.Г. Яценко, М.В. Кравец. – М.: Сахарная свекла. – 2015. № 11. – 11 с.

REFERENCES

- 1 Balashov, A. V. Blochno-modul'nyj agregat dlya vozdeleyvaniya propashnyh kul'tur [Block-modular unit for cultivating row crops]. ucheb. dlya vuzov Vestnik Michurinskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta. (2015): № 2. 163–171s. – (In Rus)
- 2 Bulygin, S.YU. Mikroelementy v sel'skom hozyajstve [Trace elements in agriculture]. ucheb. dlya vuzov Dnepropetrovsk, Sich, (2016): 104s. – (In Rus)
<https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000383223100042>
- 3 CHudakov, D.A. Osnovy teorii i raschyota traktora i avtomobilya [Fundamentals of the theory and calculation of a tractor and a car].” ucheb. dlya vuzov. M.: Kolos, (1972): 260 s. – (In Rus)
- 4 SHpaar, D. Vyrashchivanie saharnoj svekly [Sugar beet cultivation]. ucheb. dlya vuzov.(2018): 190 s. – (In Rus)
- 5 Solov'yov, S.V. Usovershenstvovannaya tekhnologiya vozdeleyvaniya saharnoj svyokly v usloviyah severo–vostoka central'nogo chernozem'ya [Improved technology of sugar beet cultivation in the conditions of the north–east of the central Chernozem region]. avtoref. dis...doktora s-h.nauk (2015):43 s. – (In Rus) <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000221382200001>
- 6 Vorob'ev, V.I. Opredelenie kinematicallykh harakteristik i tekhniko-ekonomicheskikh pokazatelej mashinno-traktornykh agregatov [Determination of kinematic characteristics and technical and economic indicators of machine and tractor units]. ucheb. dlya vuzov. Metodicheskie ukazaniya k laboratorno-polevym rabotam. – Gorki,(1989):26 s. – (In Rus) <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000324282800008>
- 7 Gureev, I.I. Innovacionnyj opyt proizvodstva saharnoj svekly v Central'no-CHernozemnom regione [Innovative experience in sugar beet production in the Central Chernozem region]. ucheb. dlya vuzov. FGBNU «Rosinformagrotekh», (2009):140 s. – (In Rus) <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000166330000002>
- 8 Gureev, I.I. Proizvodstvo saharnoj svyokly bez zatrat ruchnogo truda [Sugar beet production without manual labor costs]. ucheb. dlya vuzov.M.: Kursk, (2000): 124 s. – (In Rus)
- 9 Gureev, I.I. Sovremennye tekhnologii vozdeleyvaniya i uborki saharnoj svyokly [Modern technologies of cultivation and harvesting of sugar beet]. ucheb. dlya vuzov.M.: Pechatnyj Gorod, (2011): 256 s. – (In Rus)
- 10 Voronin, V.M. Fiziologicheskie osnovy formirovaniya urozhaya svyokly [The physiological basis of beet crop formation]. ucheb. dlya vuzov – Voronezh, (2006): – (In Rus) – S. 190. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000516416700001>
- 11 Gavrin, D.S. Osobennosti sovremennykh mikroudobrenij [Features of modern micro fertilizers]. ucheb. dlya vuzov – Saharnaya svekla. (2012): № 4. 27–29s – (In Rus) <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000467513000014>
- 12 Granovskij, N. V., Ocenka i sravnenie nekotorykh dvuhfaktornykh planov v planirovanii eksperimenta [Evaluation and comparison of some two-factor plans in experiment planning].” Problemy planirovaniya eksperimenta.-M.: Nauka, (1969): 112-116s. – (In Rus)
- 13 Revyakin, E.L. Mashiny dlya himicheskoy zashchity rastenij v innovacionnykh tekhnologiyah [Machines for chemical plant protection in innovative technologies]. nauch.

analit. Obzor – M.: FGNU «Rosinformagrotekh», (2016): 124s. – (In Rus)
<https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000653476300001>

14 Solov'yov, S.V. Uovershenstvovannaya tekhnologiya vzdelyvaniya saharnoj svyokly v usloviyah severo–vostoka central'nogo chernozem'ya [Improved technology of sugar beet cultivation in the conditions of the north–east of the central Chernozem region]. avtoref. dis... doktora s-h. nauk – Saratov, (2015): 43s. – (In Rus)
<https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000221382200001>

15 Spiridonov, YU.YA. Tekhnicheskie sredstva i tekhnologicheskie osobennosti primeneniya gerbicidov i arboricidov [Technical means and technological features of the use of herbicides and arboricides]. Nauchno-prakticheskoe rukovodstvo – M.: RASKHN–GNU VNIIF, (2019): 68 s. – (In Rus)

16 Prispособlenie dlya okuchivaniya i vneseniya gerbicidov [Device for hoeing and application of herbicides]. Patent AC – №1792279 A3 A 01 M 7/00/ CHernyahovskij G.S., Kirilenko N.L.; zayavitel' i patentoobladatel' Moldavskij nauchno-issledovatel'skij selekcionno-tekhnologicheskij institut ovoshchevodstva. - №4942818; zayavl. 13.03.04; 30.01.04, Byul.№13 -3s: il: - (In Rus)

17 SHpaar, D. Vyrashchivanie saharnoj svekly [Sugar beet cultivation]. ucheb. dlya vuzov – (2018): 190 s. – (In Rus)

18 SHpaar, D. Saharnaya svyokla (Vyrashchivanie, uborka, hranenie) [Sugar beet (Cultivation, harvesting, storage)]. ucheb. dlya vuzov– M.: ID OOO «DLV AGRODELO», (2016): 315 s – (In Rus) <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:00036634070000>

19 SHpaar, D. Effektivnost' primeneniya gerbicidov [The effectiveness of herbicides]. ucheb. dlya vuzov – M.: Saharnaya svekla. – (2015): № 6. 15–1s. – (In Rus)

20 YUhin, I.P. Vliyanie sposobov osnovnoj obrabotki pochvy i gerbicidov na produktivnost' saharnoj svyokly v Bashkortostane [The influence of basic tillage methods and herbicides on sugar beet productivity in Bashkortostan]: ucheb. dlya vuzov. – M.: Saharnaya svyokla, (2006):№6. 17–18s. – (In Rus) <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000664133000042>

21 YAcenko, V.G. Kompleksnye mery bor'by s sornyakami [Comprehensive weed control measures]. ucheb. dlya vuzov – M.: Saharnaya svekla. – (2015): № 11. 11 s. – (In Rus)

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОСТАВА АГРЕГАТОВ НА БАЗЕ ТРАКТОРА ВТ-100ДС ДЛЯ УБОРКИ САХАРНОЙ СВЕКЛЫ

Аннотация.Предусмотренный показатель комплекса определяется объемом предстоящих уборочных работ, концентрацией посевов свеклы, способом уборки, а также техническим состоянием и эксплуатацией машин и транспортных устройств, составляющих уборочный комплекс. Определение величины потребности машинного комплекса с помощью аналитических и номограммных исследований.

В настоящее время остро стоит вопрос защиты растений в нашей стране и за рубежом. При этом только в Республике Казахстан ежегодно насчитывается более 10 млрд. растениеводческая продукция теряется на сумму около доллара. Такие внушительные затраты характеризуют низкий уровень защитных мероприятий. Известно, что 95% химикатов используются неэффективно. При этом, повреждая сорняки, вредителей, предотвращая болезни, они одновременно угнетают растения. Пестициды, которые не попали на растения (сорняки), а пестициды, отложившиеся в почве, не только проливают, но и наносят ущерб. Этот вопрос требует безотлагательного решения.

Применение двухфазной валочной технологии при сборе сахарной свеклы несколько снижает загрязнение клубней рыхлой и уплотненной почвы. Существующие МТА дешевле, чем однофазные бункерные комбайны зарубежных стран, и не отстают от них в сменной обработке. Освобожденные от эксплуатации тракторы используются при выполнении других полевых работ и в перевозочных операциях.

Ключевые слова: свекла сахарная, агрегат, клубень, номограмма, перпендикуляр, грузоотправитель, сборщик–грузчик.

DETERMINATION OF THE COMPOSITION OF UNITS BASED ON THE VT-100DS TRACTOR FOR HARVESTING SUGAR BEET

Abstract The provided indicator of the complex is determined by the volume of upcoming harvesting operations, the concentration of beet crops, the method of harvesting, as well as the technical condition and operation of machines and transport devices that make up the harvesting complex. Determination of the size of the needs of the machine complex using analytical and nomogram studies.

Currently, the issue of plant protection is acute in our country and abroad. At the same time, in the Republic of Kazakhstan alone, there are more than 10 billion crop products lost annually in the amount of about a dollar. Such impressive costs characterize a low level of protective measures. It is known that 95% of chemicals are used inefficiently. At the same time, damaging weeds, pests, preventing diseases, they simultaneously oppress plants. Pesticides that did not get on plants (weeds), and pesticides deposited in the soil, not only shed, but also cause damage. This issue requires an urgent solution.

The use of two-phase felling technology in the collection of sugar beet slightly reduces the contamination of tubers of loose and compacted soil. Existing MTAs are cheaper than single-phase hopper combines of foreign countries, and do not lag behind them in replaceable processing. Tractors released from operation are used in other field work and in transportation operations.

Key words: sugar beet, aggregate, root tuber, nomogram, perpendicular, loader, collector-loader.

Киікбаев Манас Қайратұлы^{*1}

аға оқытушы, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 208, manas.kikbaev@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-5593-5610>

Аманжолов Айбар Жанарбекұлы²

магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 208,
aibaramanzholov1@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-5836-7485>

ОСИММЕТРИЯЛЫҚ ҚАБЫҚШАЛАРДАҒЫ КЕРНЕУЛЕРДІ МОМЕНТСІЗ ТЕОРИЯ БОЙЫНША АНЫҚТАУ

Аңдатпа. Қазақстан Республикасында мұнай мен мұнай өнімдерін жинау, сақтау операцияларына арналған резервуарлардың едәуір саны пайдаланылады. Резервуар конструкциясы рулонды немесе парақтап жинау технологиясымен жасалатын тік болат резервуар болып табылады. Мұндай резервуарларды дайындау технологиясын әлдеқайда ұзақ уақыт пайдалануына қарамастан, дәнекерлеу қосылысында ақаудың пайда болу қаупі айтарлықтай жоғары болып қала береді.

Ең жиі дәнекерленген қосылыстың ақауы болып табылады. Кернеудің жоғары деңгейі, құрылыс кезінде дайындау технологиясы мен режимінің сақталмауы, қосылыстың технологиялық қасиеттеріне айтарлықтай әсер етеді.

Бұл жұмыста асимметриялық қабықшалардағы кернеулерді моментсіз теория әдістері арқылы анықтау мәселелері қарастырылады. Асимметриялық қабықшалар құрылыс, авиация, кеме жасау және басқа да салаларда кеңінен қолданылады, сондықтан олардың беріктік және тұрақтылық сипаттамаларын дұрыс есептеу үлкен маңызға ие.

Әр түрлі қаландықты қабырға және түп элементтері бар болат резервуарларды есептеу үшін жұқа қабырғалы қабықшаларының теориясы пайдаланылады. Қабықшалар осьтік қима нысаны бойынша цилиндрлік, конустық, сфералық және тамшы тәрізді конструкцияларға бөлінеді. Бұл ретте резервуарларды есептеу үшін қабырғалы моментсіз қабықшалар теориясын қолдану олардың конструкциясы мен пайдалану ерекшелігін ескеретін ерекшеліктерге ие болуы тиіс. Жұмыста резервуардың қабырғасының жұқа қабырғалық қабықшаларының кернеу-деформацияланған жағыдайын зерттеу үшін кедергісіз қабықшалар теориясы пайдаланылуы қарастырылған.

Кілт сөздер. Резервуар, резервуар қабырғасы, түбі, деформация, дәнекерленген жіктер, кернеулер.

Кіріспе. Болат тік резервуарлар қалыңдығы әртүрлі қабырға және түп элементтерінен тұратын күрделі дәнекерленген конструкциялар болып табылады. Резервуарды пайдалану процесінде кернеу концентраторлары - әртүрлі қиылыстар, тесіктер мен қиылысулар бар жерлерде қауіп төндіретін белгі ауыспалы жүктемелер сыналады. Резервуарлардың конструкциясындағы осы элементтер кернеу шоғырлануының аймақтарын құрады. Нәтижесінде біркелкіліктен айқын ауытқулары бар кернеулі-деформацияланған күйдегі өрістер қалыптасады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мұнай және мұнай өнімдерін сақтауға арналған резервуарлар жұқа қабырғалы табақ конструкцияларға жатады, өйткені резервуардың сипатты өлшемдері тіреу элементтері қималарының қалыңдығынан бірнеше ретке асады [1-2].

Резервуардың қабырғасының жұқа қабырғалық қабықшаларының кернеу-деформацияланған жағыдайын зерттеу үшін кедергісіз қабықшалар теориясы пайдаланылуы тиіс [3], оның негізгі ережелері білдіреді:

- қабықшаның қимасында тек созылмалы кернеу әсер етеді, бұл ретте иілу кедергісі болмайды, иілу сәті туындамайды;

- қабықтың бетінде әрекет ететін жүктемелер қабықтың айналу осіне қатысты перпендикулярлы және симметриялы болып есептелуі мүмкін;

- қабықтың қалыңдығы бойынша кернеу өзгеріссіз қалады.

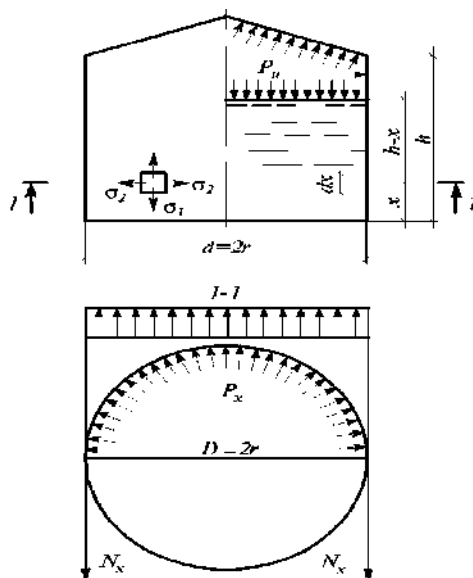
Бұл теория қабырға мен түптің түйісу орындарында, сондай-ақ қабырға қалыңдығының күрт өзгеруі орындарында шеткі әсерлерді ескермейді. Мұндай жағдайлар көлденең күштерден немесе моменттерден иілу кернеулерінің туындауына әкеледі. Резервуардың аталған бөліктеріндегі иілу кернеулерін есепке алу қабықтардың мезеттік теориясы шеңберінде жүргізіледі [4].

Тік болат резервуарды стационарлық жабынмен жабылған, тегіс түбіне тігінен орнатылған, қалыңдығы ауыспалы тік дөңгелек цилиндр түрінде көруге болады.

Пайдалану кезінде резервуардың конструкциясына бірқатар жүктемелер пайда болады, олардың негізгілері сақталатын сұйықтықтың гидростатикалық қысымы, газ кеңістігіндегі бу қысымы, резервуардың металл құрылымдары мен жабдығының салмағы, жел және қар жүктемелері болып табылады.

Резервуардың нақты белдік қабырғасы беріктігінің негізгі шарты резервуар қабырғасы материалының есептік кедергісінің меридионалдық және сақиналық кернеулер комбинациясынан аспауы болып табылады (1-сурет).

Меридионалдық кернеуге негізгі үлес қосатын жүктеме, резервуар конструкциясының салмағымен, төбе мен ондағы жабдықтың салмағымен, қар жүктемесімен анықталады. Бұл ретте сақиналық кернеудің пайда болуының негізгі себебі сақталатын сұйықтықтың гидростатикалық қысымы, сондай-ақ резервуардың толтырылмаған бөлігіндегі газ фазасының қысымы болып табылады. Резервуар қабырғасындағы меридиандық және сақиналық кернеулердің қатынасы екі осьтілік коэффициентімен сипатталады.

Сурет 1. Тік болат резервуардың есептік сұлбасы.

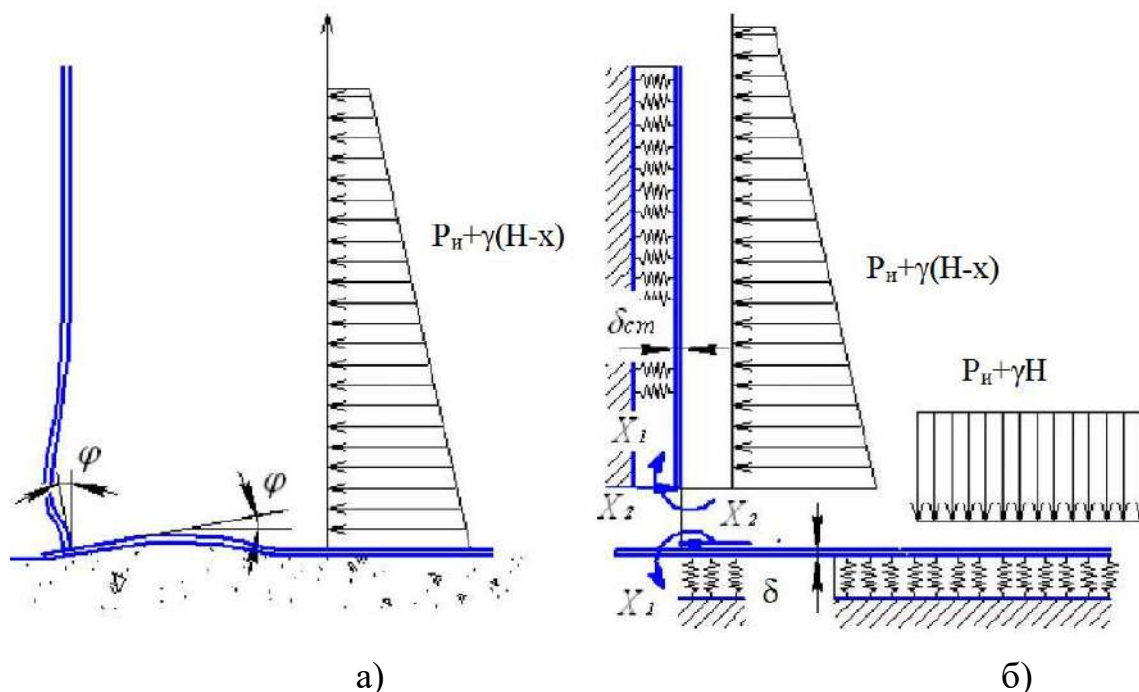
Пайдалану деректерімен расталатын теориялық негіздемелерге сүйене отырып, тік резервуарлардың келесі элементтерінің бұзылуы жиі туындайды [5,6]:

- қабырғаның төменгі белдіктеріндегі, оның ішінде люктер мен келте құбырларға жақын орналасқан тік дәнекерленген жіктер;
- қабырғаның төменгі белдеулеріндегі тік және көлденең дәнекерленген жіктердің қиылысатын учаскелері;
- қабырғаның бірінші белдеуіндегі люктердің, келте құбырлардың қиылысу аймақтары;
- резервуар түбінің дәнекерленген жіктері;
- қабырға мен түптің түйісу торабы.

Нәтижелер және оларды талқылау. Жұмыстың зерттеу объектісі қабырға мен түптің түйісу торабы, қабырғаның еркін деформациясы резервуардың түбіне бекітілуімен шектеледі. Бұл ретте иілу сәтінің пайда болуымен сипатталатын шеткі әсер ету аймағы пайда болады. Шеткі аймақ ұзындығы (0,5 -1,0 м-ден аспайды), алайда туындайтын қосымша иілгіш кернеулер қабырғаның осы саласындағы кернеулердің жалпы деңгейін арттырады [7].

Қабырға-түптің түйісу торабында иілу сәттерінен, көлденең күштерден және қосымша меридионалдық және сақиналық күштерден қабырғалардың иілуінің пайда болуына әкелетін шеткі әсер пайда болады. Июші кернеулер меридионалды және сақиналы кернеулермен қосылады.

Дәнекерлеу қосылысы аймағында қабырға мен түптің радиалдық деформацияларын лимиттеу есебінен иілу сәті мен көлденең күшінің бірлескен әрекеті пайда болады. Қабырға - түптің қосылу торабы статикалық тұрғыдан анықталмайтын болып табылады және оны ашу үшін күштер әдісі қолданылады. Теңдеу жүйесі екі статикалық айқындалатын жүйені білдіреді. Күштер әдісімен есептеу үшін пайдаланылатын жүктемелер қосымшасының есептік схемасы 2-суретте келтірілген.

Сурет 2. Күштер әдісімен шешілетін резервуар қабырғасы мен түптің түйісу торабына арналған жүктемелерді қосымшаның есептік сұлбасы.

- а) бастапқы жүйе - қабырға мен түптің бірлескен деформациясы.
б) есептеуге арналған негізгі жүйе.

Есептеуді орындау кезінде резервуардың симметрия осінен сыртқы түзгішке дейінгі бір ені бар сектор түріндегі учаскелері қаралады. Теңдеу жүйесіне белгісіз шаманың қосымша күштері енгізіледі (X_1 - иілу моменті, X_2 - көлденең күш). Түйісу нүктесіндегі қабырға мен түптің орын ауыстыруының үйлесімділік шарты негізгі шарты болып табылатын теңдеулер жүйесінің шешімі енгізілген белгісіз шамаларды анықтайды. Сыртқы жүктеменің, моменттің және көлденең күштің әсерінен көлденең жазықтық элементтерінің барлық орын ауыстырулары нөлге тең болып қабылданады. Теңдеу жүйесі келесі түрге ие болады:

$$\begin{cases} (\delta_{11}^{ст} + \delta_{11}^{дн}) \times X_1 + \delta_{12}^{ст} \times X_2 + \Delta_{1p}^{ст} + \Delta_{1p}^{дн} = 0 \\ \delta_{21}^{ст} \times X_1 + \delta_{22}^{ст} \times X_2 + \Delta_{2p}^{ст} = 0 \end{cases} \quad (1)$$

мұнда, $\delta_{ij}^{ст}$, $\delta_{ij}^{дн}$ - қабырғаның және түптің бір моменттен X_1 және бір күштен X_2 жылжуы;

$\Delta_{ip}^{ст}$, $\Delta_{ip}^{дн}$ - сыртқы жүктемелерден қабырғалар мен түптің жылжуы.

Резервуардың қабырғасы үшін төртінші реттегі теңдеуді келесі түрде көрсетуге болады (2):

$$D_{ст} \frac{d^4 V}{dx^4} + \frac{EV \delta_{ст}}{R^2} = P_x, \quad (2)$$

түбі үшін (3):

$$D_{дн} \frac{d^4 V}{dx^4} + k_{дн} V = P_x, \quad (3)$$

мұнда, $k_{дн}$ - резервуар негізінің серпімділік қасиеттеріне байланысты түптің төсек коэффициенті.

Қабырғаның төсек коэффициентін келесі түрде жазуға болады

$$k_{ст} = \frac{E\delta_{ст}}{R^2}$$

$$\frac{k_{ст}}{D_{ст}} = 4m_{ст}^4$$

тендеу (3) түрлендіріледі (4):

$$\frac{d^4V}{dx^4} + m_{ст}^4 V = \frac{P_x}{D_{ст}} \quad (4)$$

мұнда, $m_{ст} = \sqrt[4]{\frac{k_{ст}}{4D_{ст}}}$ - қабырға деформациясының коэффициенті;

$D_{ст} = \frac{E\delta_{ст}^3}{12(1-\mu^2)}$ - цилиндрлік қабырға мықтылығы;

μ - Пуассон коэффициенті;

E – болат серпімділік модулі.

Түптің дифференциалды тендеуі (5) түрлендіріледі:

$$\frac{k_{дн}}{D_{дн}} = 4m_{дн}^4$$

$$\frac{d^4V}{dx^4} + 4m_{дн}^4 V = \frac{P_0}{D_{дн}} \quad (5)$$

мұндағы, P_0 - резервуардың төменгі нүктесіндегі қысым. Жылжуды анықтау үшін (4) және (5) сараланған тендеулердің шешімдері пайдаланылады, оны келесі түрде жазуға болады (6):

$$V = e^{-kx}(c_1 \sin kx + c_2 \cos kx) + e^{kx}(c_3 \sin kx + c_4 \cos kx) + V^k, \quad (6)$$

мұнда, V^k – сараланған тендеудің жеке шешімі. Резервуардың конструкциялары үшін қорытынды есептік арақатынастар келесі түрде болады: (7 – 13):

$$\delta_{11}^{ст} = \frac{1}{m_{ст} D_{ст}} \quad (7)$$

$$\delta_{12}^{ст} = \frac{1}{2m_{ст}^2 D_{ст}} \quad (8)$$

$$\delta_{22}^{ст} = \frac{1}{2m_{ст}^3 D_{ст}} \quad (9)$$

$$\Delta_{1p}^{ст} = \frac{\rho_n g}{k_{ст}} \quad (10)$$

$$\Delta_{2p}^{ст} = \Delta_{1p}^{ст} * H \quad (11)$$

$$\delta_{11}^{ст} = \frac{1}{m_{ст} D_{ст}} * \frac{1 + \varphi^2 + 2\theta^2}{4} \quad (12)$$

$$\Delta_{1p}^{ст} = \frac{p_0 m_{дн}}{2k_{дн}} [1 - \varphi * \psi + 2\theta\xi] \quad (13)$$

Қабырғадағы және түбтегі жылжу шамасын есептегеннен кейін (1) теңдеуді пайдалана отырып, енгізілген белгісіз параметрлер X_1 - иілетін момент және X_2 көлденең күші анықталады.

Есептеу нәтижелерін талдау 1-кестеде келтірілген.

Кесте -1. Есептеу нәтижелері

Тораптар	T-1	T-2	T-3	T-4	T-5
Түп қалыңдығы S_d , мм	8	8	8	12	14
Қабырға қалыңдығы $S_{ст}$, мм	7	8	12	20	24
Талдамалық есептің нәтижелері, МПа	210	230	250	150	140

Қорытынды. Қорытындылай келе, қосылыстың ішкі бетіндегі кернеулер созылу сипатына ие, ең жоғары кернеулер дәнекерленген тігіс пен түптің және дәнекерленген тігіс пен қабырғаның балқыту желілері бойынша байқалады.

Шеттердің алдын ала кері иілуімен тік болат резервуар торабының конструкциясын құрастыру - дәнекерлеу жұмыстарын орындаудың қолданыстағы технологиясын сақтаған кезде «қабырға-шеттердің» қосылысындағы саңылауларды жоюға және сол арқылы дәнекерлеу-монтаждау жұмыстарының өнімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.

- 1 Афанасьев В.А., Березин В.Л. Сооружение газохранилищ и нефтебаз [Текст] / Учебник для вузов. М.: Недра, 1986. 334 с.
- 2 Сафарян, М.К. Металлические резервуары и газгольдеры [Текст] / М.: Недра. 1987. 144 с.
- 3 Чепур П.В. Напряженно-деформированное состояние резервуара при развитии неравномерных осадок его основания [Текст] / дис. ... канд. техн. наук: 25.00.19 /Чепур Петр Владимирович. М., 2015. 179 с.
- 4 Чепур, П.В. Исследование влияния величины выступа окрайки на напряженно-деформированное состояние вертикального стального цилиндрического резервуара при развитии неравномерной осадки наружного контура днища [Текст] / П.В. Чепур, А.А. Тарасенко, Д.А. Тарасенко // Фундаментальные исследования. 2013. № 10 - 15. С. 3441 - 3445.
- 5 Тарасенко, А.А. Напряженно-деформированное состояние вертикальных стальных резервуаров при ремонтных работах. [Текст] / М.: ОАО «Издательство «Недра». 1999. 270 с.

6 Р.Р. Тляшева, С.М. Мансурова, А.В. Ивакин, Г.А. Шайзаков, А.С. Байрамгулов Оценка напряженно-деформированного состояния стального цилиндрического резервуара с учетом эксплуатационных нагрузок [Текст] / Электронный научный журнал «Нефтегазовое дело». 2014. № 1. С. 329 - 344.

7 Е.А. Егоров, А.С. Соколова / Исследование краевого эффекта в упорном узле стальных вертикальных цилиндрических резервуаров при односторонней связи днища с основанием [Текст] //Строительство. Материаловедение. Машиностроение. Серия: Инновационные технологии жизненного цикла объектов жилищно-гражданского, промышленного и транспортного назначения. 2013. Вып. 69. С. 187 - 191.

REFERENCES

1 Afanas'ev V.A., Berezin V.L. Sooruzhenie gazohranilishch i neftebaz [Construction of gas storage facilities and oil depots]. Uchebnik dlya vuzov. M.: Nedra, (1986): 334 s. – (In Rus)

2 Safaryan, M.K. Metallicheskie rezervuary i gazgol'dery [Metal tanks and gas tanks]. M.: Nedra. (1987): 144 s. – (In Rus)

3 Chepur P.V. Napryazhenno-deformirovannoe sostoyanie rezervuara pri razvitii neravnomernyh osadok ego osnovaniya [The stress-strain state of the reservoir with the development of uneven sediments of its base]. dis. ... kand. tekhn. nauk: 25.00.19 /Chepur Petr Vladimirovich. M.,. (2015): 179 s. – (In Rus)

4 Chepur, P.V. Issledovanie vliyaniya velichiny vystupa okrajki na napryazhenno-deformirovannoe sostoyanie vertikal'nogo stal'nogo cilindricheskogo rezervuara pri razvitii neravnomernoj osadki naruzhnogo kontura dnishcha [Investigation of the influence of the size of the stain protrusion on the stress-strain state of a vertical steel cylindrical tank with the development of uneven precipitation of the outer contour of the bottom]. Fundamental'nye issledovaniya. (2013): № 10 - 15. 3441 – 3445s. – (In Rus)

5 Tarasenko, A.A. Napryazhenno-deformirovannoe sostoyanie vertikal'nyh stal'nyh rezervuarov pri remontnyh rabotah. [The stress-strain state of vertical steel tanks during repair work.]. M.: ОАО «Izdatel'stvo Nedra, (1999): 270 s. – (In Rus)

6 R.R. Tlyasheva, S.M. Mansurova, A.V. Ivakin, G.A. Shajzakov, A.S. Bajramgulov Ocenka napryazhenno-deformirovannogo sostoyaniya stal'nogo cilindricheskogo rezervuara s uchetom ekspluatatsionnyh nagruzok [6 Assessment of the stress-strain state of a steel cylindrical tank, taking into account operational loads]. Elektronnyj nauchnyj zhurnal «Neftegazovoe delo». (2014): № 1. 329 – 344s. (In Rus)

7 E.A. Egorov, A.S. Sokolova / Issledovanie kraevogo effekta v utornom uzle stal'nyh vertikal'nyh cilindricheskih rezervuarov pri odostoronnej svyazi dnishcha s osnovaniem [Investigation of the edge effect in the thrust node of steel vertical cylindrical tanks with one-sided connection of the bottom with the base]. Stroitel'stvo. Materialovedenie. Mashinostroenie. Seriya: Innovacionnye tekhnologii zhiznennogo cikla ob"ektov zhilishchno-grazhdanskogo, promyshlennogo i transportnogo naznacheniya. (2013): Vyp. 69. 187 – 191s. – (In Rus)

STRESSES IN AXIALLY SYMMETRIC SHELLS ACCORDING TO MOMENT-FREE THEORY

Abstract: In the Republic of Kazakhstan, a significant number of tanks are used for collecting and storing oil and petroleum products. The tank design represents vertical steel tanks manufactured using roll or sheet assembly technology. Despite the long-term use of such tank manufacturing technologies, the risk of defects in welded joints remains quite high.

The most common defect is the failure of the weld seam integrity. High stress levels, non-compliance with technology and manufacturing regimes during construction significantly affect the technological properties of the joints.

This study addresses the determination of stresses in asymmetric shells using moment-free theory methods. Asymmetric shells are widely used in construction, aviation, shipbuilding, and other fields, making the accurate calculation of their strength and stability characteristics highly important.

For calculating steel tanks with various wall configurations and bottom elements, the theory of thin-walled shells is applied. Shells are classified based on the shape of their axial section into cylindrical, conical, spherical, and droplet-like structures. At the same time, the application of moment-free shell theory for tank calculations must consider the features of their design and operation. This study examines the use of moment-free shell theory to investigate the stress-strain state of the thin-walled shells of tank walls.

Key words: Tank, tank wall, bottoms, deformation, welds, stresses.

НАПРЯЖЕНИЙ В ОСЕСИММЕТРИЧНЫХ ОБОЛОЧКАХ ПО БЕЗМОМЕНТНОЙ ТЕОРИИ

Аннотация: В Республике Казахстан используется значительное количество резервуаров для сбора и хранения нефти и нефтепродуктов. Конструкция резервуаров представляет собой вертикальные стальные резервуары, изготавливаемые с применением рулонной или листовой сборочной технологии. Несмотря на длительное использование таких технологий изготовления резервуаров, риск возникновения дефектов в сварных соединениях остается достаточно высоким.

Наиболее распространенным дефектом является нарушение целостности сварного шва. Высокий уровень напряжений, несоблюдение технологии и режимов изготовления при строительстве оказывают существенное влияние на технологические свойства соединений.

В данной работе рассматриваются вопросы определения напряжений в асимметричных оболочках с использованием методов безмоментной теории. Асимметричные оболочки широко применяются в строительстве, авиации, судостроении и других областях, поэтому правильный расчет их прочностных и устойчивостных характеристик имеет большое значение.

Для расчета стальных резервуаров с различной конфигурацией стенок и элементов днища применяется теория тонкостенных оболочек. Оболочки классифицируются по форме осевого сечения на цилиндрические, конические, сферические и каплевидные конструкции. При этом применение безмоментной теории оболочек для расчета резервуаров должно учитывать особенности их конструкции и эксплуатации. В работе рассматривается использование теории безмоментных оболочек для изучения напряженно-деформированного состояния тонкостенных оболочек стенок резервуара.

Ключевые слова: Резервуар, стенка резервуара, днища, деформация, сварные швы, напряжения.

МРНТИ 06.51.41

DOI: <https://doi.org/10.62724/202440306>

Соловьев Дмитрий Александрович*¹

Доктор технических наук, профессор, ректор Саратовского государственного университета генетики, биотехнологии и инженерии имени Н.И. Вавилова, Российская Федерация, 410012, г. Саратов, пр-кт им. Петра Столыпина, зд. 4, стр. 3.
solovevda@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2341-3089>

Бакиров Сергей Мударисович²

Доктор технических наук, доцент, директор института инженерии и робототехники Саратовского государственного университета генетики, биотехнологии и инженерии имени Н.И. Вавилова, Российская Федерация, 410012, г. Саратов, пр-кт им. Петра Столыпина, зд. 4, стр. 3. s.m.bakirov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9392-7627>

МЕТОД ВЕНИКОВА В.А. В ПОМОЩЬ ОРГАНИЗАЦИИ ЭЛЕКТРОРЕМОНТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В УСЛОВИЯХ НЕСТАБИЛЬНОСТИ

Аннотация: с учетом увеличения объемов работ и изменения экономических условий в сфере капитального ремонта электрооборудования, особенно электродвигателей для сельского хозяйства, актуальна задача оптимизации затрат. В статье предложена математическая модель, которая позволяет минимизировать стоимость капитального ремонта через эффективную координацию трудовых и материальных затрат. Определены основные параметры, влияющие на стоимость ремонта, а также разработана методика расчета оптимального радиуса для электроремонтных предприятий (ЛЭП). Важным элементом является учет неопределенности исходной информации, что позволяет адаптировать модель к различным условиям по методу В.А. Веникова. Обосновано оптимальное сочетание трудовых и технических затрат на капитальный ремонт, что способствует снижению общих расходов. Предложенные решения позволяют улучшить экономическую эффективность ремонтных процессов и существенно сократить затраты, что особенно важно для сельского хозяйства, где эффективность ремонта напрямую влияет на снижение производственных издержек. Разработка таких моделей является важным шагом к улучшению деятельности электроремонтных предприятий и повышению их конкурентоспособности. Внедрение предложенной модели оптимизации позволит повысить качество ремонтных услуг, улучшить управление ресурсами и обеспечить устойчивое развитие ремонтных предприятий в сфере электрооборудования в условиях нестабильности.

Ключевые слова: метод, расчет, предприятия, нестабильность, матрица, параметры, неопределенность, критерий, задача, фактор, оснащение, показатель.

Введение. На сельскохозяйственных предприятиях наблюдается резкий рост интереса к организации предприятий, занимающихся ремонтом электрооборудования на местах. Это связано с несколькими факторами: во-первых, с резким увеличением цен на новое оборудование (например, стоимость электродвигателей возросла в 20-30 раз), во-вторых, с существенным подорожанием транспортных услуг, что затрудняет доставку оборудования в сельскую местность, и в-третьих, с трудностью организации запасов электрооборудования.

Таким образом, актуальной задачей для электрификации сельского хозяйства стало решение проблемы капитального ремонта электрооборудования, которая представляет собой противоречие между возросшей потребностью в ремонте и отсутствием возможности его эффективного выполнения. Для преодоления этого противоречия необходимо определить оптимальные параметры для электроремонтных предприятий.

Все факторы, влияющие на оптимальность, можно разделить на две категории: внешние и внутренние. К внешним факторам относятся те, которые влияют на составление годовой производственной программы ремонтной организации, объем обслуживания, плотность распределения ремонтных ресурсов, а также затраты на транспортировку и возможные убытки. Внутренние факторы включают количество исполнителей, стоимость основных средств, организацию производственного процесса, техническое оснащение и энерговооруженность работников. К управляемым факторам относятся количество исполнителей (N_p) и их техническое оснащение (K_b). Правильное сочетание этих факторов позволяет снизить стоимость ремонта.

Целью деятельности электроремонтных предприятий является максимизация прибыли за определённый период, что выражается в получении максимального дисконтированного дохода. Однако для математического моделирования целесообразнее использовать показатель себестоимости ремонта, который прямо зависит от доходности.

Особое внимание стоит уделить задачам, возникающим в условиях неопределенности. На практике все технико-экономические задачи в современных условиях могут быть охарактеризованы как задачи с неопределенными параметрами.

В рамках решения таких задач нужно:

- Привести задачу к каноническому виду.
- Определить критерии сходства.
- Выделить параметры, подлежащие оптимизации.
- Найти оптимальное значение себестоимости ремонта.

Оптимизация процесса ремонта начинается с введения критериев подобия, которые оценивают долю каждой составляющей в общей оптимальной себестоимости ремонта C_{Σ} . Эти критерии определяются следующим образом:

$$\pi_p = C_p / C_{\Sigma}; \pi_m = C_m / C_{\Sigma}; \pi_o = C_o / C_{\Sigma}$$

где:

- C_p — стоимость труда (зарплата работников);
- C_m — стоимость материалов;
- C_o — отчисления от стоимости технической базы (например, амортизация оборудования);
- C_{Σ} — общая себестоимость ремонта.

Для расчёта этих критериев создаётся матрица расчётов чувствительности, которая показывает, как изменения в значениях оптимизируемых факторов влияют на составляющие уравнения общей себестоимости. В этой матрице столбцы представляют оптимизируемые факторы, а строки — соответствующие слагаемые уравнения себестоимости. Это позволяет учесть степень влияния каждого фактора на общую стоимость ремонта и на основе этого провести дальнейшую оптимизацию.

Таблица 1 – Данные по расчёту чувствительности

Название	n^*	k^*	c
Зарплата	$+r_p$	$-b_p$	-1
Материалы	0	$-b_m$	-1

Оборудование	$-r_o$	$+B_o$	-1
--------------	--------	--------	----

где r_p , B_p , r_o , B_o , B_M – коэффициенты чувствительности, n , k – индексы обеспечения трудовых и технических ресурсов.

Здесь и далее принято $r_M=0$, так как изменения числа исполнителей незначительно влияет на расход материалов.

Находим определитель матрицы

$$\Delta = r_p B_M - r_o B_p + r_o B_M + r_p B \quad (1)$$

Находим обратную матрицу

$$\|\Delta\| = \frac{1}{\Delta} \begin{vmatrix} \Delta_{11} & \Delta_{21} & \Delta_{31} \\ \Delta_{12} & \Delta_{22} & \Delta_{32} \\ \Delta_{13} & \Delta_{23} & \Delta_{33} \end{vmatrix} = \frac{1}{\Delta} \begin{vmatrix} B_M + B_o & -B_p + B_p & B_p - B_M \\ r_o & -r_p + r_o & r_p \\ -r_o B_M + r_p & B_p - B_p r_o & -r_p B_M \end{vmatrix}$$

Элементы последней строки, взятые с обратным знаком, являются искомыми критериями подобия

$$\pi_p = r_o B_M / \Delta; \quad \pi_M = (r_p B_o - r_o B_p) / \Delta; \quad \pi_o = r_p B_M / \Delta \quad (2)$$

Оптимальные значения трудовых и технических ресурсов

$$\left. \begin{aligned} N_{*o} &= \left(\left(\frac{\pi_p}{C_{PH}} \right)^{B_M + B_o} \left(\frac{\pi_M}{C_{MH}} \right)^{-B_p - B_o} \left(\frac{\pi_o}{C_{OH}} \right)^{B_p - B_M} \right)^{\frac{1}{\Delta}} \\ K_{*o} &= \left(\left(\frac{C_{PH}}{\pi_p} \right)^{-r_j} \left(\frac{\pi_M}{C_{MH}} \right)^{-r_p - r_o} \left(\frac{C_{OH} \pi_o}{\pi_o} \right)^{r_p} \right)^{\frac{1}{\Delta}} \end{aligned} \right\} \quad (3)$$

где C_{PH} , C_{MH} , C_{OH} – нормативные значения составляющих себестоимости ремонта у.е.р.

При таких значениях управляющих факторов переменная часть себестоимости будет иметь следующие наименьшие значения

$$C_{\Sigma} = \left(\frac{C_{PH}}{\pi_p} \right)^{\pi_p} \left(\frac{C_{MH}}{\pi_M} \right)^{\pi_M} \left(\frac{C_O}{\pi_o} \right)^{\pi_o} \quad (4)$$

Полученное уравнение устанавливает правила для оптимальной организации работы электроремонтного предприятия (ЭРП), и, при наличии исходных данных, позволяет рассчитать оптимальные параметры предприятия.

Анализ оптимальных зависимостей показывает сложные взаимосвязи между характеристиками ЭРП и исходными показателями. Ключевую роль в этом процессе играют коэффициенты чувствительности, так как именно они определяют оптимальное соотношение затрат, которое остается постоянным независимо от абсолютных значений исходных данных.

Оптимальные значения обеспечения трудовыми и материальными ресурсами зависят не только от коэффициентов чувствительности, но и от нормативных значений всех компонентов себестоимости. Структура уравнений показывает, что оптимальное распределение ресурсов отражает их взаимозависимость: чем выше коэффициент чувствительности для технических ресурсов, тем больше должен быть индекс для трудовых ресурсов, и наоборот. Другие особенности оптимальной организации ЭРП могут быть выявлены с помощью дополнительных исследований.

При расчете себестоимости погрешности могут возникать из-за нестабильности цен и заработной платы. Чтобы учесть эти колебания, проводится анализ соразмерности, устойчивости и чувствительности с использованием методики критериального анализа.

Представим критерии подобия в более детализированном виде

$$\left. \begin{aligned} \pi_p &= \frac{r_o B_M}{r_p B_M - r_o B_p + r_o B_M + r_p B_o} \\ \pi_M &= \frac{r_p B_o - r_o B_o}{r_p B_M - r_o B_p + r_o B_M + r_p B_o} \\ \pi_o &= \frac{r_p B_M}{r_p B_M - r_o B_p + r_o B_M + r_p B_o} \end{aligned} \right\} \quad (5)$$

Несмотря на то, что точные значения коэффициентов чувствительности будут определяться позже на основе статистических и экспериментальных данных, уже на данном этапе можно проанализировать, как критерии зависят от различных факторов. В частности, следует отметить, что по определению $r_p \approx v_o \approx 1,0$, что означает, что затраты на зарплату и оборудование ЭРП изменяются линейно в зависимости от показателей трудовых и технических ресурсов. Можно ожидать, что коэффициенты $v_M \approx 0,5$; $r_p \approx v_p$ могут варьироваться в пределах 0,6-0,9. Пусть $r_p \approx v_p \approx 0,8$.

На основе этих значений были построены графики, представленные на рисунке 1.

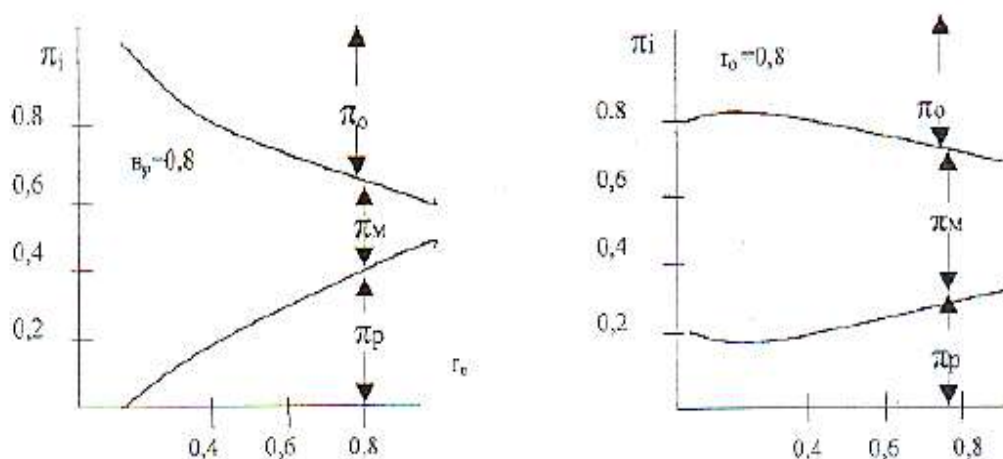

Рисунок 1. Влияние коэффициентов чувствительности на значения критериев π .

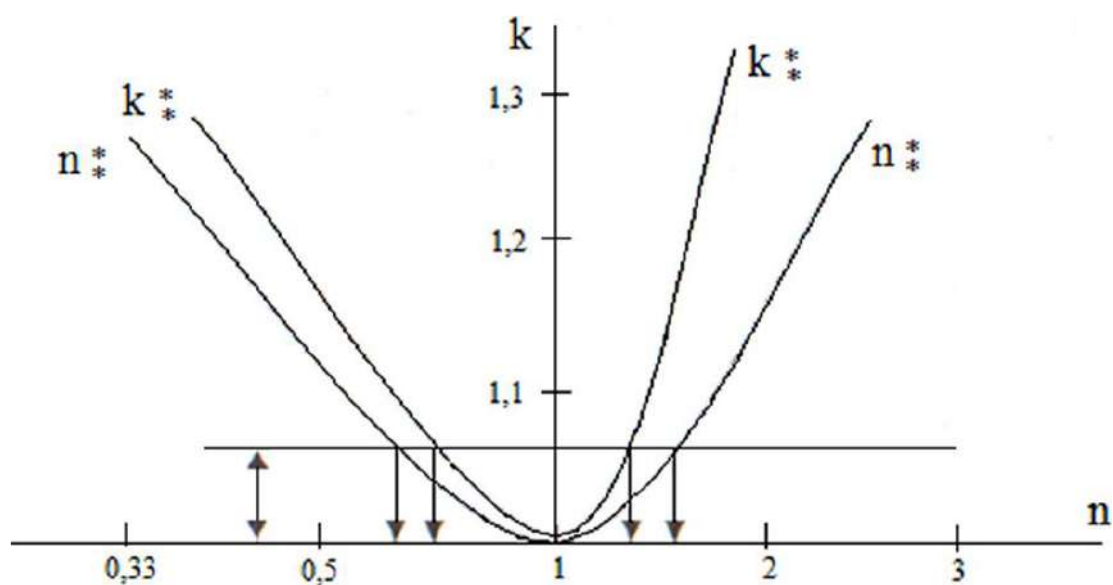

Рисунок 2. Кривая устойчивости затрат на ремонт

Из данного рисунка видно, что в широком диапазоне изменения g_0 и v_p структуру себестоимости можно считать достаточно устойчивой – все составляющие должны быть примерно равны. Чем эффективнее трудовые ресурсы заменяют оборудование (т.е. при увеличении g_0), тем больше должны быть затраты на оборудование. При малых g_0 ($g_0 < 0,3$) конкурирующий эффект замены оборудования трудовыми ресурсами исчезает. Задача перестает быть оптимизационной. Расчет должен выполняться нормативными методами.

Если механизация и электрификация ремонтного производства существенно высвобождает число рабочих, то в структуре себестоимости должны увеличиваться затраты на зарплату и оборудование.

При удвоении числа исполнителей по сравнению с оптимальным значением, относительное увеличение переменной части себестоимости составит 13%, в то время как для технического оснащения это увеличение достигнет 38%.

В зоне экономической эффективности с погрешностью 5% допустимые отклонения параметров составляют $n_* = 0,66 - 1,5$, $k_* = 0,75 - 1,3$. Это свидетельствует о том, что при проектировании электроремонтного предприятия выбор технологического оборудования требует более детального обоснования, чем выбор количества работников. На основе этого можно сделать вывод о необходимости совершенствования технических средств, применяемых при ремонте, поскольку они обеспечивают значительные преимущества.

Таким образом, можно сделать вывод о важности улучшения технического оборудования, применяемого в процессе ремонта, поскольку оно способствует получению значительных результатов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Веников В.А. Теория подобия и моделирования. [Текст] / М.: Высшая школа, 1984. С. 23-29.
- 2 Ерошенко, Г.П. Проблема живучести электрифицированных процессов в сельском хозяйстве [Текст] / Г.П. Ерошенко, С.М. Бакиров // Аграрный научный журнал. – 2017. – № 7.
- 3 Ерошенко Г.П. Эксплуатация электрооборудования сельскохозяйственных предприятий [Текст] Учебник Мин. обр. / Г.П. Ерошенко, Н.П. Кондратьева. – М., Колос. – 2014. – 336 с.
- 4 Садыкова Л.А. Математическая модель оптимизации внутренних факторов электроремонтных предприятий [Текст] /Л.А.Садыкова, Е.Н.Жумалиев // Сборник материалов международной научно-практической конференции-Краснодар, 2021.-С.109-115.
- 5 Назарычев А.Н., Андреев Д.А. Методы и математические модели комплексной оценки технического состояния электрооборудования [Текст] / Иваново, Иван. гос. энерг. ун-т, 2005. – С. 224.
- 6 Советов Б.Я. Моделирование систем: Практикум [Текст] / Б.Я. Советов, С.Я. Яковлев. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2012. – 295 с.
- 7 Волков А.А., Седов А.В. Математическое моделирование процессов автоматизации проектирования инженерных систем зданий и сооружений [Текст] // Вестник МГСУ. – 2011. – №5. – С. 335-339.
- 8 Дмитриев Д.М., Третьякова Н.В. // Математическое моделирование как способ оптимизации использования ресурсного потенциала сельхозпредприятия

- [Текст] // Сборник статей по материалам 74-й научно-практической конференции. Краснодар, 2019. – С. 405-408.
- 9 Жаксылыков Е.К. Анализ современных методов и программных средств автоматизированного анализа объекта проектирования [Текст] // Молодой ученый. – 2016. – № 25 (129). – С. 30-32.
- 10 Петракова Н.В., Тенютин М.Ю. Моделирование работы сети электроснабжения Проблемы энергообеспечения, информатизации и автоматизации, безопасности и природопользования в АПК: [Текст] Сборник материалов международной научно-практической конференции / Под общ. ред. Маркарянц Л.М. – Брянск, 2011. – С. 129-134.
- 11 Кондратенко Л.Н., Шубенина Е.И. Экономико-математические методы вычислений в задачах сельского хозяйства [Текст] // Приднепровский научный вестник. – 2019. Т. 8. № 2. – С. 7-10.
- 13 Павлова Е.С. Математическое моделирование технических объектов [Текст] // Карельский научный журнал, 2014. – № 4. – С. 176.
- 14 Петракова Н.В. Основы математического моделирования. Модели. [Текст] Методы. Примеры. – Брянск, 2011. – 162 с.
- 15 Электронные библиотечные системы «Лань» – <http://e.lanbook.com/>.

REFERENCES

- 1 Venikov V.A. Teoriya podobiya i modelirovaniya. [The theory of similarity and modeling].” М.: Vysshaya shkola, (1984): 23-29s. – (In Rus)
- 2 Eroshenko, G.P. Problema zhivuchesti elektrificirovannyh processov v sel'skom hozyajstve [The problem of survivability of electrified processes in agriculture].” Agrarnyj nauchnyj zhurnal. – (2017): № 7. – (In Rus)
- 3 Eroshenko G.P. Ekspluatatsiya elektrooborudovaniya sel'skohozyajstvennyh predpriyatij [Operation of electrical equipment of agricultural enterprises].” Uchebnik Min. obr. / M., Kolos. – (2014): 336 s. – (In Rus)
- 4 Sadykova L.A. Matematicheskaya model' optimizatsii vnutrennih faktorov elektroremontnyh predpriyatij [Mathematical model of optimization of internal factors of electrical repair enterprises].” Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii-Krasnodar, – (2021): 109-115s. – (In Rus)
- 5 Nazarychev A.N., Andreev D.A. Metody i matematicheskie modeli kompleksnoj ocenki tekhnicheskogo sostoyaniya elektrooborudovaniya [Methods and mathematical models of comprehensive assessment of the technical condition of electrical equipment]. Ivanovo, Ivan. gos. energ. un-t, – (2005): 224s. – (In Rus)
- 6 Sovetov B.Ya. Modelirovanie sistem: Praktikum [Modeling of systems: The workshop]. 4-e izd., pererab. i dop. – М.: Yurajt, – (2012): 295s. – (In Rus)
- 7 Volkov A.A., Sedov A.V. Matematicheskoe modelirovanie processov avtomatizatsii proektirovaniya inzhenernyh sistem zdaniy i sooruzhenij [Mathematical modeling of automation processes for the design of engineering systems of buildings and structures]. Vestnik MGSU. – (2011): №5. 335-339s. – (In Rus)
- 8 Dmitriev D.M., Tret'yakova N.V. // Matematicheskoe modelirovanie kak sposob optimizatsii ispol'zovaniya resursnogo potentsiala sel'hozpredpriyatiya [Mathematical modeling as a way to optimize the use of the resource potential of an agricultural enterprise]. Sbornik statej po materialam 74-j nauchno-prakticheskoy konferencii. Krasnodar, – (2019): 405-408s. – (In Rus)
- 9 Zhaksylykov E.K. Analiz sovremennyh metodov i programmnyh sredstv avtomatizirovannogo analiza ob"ekta proektirovaniya [Analysis of modern methods and

software tools for automated analysis of the design object]. Molodoj uchenyj. – (2016): № 25 (129). 30-32s. – (In Rus)

10 Petrakova N.V., Tenyutin M.Yu. Modelirovanie raboty seti elektrosnabzheniya Problemy energoobespecheniya, informatizacii i avtomatizacii, bezopasnosti i prirodopol'zovaniya v APK: [Modeling the operation of the power supply network Problems of energy supply, informatization and automation, safety and environmental management in the agro-industrial complex]. Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii / Pod obshch. red. Markaryanc L.M. – Bryansk, – (2011): 129-134s. – (In Rus)

11 Kondratenko L.N., Shubenina E.I. Ekonomiko-matematicheskie metody vychislenij v zadachah sel'skogo hozyajstva [Economic and mathematical methods of calculations in agricultural problems]. Pridneprovskij nauchnyj vestnik. – T. 8. № 2. 7-10s. – (In Rus)

12 Pavlova E.S. Matematicheskoe modelirovanie tekhnicheskikh ob'ektov [Mathematical modeling of technical objects]. Karel'skij nauchnyj zhurnal, – (2014): № 4. 176s. – (In Rus)

13 Petrakova N.V. Osnovy matematicheskogo modelirovaniya. Modeli. [Fundamentals of mathematical modeling. Models].” Metody. Primery. – Bryansk, – (2011): 162 s. – (In Rus)

15 Elektronnye bibliotечnye sistemy «Lan'» – <http://e.lanbook.com/>.

В. А. ВЕНИКОВ ӘДІСІ ТҰРАҚСЫЗДЫҚ ЖАҒДАЙЫНДА ЭЛЕКТР ЖӨНДЕУ КӘСІПОРЫНДАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУҒА КӨМЕКТЕСУ

Аңдатпа. Жұмыс көлемінің ұлғаюын және электр жабдықтарын, әсіресе ауыл шаруашылығына арналған электр қозғалтқыштарын күрделі жөндеу саласындағы экономикалық жағдайлардың өзгеруін ескере отырып, шығындарды оңтайландыру міндеті өзекті. Мақалада еңбек пен материалдық шығындарды тиімді үйлестіру арқылы күрделі жөндеу құнын азайтуға мүмкіндік беретін математикалық модель ұсынылған. Жөндеу құнына әсер ететін негізгі параметрлер анықталды, сондай-ақ электр жөндеу кәсіпорындары (ЭБЖ) үшін оңтайлы радиусты есептеу әдістемесі әзірленді. Маңызды элемент - бұл В.А.Веников әдісі бойынша модельді әртүрлі жағдайларға бейімдеуге мүмкіндік беретін бастапқы ақпараттың белгісіздігін ескеру. Күрделі жөндеуге арналған еңбек және техникалық шығындардың оңтайлы үйлесімі негізделген, бұл жалпы шығындарды азайтуға көмектеседі. Ұсынылған шешімдер жөндеу процестерінің экономикалық тиімділігін жақсартуға және шығындарды айтарлықтай азайтуға мүмкіндік береді, бұл әсіресе жөндеу тиімділігі өндіріс шығындарының төмендеуіне тікелей әсер ететін ауыл шаруашылығы үшін өте маңызды. Мұндай модельдерді әзірлеу электр жөндеу кәсіпорындарының қызметін жақсартуға және олардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға маңызды қадам болып табылады. Ұсынылған оңтайландыру моделін енгізу жөндеу қызметтерінің сапасын арттыруға, ресурстарды басқаруды жақсартуға және тұрақсыздық жағдайында электр жабдықтары саласындағы жөндеу кәсіпорындарының тұрақты дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: әдіс, есептеу, кәсіпорын, тұрақсыздық, матрица, параметрлер, белгісіздік, критерий, тапсырма, фактор, жабдық, индикатор.

THE VENIKOV V.A. METHOD TO HELP THE ORGANIZATION OF ELECTRICAL REPAIR ENTERPRISES IN CONDITIONS OF INSTABILITY

Abstract: Taking into account the increase in the volume of work and changes in economic conditions in the field of capital repairs of electrical equipment, especially electric motors for agriculture, the task of cost optimization is urgent. The article proposes a mathematical model that minimizes the cost of capital repairs through effective coordination of labor and material costs. The main parameters affecting the cost of repairs are determined, and a method for calculating the optimal radius for electrical repair enterprises (power lines) is developed. An important element is to take into account the uncertainty of the initial information, which makes it possible to adapt the model to various conditions using the method of V.A. Venikov. The optimal combination of labor and technical costs for major repairs is justified, which helps to reduce overall costs. The proposed solutions make it possible to improve the economic efficiency of repair processes and significantly reduce costs, which is especially important for agriculture, where the effectiveness of repairs directly affects the reduction of production costs. The development of such models is an important step towards improving the performance of electrical repair enterprises and increasing their competitiveness. The implementation of the proposed optimization model will improve the quality of repair services, improve resource management and ensure the sustainable development of repair enterprises in the field of electrical equipment in conditions of instability.

Keywords: method, calculation, enterprises, instability, matrix, parameters, uncertainty, criterion, task, factor, equipment, indicator.

SRSTI 52.47.17

DOI: <https://doi.org/10.62724/202440307>

Suleimenova R.T. ^{*1}

Doctor Phd, Atyrau University of Oil and Gas named after Safi Utebaev, Atyrau,
Baimukhanov, 45A, 060027, the Republic of Kazakhstan, raika_83@mail.ru ,
<https://orcid.org/0000-0001-7995-5560>

Shamshenova A.E. ²

doctoral, Atyrau University of Oil and Gas named after Safi Utebaev, Atyrau, Baimukhanov,
45A, 060027, the Republic of Kazakhstan, a.shamshenova@aogu.edu.kz ,
<https://orcid.org/0009-0003-9845-8123>

Mukambetkaliyeva A.N. ³

doctoral, Atyrau University of Oil and Gas named after Safi Utebaev, Atyrau, Baimukhanov,
45A, 060027, the Republic of Kazakhstan, ainash_m_89@mail.ru ,
<https://orcid.org/0000-0003-2236-0333>

Berkaliyeva G. G. ⁴

doctoral, Atyrau University of Oil and Gas named after Safi Utebaev, Atyrau, Baimukhanov,
45A, 060027, the Republic of Kazakhstan, berkaliyeva-1986@mail.ru,
<https://orcid.org/0009-0008-5913-195X>

THE EFFECTIVENESS OF USING PHYSICAL IMPACT ON THE PRODUCTIVE FORMATION TO INCREASE OIL RECOVERY

Annotation. This article assessed the technical and economic efficiency of using physical impact on the productive formation in one of the fields in Western Kazakhstan. World experience in using this technology in fields testifies to its high technological efficiency. To optimize oil production, changes in oil viscosity, increase in oil production, and decrease in water content were analyzed. All Cretaceous horizons are characterized by good reservoir properties. The high viscosity of oil and insufficient cementation of the rocks forming the horizons significantly limit the complete extraction of the valuable product. The precise determination of phase permeabilities in the oil-water system was carefully carried out in controlled laboratory conditions during stationary filtration. As a result of the effective use of physical impact, the viscosity of oil decreased by almost half, from 700 cP to 480 cP, which helps notably to increase oil production and reduce the water content in the produced products.

Keywords. physical impact, viscosity, oil recovery factor, technical and economic efficiency, physical impact technology, geological and technical event

Cretaceous horizons are confined to Neocomian terrigenous deposits of the Lower Cretaceous, Jurassic - to terrigenous deposits of the Middle Jurassic.

In the Cretaceous deposits, 3 oil horizons were identified, lying at a depth of 190-300 m (Fig. 1).

All Cretaceous horizons have good reservoir properties, however, the high viscosity of oil and weak cementation of the rocks composing the horizons do not allow full extraction of the product.

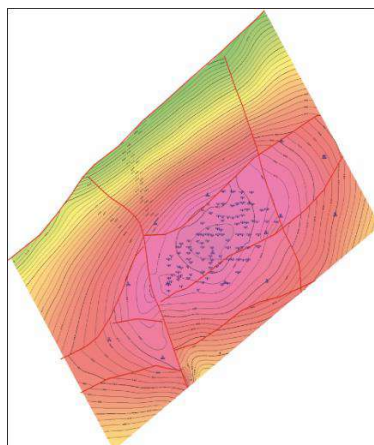

Figure 1 - Reflective horizon at the base of the Cretaceous deposits

The discussion of the results

The Yu-II horizon, taking into account new data from newly drilled wells, is divided into two layers Yu-II-A and Yu-II-B. Within the Yu-III horizon, two layers can also be traced; the upper Yu-III-A layer is associated with an oil deposit, the lower Yu-III-B is an aquifer.

A special feature of this deposit is its fluid system. Table 1 shows the properties of oil from all horizons.

Oil class in terms of sulfur content, oils from all productive horizons belong to class 1 with a concentration of 0.10-0.43% by weight and are low-sulfur.

In terms of oil density, all productive horizons are classified as both heavy and bituminous oils. The average value over the horizons varies between 876-917 kg/m³ (types 2, 3). In terms of paraffin content, oils from all productive horizons are low-paraffin and paraffinic (U-III-A). The average paraffin value across the horizons ranges from 0.49-2.08 wt%. In terms of tar content, oils from all productive horizons are classified as low-resin. The average resin content across horizons is in the range of 6.4-14.3% wt.

Based on viscosity values above 200 mPa•s, oil is classified as highly viscous or super viscous oil (Table 1). The dependence of the viscosity of reservoir oil on the density of reservoir oil was plotted (Fig. 2).

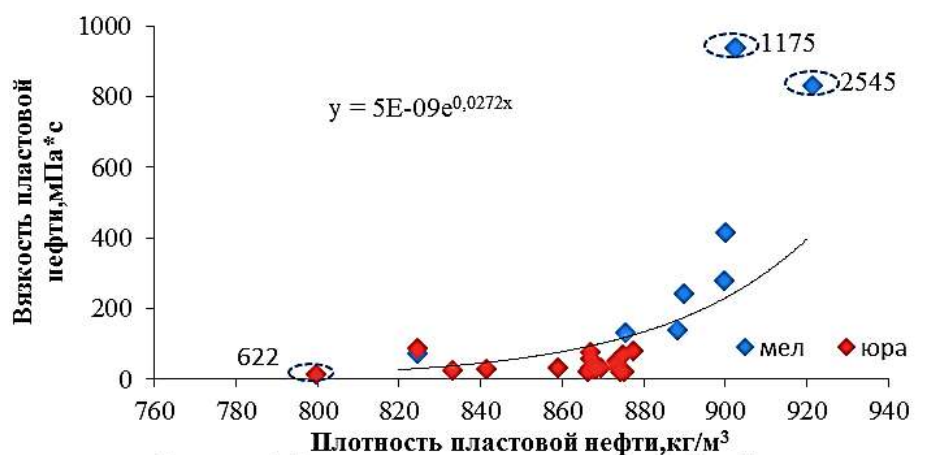

Figure 2 - Dependence of reservoir oil viscosity on reservoir oil density

Figure 3 shows the change in oil density with depth, i.e. As the depth decreases, the oil becomes heavier. This is also confirmed by other parameters: gas content, viscosity.

The determination of phase permeabilities in the oil-water system was carried out in laboratory conditions with joint stationary filtration. Oil was used with the following parameters: for chalk deposits with viscosity $\eta_H = 48$ mPa•s and density $\rho_H = 0.91$ g/cm³ at $T_m = 25^\circ\text{C}$; for Jurassic deposits with viscosity $\eta_H = 30$ mPa•s and density $\rho_H = 0.878$ g/cm³ at $T_m = 30^\circ\text{C}$.

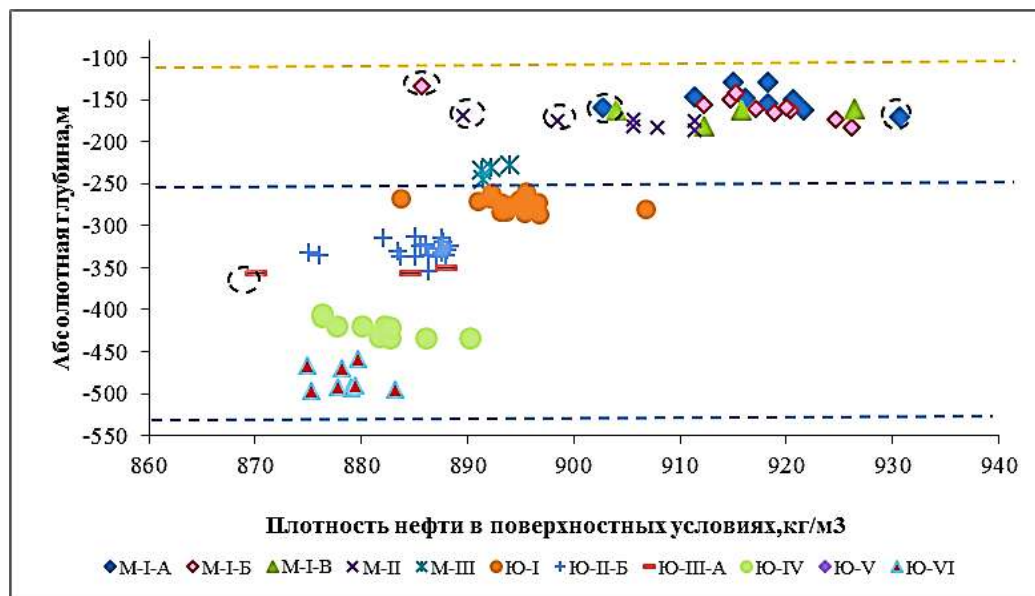

Figure 3 - Change in oil density with depth

The results of determining the RPP of model 1 are given in Table 1 and Figure 4, from which we can conclude that the reservoirs of both Cretaceous and Jurassic deposits are hydrophilic.

For Cretaceous deposits, 1 model was studied using samples from the M-II horizon - the residual water saturation is 23.1%, the residual oil saturation is 36.7%, and the displacement coefficient is 52.3%.

Table 1 - Results of determining the RPP in the oil-water system using model No. 1

Mode No.	Fluid fraction in the flow, %		Saturation, fractions of units		Phase permeability, $\mu\text{m}^2 \cdot 10^{-3}$	
	oil	water	oil		oil	water
1	0	100	0	1	0	3021.38
2	100	0	0.769	0.231	2818.45	0
3	75	25	0.694	0.306	2209.7	14,092
4	50	50	0.645	0.355	1739.01	31
5	25	75	0.592	0.408	1319.1	70.46
6	10	90	0.526	0.474	808.91	129.65
7	5	95	0.477	0.523	532.7	183.2
8	0	100	0.367	0.633	0	763.81

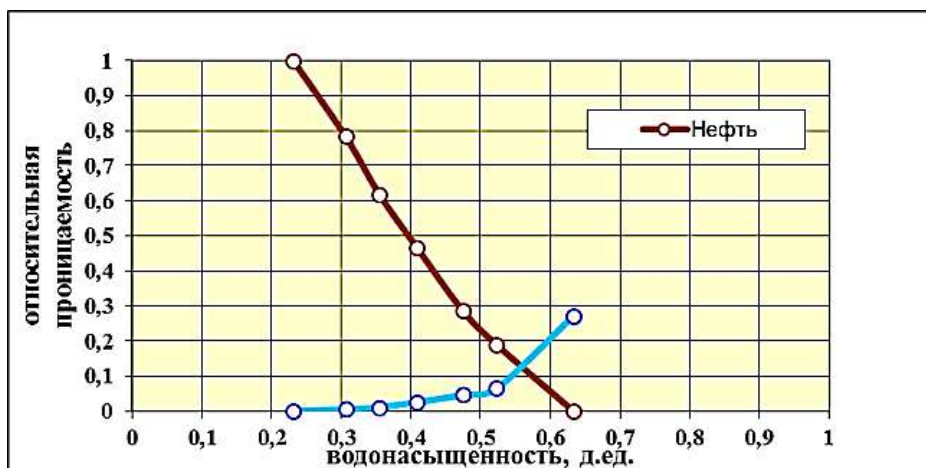

Figure 4 - Relative phase permeabilities “oil-water” (chalk)

The exploitation of the field in this area is carried out using mechanized methods, such as ultrasonic and electromagnetic influence, due to the high viscosity of oil and the presence of sand impurities. To ensure uniform production, it is customary to use a grid of wells with the same location at a distance of 200x200 meters and a nine-point area flooding system. The discharge pressure is set at 8 MPa.

For certain objects, an area nine-point inverted development system is used, while for others a focal system is used. The current oil recovery factor (ORF) for one of the facilities is 0.01, while the approved design oil recovery factor is 0.359. Chalk deposits are characterized by the lowest rates of selection.

Simple economic calculations were carried out to assess the effectiveness of geological and technical measures based on data from one well. It is worth noting that the costs of these activities are represented only by the cost of their implementation.

It is assumed that geological and technical activities will be carried out within 12 hours, which also takes into account the downtime of the well for major repairs. The mobilization of equipment and crew rates are also considered.

Table 2 - Efficiency of geological and technical measures

GTM parameters	We're standing.	Unit change	Col. Prov.
Cost of wire 1 geological and technical team	11500000	tg	2
Mobile equipment consumables	520000	tg	4
Cattle brigade	5000	Doll.	
Mobile Workover equipment	5000	Doll.	
Downtime 1 well	-410000	tg	2
Implementation 1 ton of oil	50000	tg/tn	
Profit from sales of products.	56305343.04	tg	
Net profit	35 395 343	tg.	

Conclusions. Based on the results of the analysis of the use of methods of physical impact on the field, the following conclusions can be drawn: these methods have the potential to destroy the structures of oil associates and reduce the viscosity of oil; they have a high technological level, which makes it possible to increase the oil recovery factor and reduce the

volume of water during field development, especially in the later stages of development. The maximum efficiency of these methods is achieved in shallow multilayer fields (depth up to 2000 m). As a result of the application of physical impact, the viscosity of the oil decreased by almost half, from 700 cP to 480 cP, which led to an increase in oil production and a decrease in water content. Thanks to simple economic calculations, the effectiveness of this geological and technical measure was assessed based on data from one well.

REFERENCES

1. Apasov T.K., Apasov G.T., Sarancha A.V. Using vibration wave action to restore well productivity. Modern problems of science and education. – 2015. – No. 1-1;
 2. Mullakaev MS, Abramov VO, Abramova AV Development of ultrasonic equipment and technology for well stimulation and enhanced oil recovery. Journal of Petroleum Science and Engineering. 2015. Vol. 125. P. 1-8.
 3. MS Mullakaev, VO Abramov, AV Abramova. Ultrasonic piezoceramic module and technology for stimulating low-productivity wells. Journal of Petroleum Science and Engineering. 2017. Vol. 158. - P. 529 - 534.
 4. V.E. Andreev, G.S. Dubinsky, A.V. Chibisov, R.T. Akhmetov, S.A. Yaskin, V.V. Mukhametshin, A.R. Khafizov. Grouping of development objects when designing measures to enhance oil recovery. Oil and gas business. - 2015. T. 13. -No. 4. -S. 89-96.
 5. Report Oil and gas industry of the Republic of Kazakhstan. KASE. July, 2019
 6. Gradov, O.M. Optimization of control of ultrasonic processing of oil reservoir material in the process of acoustic stimulation of wells. Materials Science. - 2015. - No. 4. - P. 11-17.
 7. MS Mullakaev., GI Volkova. Sonochemical technology for reduction on the viscosity temperature properties of crude oils of various compositions. Journal of Petroleum Science and Engineering. 2018.
 8. Lesin V.I., Klepikov I.A. Application of the fractal theory of viscosity of dispersed systems to the anomalous dependence of viscosity on shear rate. Oil industry. - 2015. No. 2. P. 38-41.
- D.N. Musina, B.R. Vaganov, O.Yu. Sladovskaya. Modern technologies for enhanced oil recovery based on surfactants. Bulletin of Kazan Technological University. – 2016. – T. 19. – No. 12. – P.63-67

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ПРОДУКТИВНЫЙ ПЛАСТ ДЛЯ УВЕЛИЧЕНИЯ НЕФТЕОТДАЧИ ПЛАСТОВ

Аннотация. В данной статье была проведена оценка технико-экономической эффективности применения физического воздействия на продуктивный пласт в одном из месторождений Западного Казахстана. Мировой опыт использования данной технологии на месторождениях свидетельствует о её высокой технологической эффективности. Для оптимизации добычи нефти были проанализированы изменения вязкости нефти, увеличение объема добычи нефти и снижение содержания воды. Все меловые горизонты характеризуются хорошими коллекторскими свойствами. Однако высокая вязкость нефти и недостаточная сцементированность пород, образующих горизонты, ограничивают полное извлечение продукта. Определение фазовых проницаемостей в системе "нефть-вода" проводилось в лабораторных условиях при стационарной фильтрации. В результате применения физического воздействия вязкость нефти

снизилась практически в два раза, с 700 сПз до 480 сПз, что способствует увеличению добычи нефти и снижению содержания воды в добываемой продукции.

Ключевые слова. физическое воздействие, вязкость, коэффициент извлечения нефти, технико-экономическая эффективность, технология физического воздействия, геолого-техническое мероприятие

МҰНАЙ ӨНДІРУДІ АРТТЫРУ ҮШІН ӨНІМДІ ҚАБАТҚА ФИЗИКАЛЫҚ ӘСЕР ЕТУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Батыс Қазақстан кен орындарының бірінде өнімді қабатқа физикалық әсерді қолданудың техникалық-экономикалық тиімділігіне бағалау жүргізілді. Бұл технологияны кен орындарында қолданудың әлемдік тәжірибесі оның жоғары технологиялық тиімділігін көрсетеді. Мұнай өндіруді оңтайландыру үшін мұнай тұтқырлығының өзгеруі, мұнай өндірісінің ұлғаюы және судың азаюы талданды. Барлық бор горизонттары жақсы коллекторлық қасиеттерімен сипатталады. Алайда, мұнайдың жоғары тұтқырлығы және Горизонт түзетін тау жыныстарының цементтелмеуі өнімнің толық өндірілуін шектейді. "Мұнай-су" жүйесіндегі фазалық өткізгіштіктерді анықтау стационарлық сүзу кезінде зертханалық жағдайда жүргізілді. Физикалық әсерді қолдану нәтижесінде мұнайдың тұтқырлығы іс жүзінде екі есе төмендеді, 700 сПз-ден 480 сПз-ке дейін, бұл мұнай өндіруді ұлғайтуға және өндірілетін өнімдегі су құрамын төмендетуге ықпал етті.

Кілт сөздер. физикалық әсер ету, тұтқырлық, мұнай алу коэффициенті, техникалық-экономикалық тиімділік, физикалық әсер ету технологиясы, геологиялық-техникалық іс-шара

Тулемисова Самал Серікқызы*¹

Магистр технических наук, старший преподаватель, Западно-Казахстанский
инновационно-технологический университет. г.Уральск. Казахстан. e-mail:
samaltulemisova35@gmail.com. <https://orcid.org/0009-0003-1324-0388>

Кадиралиев Абылай Кабибуллаевич²

магистр технических наук, старший преподаватель, Западно-Казахстанский
инновационно-технологический университет. г.Уральск. Казахстан. e-mail:
abylai91@mail.ru. <https://orcid.org/0009-0004-1221-2366>

ПРИМЕНЕНИЕ СОЛЯНО-КИСЛОТНОЙ ОБРАБОТКИ ПРИЗАБОЙНЫХ ЗОН СКВАЖИН

Аннотация. Одной из приоритетных задач разработки нефтяных месторождений является достижение максимального извлечения нефти из недр земли. Это требует повышения конечного коэффициента извлечения и ускорения процесса добычи. Внедрение технологий интенсификации нефтедобычи стало важным инструментом для достижения этих целей. Особенно актуально применение методов воздействия на призабойную зону скважин. Это связано с тем, что при бурении часто возникают проблемы вскрытия продуктивных пластов, особенно если пласт характеризуется низкой проницаемостью и низким пластовым давлением. Чем меньше снижается проницаемость призабойной зоны во время бурения, тем реже возникает необходимость её дополнительной обработки. Однако в случаях ухудшения условий проницаемости широко применяются методы кислотной обработки, где основным реагентом является соляная кислота (HCl). Этот метод особенно эффективен в карбонатных коллекторах, где растворение карбонатных пород с помощью соляной кислоты значительно улучшает проницаемость и продуктивность скважин. Рассматриваются методы подготовки растворов кислот, использование ингибиторов коррозии и правила применения смесей соляной и плавиковой кислот. Особое внимание уделено обработке терригенных пород с низким содержанием карбонатов, где эффективна глинокислота для удаления глинистых корок и повышения проницаемости. Приведены критерии выбора объемов кислот для различных типов коллекторов и рекомендации по предотвращению образования нерастворимых осадков.

Ключевые слова: призабойная зона пласта, соляно-кислотная обработка, терригенные и карбонатные коллекторы, фтористоводородная кислота, глинокислота, глинистая корочка.

Введение. Применение соляно-кислотной обработки помогает минимизировать последствия неправильного вскрытия пластов и повысить продуктивность добычи. Эти методы уже успешно применяются на многих нефтяных и газоконденсатных месторождениях в Казахстане, России и странах СНГ. Правильный подбор концентрации кислот и способов их введения позволяет добиться максимальной эффективности. В итоге, такие технологии являются важным фактором для увеличения объемов добычи нефти и повышения рентабельности разработок.

Выбор кислотных обработок для различных коллекторов. Соляно кислотная обработка может применяться в скважинах, эксплуатирующая карбонатные,

трещиннопоровые пласты любой толщины. Объектами обработок могут быть некачественно освоенные (после бурения или капитального ремонта) скважины и скважины, существенно снизившие дебит в процессе эксплуатации. Обработки назначаются по определению текущего и конвенционального коэффициентов продуктивности.

Для проведения соляной обработки нагнетательных скважин следует выбирать скважины, которые должны удовлетворять следующим требованиям:

- ✓ приемистость скважины более 480-490 м³/сутки и со временем снижения до 90-99 м³/сутки и ниже;
- ✓ скважина должна изливаться;
- ✓ устьевая арматура и эксплуатационная колонна должны быть герметичными. [1]

Термохимические соляно-кислотные обработки ПЗС эффективны в скважинах с низкими пластовыми температурами, в призабойной зоне которых наблюдается отложение твердых углеводородов (смолы, парафины, асфальты). Этот вид обработки может быть применен как для карбонатных коллекторов, так и для терригенных при достаточно высокой их карбонатности.

Обработку карбонатных коллекторов в скважинах с температурой от 100 до 170 °С производят с использованием гидрофобной кислотной эмульсии со специальным эмульгатором (диаиндиолеат, первичные амины, алкиламиды) от 0,5 до 1 %-ной концентрации.

Для обработки терригенных коллекторов с карбонатностью менее 10 %, а также в случае загрязненной ПЗП используют глинокислотные растворы, приготовляемые из соляной (от 10 до 12 % масс.) и плавиковой (от 3 до 5 % масс.) кислот. Допустимо использование взамен плавиковой кислоты кристаллического бифторидфторида аммония. Объем раствора при глино-кислотной обработке выбирают из условия предупреждения разрушения пластовых пород. При первичной обработке используют от 0,3 до 0,4 м³ раствора на 1 м вскрытой перфорацией толщины пласта (таблица 1).

Объем кислоты для ОПЗ в зависимости от проницаемости пласта-коллектора и количества обработок:

- Тип коллектора: поровый
 - Малопроницаемый:
 - 1 обработка: 0.4–0.6 м³ кислоты на 1 м толщины пласта.
 - 2 и более обработки: 0.6–1.6 м³ кислоты на 1 м толщины пласта.
 - Высокопроницаемый:
 - 1 обработка: 0.6–1.0 м³ кислоты на 1 м толщины пласта.
 - 2 и более обработки: 1.0–1.5 м³ кислоты на 1 м толщины пласта.
 - Трещинный:
 - 1 обработка: 0.6–0.8 м³ кислоты на 1 м толщины пласта.
 - 2 и более обработки: 1.0–1.5 м³ кислоты на 1 м толщины пласта.

Для обработки коллекторов, представленных ангидритами, используют соляно-кислотные растворы с добавками от 6 до 10 % масс. азотнокислого натрия. [2,9]

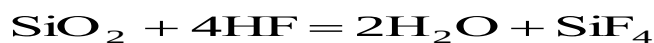
Во всех случаях при проведении кислотных обработок в состав раствора вводят ингибитор коррозии.

Особенность СКО терригенных (песчаники, алевролиты и др.) коллекторов заключается в том, что кислота в них не формирует отдельные каналы, проникающие в пласт на различную глубину, как в карбонатных и трещиноватых коллекторах. В данном случае кислотный раствор проникает в пласт более равномерно и контур ее проникновения близок к круговому.

В карбонатных коллекторах кислота реагирует фактически с неограниченной массой карбонатного вещества по всей глубине образующегося канала, тогда как в терригенных карбонаты составляют всего лишь несколько процентов от общего объема породы. Соляная кислота взаимодействует с карбонатными компонентами, не вступая в реакцию с основной массой породы терригенного коллектора, состоящего из силикатных веществ (кварц) и каолинов. Эти вещества взаимодействуют с фтористоводородной кислотой (HF). Взаимодействие HF с кварцем происходит по следующей реакции:

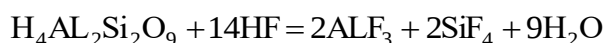
Образующийся фтористый кремний SiF_4 далее взаимодействует с водой.

Кремнефтористоводородная кислота H_2SiF_6 остается в растворе, а кремниевая

кислота $\text{Si}(\text{OH})_4$ по мере снижения кислотности раствора может образовать студнеобразный гель, закупоривающий поры пласта. Для предотвращения этого фтористая кислота употребляется только в смеси с соляной кислотой для удержания кремниевой кислоты в растворе. Рабочий раствор кислоты для воздействия на терригенные коллекторы обычно содержит 8 - 10 % соляной кислоты и 3 - 5 % фтористоводородной. Плавиковая кислота растворяет алюмосиликаты согласно реакции:

Фтористый алюминий AlF_3 остается в растворе, а фтористый кремний SiF_4 взаимодействует с водой, образуя кремниевую кислоту

Взаимодействие HF с зернистым кварцем протекает медленно, а с алюмосиликатом $\text{H}_4\text{Al}_2\text{Si}_2\text{O}_9$ быстро, но медленнее, чем HCl с карбонатами. [3]

Обработка терригенных коллекторов смесью соляной и фтористоводородной кислот целесообразна для удаления карбонатных цементирующих веществ и для растворения глинистого материала. Смесью HCl и HF называют глинокислотой.

Пары фтористоводородной кислоты ядовиты, и обращение с ней требует мер предосторожности. Она имеет высокую стоимость. Последнее время широкое применение находит порошкообразное вещество бифторид-фторид аммония $\text{NH}_4\text{FHF} + \text{NH}_4\text{F}$, который сравнительно дешев, хотя и требует мер защиты.

Глинокислота — это смесь плавиковой кислоты (HF) и соляной кислоты (HCl), которая используется для обработки пород, содержащих карбонаты в небольших количествах (не более 0,5%). Она эффективно растворяет цементирующие вещества терригенных коллекторов, при этом количество кислоты подбирается опытным путем, чтобы избежать разрушения породы. Глинокислота применяется, например, для удаления глинистых корок с песчаных пластов, улучшения проницаемости глино-содержащих пластов и повышения растворимости доломитовых образований.

Состав глинокислоты обычно составляет 12% HCl и 3% HF, хотя иногда используется более слабый раствор (6% HCl и 1,5% HF). Эффективность глинокислоты основана на том, что некоторые глины и кремнезем (SiO_2) растворимы в HF, в отличие от HCl, что делает HF уникальной кислотой для обработки песчаников и других силикатных минералов.

Пример химической реакции, которая происходит при использовании HF: $6\text{HF} + \text{SiO}_2 \rightarrow \text{H}_2\text{SiF}_6 + 2\text{H}_2\text{O}$ $6\text{HF} + \text{SiO}_2 \rightarrow \text{H}_2\text{SiF}_6 + 2\text{H}_2\text{O}$ Это приводит к образованию фторосиликатов, которые могут реагировать с ионами Na^+ и K^+ из соли (например, NaCl и KCl), образуя нерастворимые осадки, такие как $\text{Na}(\text{K})_2\text{SiF}_6$ или $\text{Na}(\text{K})_3\text{AlF}_6$.

Важным аспектом использования глиноукислоты является необходимость удаления ионов Na^+ и K^+ из системы перед тем, как поступит HF , так как они могут образовывать осадки с фторосиликатами. Для этого применяются растворы, содержащие аммоний (например, NH_4Cl), или HCl , если в системе присутствуют углекислые вещества или дизельное топливо.

Результаты реакции кислоты с породами:

1. HF + «глина»: реакция проходит быстро, в раствор переходят кремний (Si) и алюминий (Al).
2. HF + «кварц»: реакция идет медленно, в раствор переходят кремний (Si) в виде H_2SiF_6 .
3. H_2SiF_6 + «глина»: в результате реакции образуется аморфный кварцевый осадок, а также алюминий (Al) и силикат ($\text{Si}(\text{OH})_4$).

Быстрое время реакции и осадки делают HF кислоту неподходящей к пескам содержащим карбонаты, и имеющий более 20% растворимости в HCl . HF кислота никогда не должна использоваться в пластах с карбонатами из-за осадков CaF_2 , которые нерастворимые. Если песчаный пласт содержит более, чем 20% карбоната, скважина должна быть обработана кислотой только с HCl . [6]

HF вступает в реакцию с натрием, калием и кальцием - образует нерастворимые осадки (рисунок 1).

HF может также порождать нерастворимые побочные продукты, такие как коллоидный кремнезем – результат взаимодействия с породой. Следовательно, предварительная промывка HCl всегда должна осуществляться для:

1. Вытеснения пластовой воды, содержащей ионы калия, натрия или кальция. Если этого не сделать, то может образоваться ряд фторосиликатов {напр.: K_2SiF_6 } или фтороалюминатов различной растворимостью из-за реакции HF .
2. Поддержания низкого pH в призабойной зоне на всём протяжении обработки во избежание различных реакций осаждения
3. Растворения карбонатов, которые могли бы породить нерастворимые фториды (CaF_2).

Заклучение. Для трещиноватых пород рекомендуемые объемы - 0,75 - 1,0 м³ на 1 м толщины пласта. Закачанная глиноукислота выдерживается в пласте 8 - 12 ч. Объем продажной жидкости равен объемам НКТ и забойной части скважины (до верхней границы перфорации) [7,8].

Терригенные породы содержат мало карбонатов. Поэтому применяют двухступенчатую кислотную обработку. Сначала обрабатывают ПЗС обычным 12 - 15 % раствором HCl , а затем закачивают глиноукислоту.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Покрепин Б. В. Разработка нефтяных и газовых месторождений: [Текст] Учебное пособие. Волгоград.: Издательство «Ин-Фолио», 2008. с.192.
- 2 Билалова Г.А., Билалова Г.М. Применение новых технологий в добыче нефти: [Текст] Учебное пособие. Волгоград: Издательский Дом «Ин-Фолио», 2009. — 272 с.
- 3 Мұнай өндіру жүйесі: [Текст] Оқулық. / Майкл Ж. Экономидес, Дэниел Хилл, Кристин Элиг-Экономидес, Дин Жу Алматы: ЖШС РПБК «Дэуір», 2017. – 380 бет.
- 4 Жұмағұлов Т. Мұнай және газ өндірудің техникасы мен технологиясы: [Текст] Оқулық. Астана Фолиант, 2013г. – 312 бет.
- 5 Никищенко С. Л. Нефтегазопромысловое оборудование: [Текст] Учебное пособие. - Вол- гоград: Издательство «Ин-Фолио», 2008. – 416 с.: ил.

- 6 Махмудбеков Э.А. «Интенсификация добычи нефти» [Текст] Махмудбеков Э.А. М.Недра.1983 г. 350с.
- 7 Мищенко И.Т. «Расчеты в добыче нефти» [Текст] Мищенко И.Т. М.Недра 1998г.-235с.
- 8 Абдулин Ф.С. «Добыча нефти и газа» [Текст] Абдулин Ф.С. М.Недра 1995г.-320с.
- 9 Щуров И.В. «Техника и технология добычи нефти» [Текст] Щуров И.В. М.Недра 1983г.-445с.
- 10 <https://wkitu.kz/ru/vestnik-zkitu/>.

REFERENCES

1. Pokrepin B. V. Razrabotka neftyanyh i gazovyh mectorozhdenij: [Development of oil and gas fields:]. Uchebnoe pocobie. Volgograd.: Izdatel'ctvo «In-Folio», – (2008): 192s. – (In Rus)
2. Bilalova G.A., Bilalova G.M. Primenenie novyh tekhnologij v dobyche nefiti: [Application of new technologies in oil production:]. Uchebnoe pocobie. Volgograd: Izdatel'ckij Dom «In-Folio», (2009): 272 s. – (In Rus)
3. . Munai óndirý júiesi: [Oil production system:]. Oqýlyq. / Maıkl J. Ekonomıdes, Deniel Hill, Kristin Elıg-Ekonomıdes, Dın Jý Almaty: JSHS RPBK "Dáýir", – (2017):- 380 b. – (In Kaz)
4. Jumaǵulov T. Munai jáne gaz óndirýdiń tehnikasy men tehnologiasy: [Technique and technology of oil and gas production:]. Oqýlyq. Astana Foliant, – (2013): 312 b. – (In Kaz)
5. Nikishenko C. L. Neftegazopromyclovoe oborudovanie: [Oil and gas field equipment:]. Uchebnoe pocobie. - Volgograd: Izdatel'ctvo «In-Folio», – (2008): 416 s. – (In Rus)
6. Mahmudbekov E.A. «Intencifikaciya dobychi nefiti» ["Intensification of oil production"]. Mahmudbekov E.A M.Nedra. – (1983): 350s. – (In Rus)
7. Mishchenko I.T. «Racchety v dobyche nefiti» ["Calculations in oil production"]. Mishchenko I.T. M.Nedra – (1998): 235s. – (In Rus)
8. Abdulin F.C. «Dobycha nefiti i gaza» ["Oil and gas production"]. Abdulin F.C. M.Nedra – (1995): 320s. – (In Rus)
9. Shchurov I.V. «Tekhnika i tekhnologiya dobychi nefiti» ["Technique and technology of oil production"]. Shchurov I.V. M.Nedra – (1983): 445s. – (In Rus)
10. <https://wkitu.kz/ru/vestnik-zkitu/>.

ҰҢҒЫМАЛАРДЫҢ КЕНЖАР МАҢЫНДАҒЫ АЙМАҚТАРЫН ТҰЗ-ҚЫШҚЫЛМЕН ӨНДЕУДІ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Мұнай кен орындарын игеру кезіндегі негізгі міндеттердің бірі – жер қойнауындағы табиғи мұнай қорларын мүмкіндігінше толық шығару болып табылады. Өңделіп жатқан кен орындарының мұнай беру коэффициентін арттыру және мұнай өндіру қарқынын көбейту көбінесе мұнай өндіруді қарқындату әдістерін жаппай енгізу есебінен жүзеге асырылады. Ұңғымалардың түп аймағына түрлі әсер ету әдістерін қолдану қажеттілігі, негізінен, өнімді қабаттарды бұрғылау кезінде ашу әдістерінің жетілмегендігімен байланысты. Әсіресе, бұл коллекторлық қасиеттері нашар және қабат қысымы төмен қабаттарға қатысты. Бұрғылау барысында түп аймақтың өткізгіштігі неғұрлым аз нашарласа, ұңғыма түп аймағын өңдеу әдістерін қолдану қажеттілігі де соғұрлым аз болады. Бұл әдістер карбонатты коллекторлары бар Қазақстан, Ресей және ТМД елдерінің барлық дерлік газконденсатты кен орындарында қолданылған. Қабатты қышқылмен өңдеу кезінде қолданылатын негізгі қышқыл – тұз қышқылы (HCl).

Мақалада ұңғымалардың түп аймағын тұз қышқылымен өңдеу әдісінің ерекшеліктері мен критерийлері ұсынылған.

Кілт сөздер: қабаттың түп аймағы, тұз қышқылымен өңдеу, терригенді және карбонатты коллекторлар, фторсутек қышқылы, саз қышқылы, сазды қабыршақ.

APPLICATION OF HYDROCHLORIC ACID TREATMENT OF BOTTOM-HOLE ZONES OF WELLS

Abstract. One of the main tasks in the development of oil fields is to extract as much of the natural oil reserves from the earth's subsurface as possible. The increase in the ultimate oil recovery from the developed reservoirs and the enhancement of oil production rates are largely achieved through the widespread introduction of oil production intensification methods.

The need to apply various methods of impacting the wellbore zone is primarily due to the imperfections in drilling methods used to open productive formations. This is especially true for formations with poor reservoir properties and low formation pressure. The less the permeability of the wellbore zone deteriorates during drilling, the less the need arises to use wellbore treatment methods. These methods have been applied in nearly all gas condensate reservoirs in Kazakhstan, Russia, and CIS countries with carbonate reservoirs. The primary acid used in the acid treatment of reservoirs is hydrochloric acid (HCl). The article presents the features and criteria for the application of the hydrochloric acid treatment method in the wellbore zone.

Keywords: wellbore zone, hydrochloric acid treatment, terrigenous and carbonate reservoirs, hydrofluoric acid, clay acid, clay crust.